

Володимир Кисельов

ЛОДІІ
В ХАТІ

Володимир Кисельов

**ЛОДІЇ
В ХАТІ**

Роман

РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК
КИЇВ—1963

В центрі роману В. Кисельова «Злодії в хаті» — працівники радянської розвідки, їх складна і відповідальна робота по виявленню агентів імперіалістичних держав.

На відміну від багатьох написаних на цю тему творів В. Кисельов показує радянських чекістів на широкому фоні життя, в нерозривному зв'язку з масами.

*Переклад з російської
О. Дяченки*

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ,

який міг би бути прологом до цього шпигунського роману

Вони поклялися іменем бога — найстрашнішою клятвою, що той, хто один раз помер, вже більше не воскресне.

Коран, XVI сура, 40 ст.

За вікном падав жовтий сніг.

Ніби акрихін, яким лікар напихає нас для профілактики, — подумав поручик Дембіцький і оглянувся на полкового лікаря. Поганою французькою мовою лікар казав графові Глуховському:

— ...Литва... е... батьківщина моя... Адама Міцкевича... Міцкевич там народився... Розумієте?..

— Так, — спокійно відповідав граф.

— Батьківщина моя... ніби здоров'я. Тільки той тебе... е... цінить, хто тебе втратив... Розумієте?.. Тільки той, хто її втратив — її цінить.

Полковий лікар остаточно заплутався у французькій мові, в якій, на відміну від польської, слова батьківщина і здоров'я — жіночого роду.

Поручик тихенько гмикнув — ну й лікар! — і уважно подивився на Глуховського.

Граф байдуже розбирав нікельовану бензинову грубку. Нею обігрівали палатку. Окремі частини грубки він протирав ганчіркою і складав на газету, розстелену на ліжку поверх верблюжої ковдри.

— Холодно, — сказав лікар. Він замріяно зітхнув, по-смикав себе за вуса й казав далі: — Литва, Литва. Я теж родом з Литви.

Знову зітхнув, на цей раз співчутливо, і спитав:

— Ваші предки володіли там, здається, великими маєтками?

— Так,— байдуже відповів граф.

При світлі, що промикувалося в палатку крізь жовті целулоїдні вікна, його обличчя видавалося недужим, стомленим.

Дембійський знову повернувся до вікна: «Тільки той тебе цинить, хто тебе втратив»,— гмикнув він сам до себе. Ну й лікар! Графові немає чого втрачати. Польською мовою він знає лише «проше пана». Народився й виріс в Англії. Туди переїхали його предки ще 1749 року. Посварилися з королем Августом Третім, продали маєтки і втекли. Граф служив в англійській армії, дослужився до підполковника і раптом перейшов у Військо Польське. Патріот — дідько б його забрав! Знаємо, що за патріот. Просто таємний спостерігач. Недарма днями не вилазить із штабу, байдики б'є — нігті чистить.

Палатка стояла поблизу складу. За вікном пройшов вартовий в короткій англійській шинелі, в англійському пласкому, як тарілка, сталевому шоломі, з англійською гвинтівкою. Недарма перейшов до нас із англійської армії граф Глуховський,— зморщився поручик.

Офіцери намагалися познайомитися з графом ближче. Але це нікому не вдавалося — на всі запитання він завжди відповідав: так, ні. Тільки з Дембійським іночі розмовляв — поручик добре володів французькою мовою. Одного разу граф запропонував йому прогулятися. Ішли не поспішаючи. Граф, на цей раз незвичайно балакущий, розповідав, що неподалеку від азіатського містечка, де стоїть тепер їхня частина, народився великий завойовник давнини — Тамерлан. Тут навіть збереглися залишки Ак-Сарая — Тамерланового палацу.

— Про Тамерлана, як його називають на Заході,— сказав граф Глуховський,— або ж про Тимура Ленге, кривого Тимура, збереглася дивна легенда. Оповідують, що ця людина, яка стільки звойовувала, пролила крові й вчинила звірства, одного разу сиділа в своєму шатрі. І раптом Тимур помітив на кошмі мураха. Він узяв у руки паличку, підставив її мурасі і почекав, поки мураха долізе до кінця. Потім він перевернув паличку і взявся за протилежний кінець. Мураха знову полізла угору. Знову й знову Тимур перевертав свою паличку, і знову й знову мураха

вибиралася по ній. В легенді запитується: в кого ж було більше терпцю — в мурахи чи в Тімура?

Вони наблизилися до руїн Тамерланового палацу. Кахлі невиданої краси, блакитні, як небо, де-не-де повипадали з облямівки високої башти. Глуховський дістав з брудного снігу уламок кахлі і почав витирати його своєю тонкою дорогою хусточкою, роздивляючись візерунок.

— Що ви робите, графе? — здивувався Дембіцький.

— Я — колекціонер, — відповів Глуховський сухо. І додав: — А втім, зараз це й справді зайве. — Він кинув у сніг кахлю, а за нею і забруднену зібгану хусточку.

За целулоїдним вікном проїхав вершник на маленькому ослику. В такт ході тварини він розмахував гостроносими калашами, взутими на босу ногу. За ним пройшов дід у чалмі, смугастому халаті й дивовижно великих дерев'яних калашах на трьох каблуках — два попереду і один ззаду.

— Скажіть, графе, — повернувся Дембіцький до Глуховського, — а за часів Тамерлана тут теж носили дерев'яні калаші?

— Не знаю, — холодно відповів Глуховський. — Як ви, очевидно, самі могли догадатися, в ті часи я тут не бував.

Поручик зціпив зуби, перемагаючи бажання спитати: чи осли були і в ті часи?

— Проба*те, графе, — сказав він. — Просто ви так чудово розповідали про Азію...

Він сів на ліжко і дістав з-під подушки зачитаний томик французького роману. Граф склав бензинову грубку, розпалив її і простягнув руки до невидимого полум'я.

За подвійною брезентовою стіною шумів вітер. Він доніс у палатку розмірені, глухи удари барабана. Дембіцький переглянувся з лікарем, поклав*розгорнуту книжку на подушку. Десь далеко військовий оркестр грав жалібний марш.

— Знову когось ховають, — з тугою сказав поручик. — Чому в нас так багато смертей? Чому?

Це було справді зовсім незрозуміло. Армія Андерса складалася з самих здорових і ситих людей. Взимку 1941—1942 року вона прибула в Середню Азію, готуючись вирушити в Афганістан, у бік, зовсім протилежний тому, звідки наступали гітлерівські полчища. Польські солдати, добре обмундировані, одержували чудові харчі — рис, консерви, шоколад — усе англійське чи американське, все на долари чи на фунти стерлінгів. Зима видалась холодна, і клімат

майже зовсім не відрізнявся від того, до якого солдати звикли в себе на батьківщині.

І, незважаючи на все це,— кожного тижня похоронна процесія. Так воно в Шахрисябзі, так і в сусідніх містечках, де стояли частини армії. На шахрисябзькому цвинтарі виділили спеціальну ділянку для польських солдатів. І кількість хрестів там усе зростала. А поряд, там, де ховала своїх небіжчиків місцева людність, могил майже не побільшало. А це ж була воєнна зима — люди жили напівголодні, багато працювали, а одягалися — он: ходять у калошах на босу ногу.

— В чому ж річ, лікарю?

Лікар мовчав. Вчора померли одразу два солдати. Сьогодні ранком він був присутній при розтині трупів. В одного — виразка шлунка. Другий — атлет двометрового зросту — не переборов пневмонії.

— Ностальгія, поручику,— сказав він нарешті.— Чули про таку хворобу? Туга за батьківщиною.

— Але ж це, пробачте, не серйозно.

— Ні, поручику, дуже серйозно,— похмуро заперечив лікар.— Людей відірвано від усього, що їм дороге. І позбавлено можливості битися за це. При такому моральному стані досить грипу...

І похмуро пожартував:

— Не хворійте, поручику. Мені не хочеться потім вас різати.

Поручик раптом пощулився, пересмикнув плечима — брррр... І з надзвичайно приємною і привабливою усмішкою, яка зразу надала його молодому вродливому обличчю вираз хлопчика, що готується до якоїсь витівки, спитав:

— Чи немає у вас і сьогодні спирту, полковнику?

— Спирту — немає.

Лікар дістав велику флягу і самозадоволено потряс нею.

— Сьогодні — ром. Вищого сорту! Чи не вип'єте і ви з нами? — доброзичливо запитав він графа, який зарився носом у подушку.

— Дякую. Але я не вживаю спиртного,— сухо відповів Глуховський. Він навіть не підвів голови.

Коли наступного дня пізно вночі Дембіцький повернувся в палатку, в яскравому хімічному світлі карбідної лампи він побачив, що лікар сидить на своєму ліжку, склавши ноги в грубих вовняних шкарпетках по-турецькому. На

голові — в'язаний ковпак з китичкою, перед ним на газеті — фляга і закуска, а ліжко Глуховського — пусте.

— Запрошую до столу, — зрадів лікар. — Точніше, на ліжко. Не вмію пити сам.

Він уже був п'яний, обличчя розчервонілося, відкрилося дрібною рососою, шия випирала з коміра мундира.

— Дякую, — щиро зрадів поручик. — А де наш граф? Полковий лікар спохмурнів, підніс палець.

— Граф — хворий. Він у шпиталі.

— Що ж з ним?

— Грип.

— ...Граф Глуховський помер, — сказав лікар просто.

Це було буквально другого дня. Дембіцький неслухняними пальцями зняв кашкета.

— Це вчора... Це позавчора він був здоровий, як ми з вами... І — помер...

— І ми отак... — м'яко перебив його лікар. — Вип'ємо, мій друже. І не будемо про це говорити.

— Але скажіть — чому? На що він хворів?

— На ностальгію, поручику.

— Яка ностальгія? За якою батьківщиною він міг тужити? Адже він ніколи не був у Польщі. Навіть народився в Англії.

— Виходить, що за Англією.

На похорон графа Глуховського прибув сам генерал Вітгецький — довготелесий, худорлявий, злий, в окулярах, обрамлених масивною золотою оправою, з постійною сигарою в зубах, одягнутий в непомірно коротку шинелю, з-під якої виглядали штани з широчезними — в півштанини — генеральськими лампасами.

До початку похорону генерал зумів нагнати на офіцерів відповідний настрій: за годину він знайшов стільки неполадок, що на їх виправлення треба було б принаймні з десяти років; оголосив командирам рот, що їх місце — в обозі, інтендантським офіцерам — що їх давно пора судити, штабних офіцерів вибатькував за відсутність виправки, і все це скрипучим, відворотним голосом. Нарешті він відправив під арешт обох вартових, що стояли біля штабу, — один несвоечасно віддав йому честь, другий порушив форму одягу — пристебнув покрівець на багнет з правого боку.

Як на те, з початком похорону дрібний і холодний дощ змінив сніг, домовину винесли закритою, офіцери йшли за нею, дриготячи, мокрі й стомлені.

Полковий ксьондз, закривши свої фіолетові петлиці з трьома зірочками мережаним церковним убором, ішов попереду. В руках він тримав розкритий молитовник у синіх шкіряних палітурках і, не заглядаючи до нього, читав полатині молитву.

Ескорт озброєних солдатів намагався йти в ногу, але по такій багнюці це було важко — солдати ковзалися, збивалися, а один навіть упав, відразу порушивши статечність процесії.

Та все ж, незважаючи на гидку погоду, серед місцевої людності знайшлося чимало охочих подивитися на похорон. Місячи болото ногами в гостроносих калошах, ішли якісь древні бабусі з чорними сітками на обличчях, чоловіки в чалмах і ватяних халатах, узуті в жовті чоботи на високих каблуках. Якийсь сивобородий дідуган їхав назустріч верхи на ослі. Він зупинився, щоб пропустити похоронну процесію, перекинувся кількома словами з кимось із знайомих і теж поїхав слідом.

Молодий чоловік у тубетейці, недбало пов'язаній брудною жовтою хусткою, напнутою на самі брови, в чорному приношеному халаті, що був підперезаний такою ж, як і на голові, жовтою хусткою, в начищених чоботях, ішов осторонь, пильно вибираючи місце, куди можна було б поставити ногу, щоб не забруднити взуття.

На цвинтарі солдати вишикувалися тісним каре навколо щойно викопаної могили. Глядачі купчилися за ними, вибираючи місце повище.

— Геть! Геть! — кричали на глядачів капрала, але люди не розходилися. Вони уважно спостерігали за церемонією. Тільки тоді, коли труну опущено в могилу й засипано землею та на радість хлопчикам і страх бабусям дали тривкратний залп, коли генерал Вітгецький чітким рухом підняв окуляри на лоба і підніс по черзі до одного й потім до другого ока складену хусточку, глядачі почали групами розходитися.

Молодий таджик у чорному халаті, так само повільно переступаючи, оберігаючи чоботи від болота, пішов геть із цвинтаря. Але треба було йому тільки порівнятися з високою глиняною огорожею, яка відділяла великий персиковий сад від вулиці, що вела на околицю міста, як хода

його зразу змінилася. Він озирнувся і бадьоро зашалапав по болоту, ніби забувши про свої чисті чоботи.

Шлях його пролягав по вузькій вуличці на околиці, покрученій і нерівній, яка несподівано заводила в провулки й зазубні. Вся вона складалася з валькованої сірої огорожі та сірих сліпих стін поодиноких будинків. Це були хати старої побудови — вікнами всередину дворів.

Сірий дощовий день раптом, без усякого переходу, так це буває в місцевостях, оточених горами, перейшов у ніч.

Чоловік у халаті оглянувся і відчинив у огорожі стару дерев'яну хвіртку. По дорожці, викладеній цеглою, він пройшов до невеликого одноповерхового будинку, збудованого з червоної цегли. За дверима в широкому коридорі біля столика з телефоном сидів черговий — літній похмурий солдат. Коли молодий таджик увійшов, він устав.

— Майор Коваль у себе? — спитав той, що ввійшов.

— Так точно. — Солдат тямуще всміхнувся. — На вас чекає.

Чоловік у халаті став пильно витирати ноги об гумовий килимок, потім, переконавшись, що тільки розмазує болото, махнув рукою і ввійшов до кабінету.

За широким столом сидів майор Коваль — похмура людина з негарним, непоказним обличчям, буденність якого підкреслювалася поглядом маленьких невиразних очей свинцевого, неясного кольору. Скромну обстановку кабінету складали два столи, стільці, низенький сейф, біля стіни — широка шафа, оббита залізом і чомусь пофарбована в червоний колір, як пожежні автомашини.

— Товаришу майор, — сказав чоловік у халаті, — все правильно. В труну поклали іншу людину. Туди поклали солдата. Підполковник залишився живий.

Він погано говорив по-російськи і тому особливо старанно вимовляв кожне слово.

— Де ж він? — хрипло відкашлюючись, спитав майор.

— Він у школі. В шпиталі, де колись була школа. Де я вчився. Я там знаю все. Я заліз під дах, а потім — униз і все бачив. Після цього сховався на цвинтар і робив фото. Але було темно — не знаю, що з цього вийшло... На похорон приїхав польський генерал. Я його теж сфотографував — біля труни. Я гадаю, що це він — начальник «двійки». А біля шпиталя залишився Садиков.

Похмуре обличчя майора трохи посвітлішало.

— Добре! Дуже добре! — Коваль помовчав і вже стриманіше додав: — А зараз, товаришу молодший лейтенант, проявіть плівку, зробіть відбитки й напишіть детальне пояснення. Вам допоможе лейтенант Ведін.

— Слухаюсь.

Шаріпов повернувся так, що поли його халата розлетілися і з чобіт навколо полетіло болото.

Лейтенант Ведін — безпосередній начальник молодшого лейтенанта Шаріпова — був на два роки старший від підлеглого, на півголови вищий зростом і здавався Шаріпову тією ідеальною людиною, яку можна наслідувати, але довершеність якої для людства на сучасному рівні — неможлива.

Зніяковіло посміхаючись, Давлят Шаріпов сказав своєму начальникові, що майор попросив допомогти скласти рапорт. Давлят соромився, що, погано знаючи мову, він завдає Василю Ведіну багато клопоту.

Вони ввійшли в лабораторію — маленьку кімнатку без вікон — і почали проявляти плівку. Знімки виходили погані — Шаріпов не зробив потрібної витримки, і їм довелося поморочитись досить довго, щоб одержати перші відбитки.

Майор Коваль довго розглядав знімки. Шаріпову здалося, що тому не хотілося випускати їх з чіпких сильних пальців, на яких помітно було криві, спотворені, коротко обрізані нігті.

— Тепер не втече, — сказав він Ведіну. — Що ж, покладіть туди, до справи.

Ведін відчинив дверцята червоної шафи, висунув одну з шухляд і дістав звідти грубезну папку з паперами, а також скляний посуд, де лежала зім'ята брудна хусточка і уламок голувої кахлі.

Чотири дні й чотири ночі працівники оперативного відділу вели спостереження за шпиталем. Але підполковник Глуховський наче крізь землю провалився. До шпиталю заходили й виходили різні люди, але нікого, подібного до графа, серед них не було.

Він пішов першого ж дня, — вирішив Коваль і викликав Ведіна, Шаріпова та лейтенанта Садикова, нового співробітника відділу, який щойно прибув із спеціальної школи.

— Отже, ви кажете, що під час вашого першого чергування з шпиталю не вийшла жодна людина? — спитав у нього Коваль.

— Так. Тільки військовий лікар. Та ще один старий, один з тих, що привозять дрова. З місцевих людей.

— Ви його знаєте?

— Ні, але це місцева людина.

— Звідки вам це відомо?

— Він підійшов до віслюка, на якому приїхав, і вилаявся по-таджицькому.

— Ви бачили, коли він приїхав?

— Ні.

Майор довго мовчав. А потім сказав тихо, спокійно:

— Ви — розвідник... Яку справу споганили...

Вилицювате, худорляве лице Садикова набрало того болісного виразу, який буває в людей лише в хвилину великого нещастя.

— Не може бути, товаришу майор! — сказав він.

— Що «не може бути»? Що ви розумієте? Ви знаєте, скільки часу доведеться витратити, поки знову намацаємо?.. — Коваль помовчав, посміхнувся: — Раджу вам подати рапорт про те, щоб вас перевели в іншу частину. Приміром, хоч би в інтендантство.

Шаріпову здавалося, що кожне слово майора Коваля спрямоване проти нього. Він-то добре знав, чия насправді провина в тім, що граф Глуховський зміг зникнути.

Треба сказати, — подумав Шаріпов. — Ні. Не скажу. Не зможу...

Він кинув погляд на пригніченого Садикова і, міцно стиснувши свої маленькі, бантиком, губи, відвернувся до вікна.

За вікном падав білий пухнастий сніг.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ.

в якому коня знайшли за кілометр від таємничого вершника

І ображений від образи не загине відразу,
І не вічно житиме той, хто приніс образу.

аль-Мутанаббі

Третього березня 1961 року всі ці люди зібралися на маленькій станції Кипчак. Жінки у вологих важких брезентових плащах з бідонами й кошиками. Таджики в промоклих ватяних халатах.

Наступав світанок.

Тьмяні лампочки під плескуватими емальованими абажурами світили сіро, каламутно. Час від часу грюкали двері, вищала розтягнута, змучена пружина, і тоді до приміщення долітало зволожене шепотіння дощу.

На станції пахло мокрим одягом. Було вогко, душно й холодно.

Шаріпов,— думав Аксьонов.— Майор Шаріпов. З його маленькими, бантиком, губками. З неприродно правильною російською мовою. Такою, як у дикторів московського радіо. Завжди в цивільному одязі. Із Золотою Зірочкою над кишенею. І з ним Ольга, а я тут.

Аксьонов зіщулився, вийняв вологі цигарки, розім'яв пальцями тютюн і закурив.

Але чому так буває? — думав він.— Адже всі завжди знали, що я і Оля... Що я і Оля не можемо одне без одного. Ще в шостому, та ні — в п'ятому чи четвертому класі, коли цей дурень Севка завжди писав на дошці: Боря — Оля. Поки я не набив йому пики. І у восьмому, і в дев'ятому, і в десятому. І вчителі, і батьки — всі... Адже вона мене любила... А потім приходиться такий Шаріпов, якого вона ніколи не знала й не знає, що він за людина, вони знайомляться і — все. І Ольга — з ним. А я — тут.

Усе було погано. І цей дощ, і ця станція з брудною дерев'яною підлогою. І це завдання — марне й безнадійне...

Поїхати б звідси! Так жити не можна. Не можна працювати в однім управлінні з Шаріповим і бачити щодня його маленькі, бантиком, губи. І жити в місті, де живе Оля, і зупинятися біля кіоска, де вони завжди пили з нею воду, і проходити мимо воріт парку, куди вони разом ходили, і проїжджати в автобусі мимо парадного, в якому він уперше поцілував її...

Він хотів поїхати. Вступав до Академії. І провалився на екзамені.

Було холодно і хотілося спати.

Він її умовив, цей майор Шаріпов. З його оксамитовим голосом і правильною, як у артистів московських театрів, мовою, з його Зірочкою Героя. Де вже там тягатися з ним лейтенантові Аксьонову. Але невже вона не розуміє, що її ніхто не полюбить так, як він, як лейтенант Аксьонов?

Коли він одержав це завдання, йому здавалося, що ось він поїде бодай на кілька днів і йому стане легше. Легше не стало. Він увесь час думав про Ольгу. І про Шаріпова.

Можливо, він менше думав би про них, якби завдання не було таке безглузде. В горах, біля Савсора, якийсь таджик хотів переїхати вбхід гірську річку Мухр, що по-таджицькому означає «печатка». Літом через неї могла легко перейти дитина. Але тепер безперервно йшли дощі. Мухр розлилася й розлютувалася. На березі весь час було чути глухі вдари, ніби хтось під водою бив чимось великим і важким. Це стукали один об одного валуни, які Мухр котила під водою.

Чи вдарив такий валун, чи підсковзнувся кінь, чи запаморочилась голова у вершника... Але і вершника, і коня потягнула густа бура весняна вода, розбила об каміння і викинула, можливо, метрів за сто, а може, й за сорок кілометрів від того місця, де він так невдало намагався її подолати. Коня знайшли більше ніж за кілометр від людини. Його прибило до берега на закруті, і він застряг між скелями.

Звичайний випадок, яким за всіма статтями повинна була б займатися місцева міліція. У покійника не виявилось документів, що з них можна було б встановити його особу, але в цьому теж не було нічого незвичайного. Та коли в місцевих колгоспників стали розпитувати, чи не знають вони цієї людини й чи не бачили, як вона переправлялася через річку, хтось сказав, що цей чоловік — афганець, тому що такі халати з кольоровими китичками на полах і комірцеві роблять тільки в кишлаку Чахарбагі.

Більше встановити нічого не вдалося. Але в зв'язку з тим, що начальник їх управління генерал-майор Коваль у ці дні чомусь з особливою увагою ставився до всіх випадків, що виходили з числа звичайних, лейтенант Аксьонов змушений був вирушити до місця події і допомогти місцевому відділенню міліції.

Ні, він, Аксьонов, не був поганим чи несумлінним працівником. Він зробив усе потрібне. Був присутній під час розтину, який не залишив ніяких сумнівів в тому, що ця людина, років тридцяти п'яти — сорока, що перенесла сухоти, шувльга, рільник, таки загинула від того, що спочатку захлинулася, а потім розбилася об каміння.

Опит місцевої людності показав, що такі халати справді шиють тільки в афганському кишлаку Чахарбагі. Але могло статися й так, що цей халат було куплено на якомусь базарі по цей бік кордону. Про що можна було ще дізнатися? Залишалось лише чекати, поки з якогось колгоспу

не повідомлять про те, що в них пропала людина, і потім по речах покійного встановити його особу.

Це не перше завдання такого характеру в Аксьонова. І не останнє. Раніше, виїжджаючи у відрядження, він завжди уявляв собі, що, оглядаючи одяг, знайде в устілці старого чобота мініатюрну ампулу з мікрознімками чи після розтину трупа людини, яка вмерла від інфаркта, в шлунку виявить отруту. Зараз він уже не фантазував, не чекав від своїх відряджень ніяких несподіванок. Як завжди. Служба як служба.

Сірий каламутний світанок неохоче заповз крізь сірі каламутні вікна в приміщення станції. Недалеко від Аксьонова на твердій і важкій станційній лаві сидів сивобородий таджик у білому чепурному шерстяному чекмені поверх ватяного халата, і молода людина у ватянці та в чорній з білим мереживом шовковій ферганській тубетейці, обмотаній вишитою хусткою. Вони тихо розмовляли.

— Скажи, мулло,— мовив молодик,— чому так трапляється? Адже я любив її... Адже вона знала це, і всі знали, що я, без неї не можу. А вона пішла до Каріма, старішого за неї, в якого вже була жінка й були діти і який залишив їх, можливо, так само, як залишить і її...

Аксьонов глянув на сусідів і знову запламував очі. Сусіди не звернули на нього уваги. Вони говорили таджицькою мовою, а він, Аксьонов, з руським волоссям, що вибивалося з-під кашкета, і в сірому військовому плащі без погонів, мало був схожий на людину, яка знає таджицьку мову.

— Ось ти стара людина,— казав далі хлопчина в тубетейці,— багато знаєш і багато бачив. Скажи, як мені бути? Що мені робити?

Виходить, що це — мулла,— подумав Аксьонов. Він трохи нахилився вперед, чекаючи відповіді старого.

— Як це звичайно: чоловік кохає спочатку одну, потім другу, а потім третю жінку, і за своє життя чоловікові трапляється любити багато разів,— повільно й тихо промовив мулла.— І кожного разу йому здається, що жінка, яку він тепер любить, це і є та єдина, та неповторна, без якої не можна ні жити, ні дихати. Правда, бувають, дуже рідко, але бувають випадки, коли чоловік покохав назавжди. Як це було з Фархадом і Ширін. Але це велике горе... Це надзвичайно велика радість, але й величезне горе, і трапляється воно в житті не часто. І інша алла — якщо

аллах дозволить — ти не будеш нещасним Фархадом, а полюбиш іншу дівчину, з якою будеш щасливий...

— Але чому вона покохала Каріма? Хіба він кращий за мене? Хіба я гірший від нього?

— Кохають не тому, що хтось кращий, а хтось гірший. Кохають тому — що кохають. І немає цьому ніяких пояснень і ніяких виправдань, як немає ніякого пояснення, чому зерна в гранаті гарні й прозорі, як дорогоцінне каміння, і мають таку чудову форму, ніби зроблені рукою кращого в світі шліфувальника... Так влаштовані зерна, так влаштовані люди, так влаштований світ...

— Ти мудра людина, мулло. Але правда, якби так багато в твоїх словах, не втішає. Я розумію, питати про це — безглуздо... Але порадь, що робити мені? Як бути? Я ні про що, крім неї, не можу думати. Як мені жити далі?

— Гіркий людський досвід, і важкими шляхами приходять він до людей. І мудра людина відрізняється від дурної лише тим, що мудрий вчиться на чужих помилках, а дурний не здатний виправити навіть власні. Людям відомі тільки одні ліки проти кохання. Праця. Треба працювати. Багато працювати. А ти зовсім забув про свою бригаду і не готуєшся до сівби, а їздиш туди й сюди та марнуєш час без мети й користі...

На станції люди заворушилися, хтось відчинив двері, долетів гуркіт поїзда, сивобородий таджик і його молодий співрозмовник подались до виходу, а за ними й Аксьонов.

Невже це мулла? — думав він. — Очевидно, мені почулося. Мабуть, він сказав — «домулло», як іноді по-старому називають поважну й вчену людину.

Вмощуючись на лавці у вагоні задушного робітничого поїзда, Аксьонов думав: добре йому говорити — працєю... Може б, і я, коли б узяв у руки кетмень та помахав би ним як слід, зміг би не думати про Ольгу? Але коли ведеш безнадійне розслідування і розумієш, що воно не дасть ніяких наслідків і що це діло так само, а може, навіть і краще зробили б без тебе — така робота не допоможе.

За вікнами повільно пропливали мокрі поля з сірими й мокрими стеблами торішнього бавовнику.

**в якому герої ведуть бій в присутності дам
свого серця**

Ніякі сили не можуть розірвати чи роздробити ланцюг причин, і природу перемагають тільки підкорюючись їй. Отож, два людські прагнення — до знання й могутності на правду збігаються в одному й тому ж, і невдача в практиці найчастіше трапляється від незнання причин.

Ф. Бекон

Кремова полірована куля з сірою двозначною цифрою повільно, неохоче підкотилася до кута, повільно впала в лузу, і лише після цього знову зарухалися люди, що були завмерли і затаїли дух навколо великого зеленого стола. Шаріпов перейшов до короткого борту, відшукав очима Ольгу і відіграв «свою» кулю в дальній кут, а Ведін обійшов стіл і почав старанно натирати крейдою кінець свого кия.

Щонеділі о другій годині дня в цій більярдній Будинку офіцерів справжні гравці залишали свої кії новачкам та «піжонам» і збиралися коло крайнього столу, де в цей час, як звичайно, грали майстри екстра-класу — майори Шаріпов і Ведін.

Сьогодні Шаріпов вперше запросив у більярдну Ольгу, а Ведін прийшов з своєю дружиною Зіною, і чи не саме в цьому — мимоволі відзначив сам собі Шаріпов — таїлася причина того, що гра цього разу «набрала особливо гострого й напруженого характеру», як висловлюються в таких випадках футбольні коментатори. Він посміхнувся і знову кинув погляд на Ольгу, якій в цей час щось гаряче пояснював невідомий Шаріпову високий худорлявий підполковник з надзвичайно довгими, мало не до колін руками й тонким суворим обличчям, і зараз же повернувся до столу, не цілячись, відіграв «свою» кулю до ближчого короткого борту.

Ользі незрозуміла була і ця гра, і чому навколо неї всі так цікавляться грою, і чому незнайомий підполковник, приємно гаркавлячи, вимагає від неї:

— Ви тільки вдумайтеся — який удар!.. Який удар!..

Майже всі, хто стояв круг більярдного столу, були у

військовій формі, і Ольга несподівано для себе спитала у підполковника:

— Люди, які грають у більярд, очевидно, добре стріляють?

— Не знаю,— здивувався підполковник.— Я ніколи не думав про гравців на більярді з цього погляду... Ні, ця гра цікава скоріше своїм психологічним характером.

— Тобто — як? — не зрозуміла Ольга.

— А ось ви пригляньтеся до того, як грають ці два чоловіки. У майора Шаріпова, в того, хто зараз зробив удар, куля ледве котиться по сукну. Вона ніби підкрадається до лузи. У Ведіна удари дужі, чіткі, і куля в нього летить над сукном і вривається в лузу з гуркотом, ніби нею хтось вистрілив. Шаріпов майже зовсім не цілиться і надає перевагу кулям на близькій дистанції. Ведін прицілюється довго, старанно і особливо охоче б'є дальні кулі. Шаріпов, як усі стратеги більярдної гри, особливо добре володіє «своєю» кулею, а Ведін скоріше тактик. Він менше стежить за «своєю» і точніше відіграє «чужі».

— Але хто ж з них, усе-таки, краще грає? — не втерпіла Ольга.

— Важко сказати,— посміхнувся підполковник.— Вони обидва гравці, яких мало. Але виграє частіше — Шаріпов.

— Але все ж кулі...— сказала Ольга.— Адже вони котяться... І може куля випадково зупинитися в якому-небудь місці чи скотитися в той мішечок?

— Ні,— широко засміявся підполковник.— У цій справі випадковостей не буває...

«Випадковостей не буває»,— повторила до себе Ольга і подивилася на Шаріпова. Невисокий, стрункий, чорнявий, з закованими рукавами піджака з світло-сірої шерсті, з темною краваткою, що туго стягувала білий накрохмалений комірець сорочки, він був зараз у центрі уваги всіх людей, що зібралися в цьому великому залі.

Як все-таки добре, що життя сповнене щасливих випадковостей!

Ольга згадала, як три роки тому в театрі, під час антракту, її познайомили з Шаріповим, як він говорив про виставу і вона взяла його за артиста, як незвичайно серйозно він сказав, що був дуже радий познайомитися, і з неясним жалем несподівано повідомив, що ранком від'їжджає. Надовго. Потім вона ще побачила його біля виходу

з театру, але її підхопили подруги, та вона оглянулася і тихо сказала: «Щасливої дороги». І ось тиждень, ні, вісім днів тому, в суботу, в автобусі вона побачила Шаріпова. Він стояв поруч неї, але не помічав її, а вона не наважувалася до нього звернутися, хоч їй дуже кортіло це зробити. Треба було сходити, і вона пішла до виходу. І раптом зважилася на відчайдушний крок. Вона випустила з рук свою сумочку, сумочка впала, викотилося кругле дзеркальце, але сумочку й дзеркальце підійняв не Шаріпов, а якийсь літній, гладкий, але спритний чоловік. Автобус зупинився, і Ольга, не озираючись, вийшла. А потім ввечері той випадок, який міг привести до великого лиха, а закінчився так щасливо...

— «П'ятірку» дуплет в середину,— неголосно сповістив Шаріпов і попросив вибачення в Зіні — вона стояла так близько до столу, що заважала розмахнутися. Він не сильно, але різко вдарив так, що «своя» куля лишилася на місці, а «п'ята», відштовхнувшись від протилежного борту, повернулася майже туди, де й стояла до цього.

— Схибнув,— сказала Зіна.— Хоч би скоріше вже кінчали.

Він знову подумав про те, що Зіна зовсім не до пари Ведіну, що вона вульгарна й негарна, що занадто голосно розмовляє, покрикує на Ведіна і що, коли б він не знав так добре свого друга й начальника, то подумав би, що в житті Ведіна були якісь обставини, невідомі всім, але відомі Зіні, і що ці обставини настільки компрометуючі, що Ведін змушений в усьому коритися Зіні й усе терпіти, аби вона мовчала. І знову зрадив тому, що з ним — Оля. Вперше в житті він скористувався своїм професіональним умінням для себе особисто. І як добре, що він це зробив.

— «Сьому» в лівий кут,— сказав він з тією особливою інтонацією, яка буває лише тоді, коли відчуваєш, що покладеш кулю. Вийняв «сьому» з лузи і притиснув «свою» кулю до короткого борту.

Дуже добре! Він не знав її прізвища. Не знав, де живе. І раптом зустріч у автобусі. Вона впустила сумку, але він не встиг підняти. І не наважився вийти за нею з автобуса. Він вийшов на наступній зупинці. Вскочив у таксі. Догнав. Пішов слідом за нею. Чергував біля медичного інституту до того часу, поки вона знову вийшла. Потім добрих три години стояв біля її будинку — він тоді ще не знав, що це її будинок, і не хотів іти доти, доки не переконається.

Потім пішов назирці за нею до центру. Він уже наздоганяв її. Як йому хотілося заговорити з нею! Але не наважувався. І раптом, коли вона зійшла з тротуару на брук, він побачив, що з-за автобуса, який під'їхав до краю тротуару, вискочив «Москвич», який міг ударити її. Він кинувся слідом і відштовхнув Ольгу вперед. Скреготнули гальма, з «Москвича» почувся досить несхвальні міркування про розумові здібності Ольги, а разом і Шаріпова.

— Яка несподівана зустріч,— сказав він Ользі.

Вони ходили по місту допізна. В ту суботу весь день він не мав крихти в роті. Потім вони зустрілися в неділю, в понеділок, у вівторок і середу. Все було добре. От тільки Аксьонов...

Гарматним ударом Ведін скерував у кут «чотирнадцяту». Навколо заплескали. Тепер партію буде вирішено останньою кулею.

Так, доведеться поговорити з Аксьоновим. Одверто й чесно. Ольга зробила вибір.

«Шістка», яка вирішувала партію, після його удару повільно покотилася майже до центру поля. Коли Ведін заб'є — Шаріпов програв.

Всі затаїли дух. Ведін намазав крейдою наклейку, поклав ліву руку на борт і вказівним пальцем — «обручкою» обхопив кінець кия.

— Товаришу майор,— пролунав за його спиною голос маркера.— Вас до телефону. Терміново.

Ведін поклав кия поперек більярдного стола, пробурмотів: «Пробачте, удар за мною» і поспішив на другий поверх, де був телефон. За звичкою, що залишилася ще з часів війни, він подув у трубку.

— Майор Ведін? — спитала трубка у відповідь.

— Я вас слухаю.

— З ким ви розмовляєте? — знову спитала трубка.

— Степан Кирилович.

— Добре. негайно приїжджайте. З Шаріповим.— І після короткої паузи, тихіше: — Злодії в хаті.

Ведін швидко спустився вниз, підійшов до Шаріпова, шепнув:

— Злодії в хаті. Поїхали. Зіно, я тобі подзвоню,— сказав він, звертаючись до дружини, і попрямував до виходу.

— Пробачте, Олю,— сказав Шаріпов,— але так склалися обставини, що я мушу вас залишити... Навіть не

зможу провести. Не сердьтеся на мене. Я постараюся скоро вас побачити.

Він швидко пішов слідом за Ведіним, але коли прокодив мимо столу, підняв покладеного поперек кия, не цілячись ударив і пішов до дверей. Коли він уже відчинив двері, кремова полірована куля повільно, знехотя підкотилася в кут і так само знехотя сповзла в лузу.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ,

в якому за вікнами лунає крик, від якого холодне серце

Бачите, читачу, який я завбачливий: від мене одного залежало вдарити коней, які тягли задраповану чорним колимагу...

Д. Дідро

Професор Ноздрін склав листа і подивився на Володю з цікавістю й подивом.

— Дуже радий,—повторив він, на цей раз далеко сердечніше.— Ніколи б не подумав, що у Володимира Микитовича такий дорослий син.— Він підійшов майже впригол до Володі і, щоб побачити його обличчя, відкинув голову назад.— Ви вечеряли?

— Так,—нерішуче відповів Володя.— Тобто скоріше — ні. Я пив чай. У поїзді...

— Ми зараз повечеряємо, потім поїдемо до готелю й заберемо ваші пожитки. Жити ви будете в нас. Це — категорично...— І, не даючи змоги заперечити, перебив сам себе: — Невже ви подумали, що я можу залишити в готелі сина мого старого друга — Володимира Микитовича?

Як і завжди в хвилини вагання, Володя поправив окуляри і надув щоки.

Син академіка Неслюдова. Син академіка Неслюдова. Це ім'я переслідувало його все життя — в школі, в університеті, а може, ще й дитячому садку. Колись, ще на першому курсі університету, він дуже слабко відповідав на екзамені з античної літератури, і все ж йому поставили четвірку. «Ще б пак, син академіка Неслюдова»,— сказав хтось із товаришів. Він був готовий тоді змінити прізвище. Він ніколи не користувався машиною батька. Ніколи не брав у нього грошей. Ніхто на їх курсі не одягався так погано й бідно, як він. Ось і тепер він — аспірант, без п'яти

хвилин кандидат наук, а старенький синій швейотовий костюм на ньому блищить, а руки далеко виглядають з рукавів. І знову він має жити тут у ролі «сина»...

— Син Володимира Микитовича Неслюдова — Володимир Володимирович, — відрекомендував Володю Микола Іванович своїй дружині.

— Ганна Тимофіївна, — назвала вона себе.

Потім він познайомився з дочками — Тетяною і Ольгою, подумавши при цьому, що тут, як і в багатьох інших російських сім'ях, не обійшлося без «Євгенія Онегіна», і з внучкою Машенькою — маленькою дівчинкою з сміхотливим і, як здалося Володі, занадто іронічним виразом обличчя.

Рук йому не запропонували помити, а сам він чомусь посоромився попрохати, і тому сів за стіл з немитими руками і взявся за чай з бутербродами.

Микола Іванович розгорнув листа і зазирнув у нього.

— Володимир Микитович пише, що ви володієте перською мовою?

— Так, — відповів Володя.

— Добре?

— Не дуже добре, звісно. Але читаю й розмовляю, та й писати можу.

— А з таджиком порозумітися ви зможете? — Микола Іванович перейшов на таджицьку мову.

— Зможу, — відповів Володя таджицькою мовою. — Зі мною на курсі вчилися таджики, і загалом вони мене розуміли.

— А як у вас з турецькою мовою? — спитав Микола Іванович, знов заглядаючи в листа.

— Читаю. Розмовляю погано. Та й читаю з словником.

— А з арабською?

— Арабську знаю.

— Розмовляєте вільно?

— Загалом вільно.

— Дуже добре, — зробив висновок Микола Іванович з такою гордістю за Володю, ніби це він навчив його всім цим мовам. — А які це «кілька європейських мов»?

— Англійська, німецька, французька. Трохи італійська й іспанська. Латинь. — Володя скося глянув на синьбоку, напрочуд вродливу Ольгу, яка сиділа напроти нього, і знову опустив очі на бутерброди.

— Що ж, це досить ґрунтовна підготовка, — вирішив

Микола Іванович.— Добра підготовка. А виходячи з листа Володимира Микитовича, ви добре обізнані з особливостями життя Хорасана і взагалі Сходу в період середніх віків... Але, признаюсь, ніколи не подумав би, що такий переконаний природник, як академік Неслюдов, вручить свого сина госпожі Клію — сумній і мінливій музі історії...

Володя здригнувся і неспокійно оглянувся. Десь на вулиці пролунав довгий і дивний крик — голосний, напружений, болісний. Він швидко окинув поглядом присутніх. Микола Іванович, немов нічого й не сталося, маленькими ковтками пив чай з високої склянки в срібному підсклянику. Ганна Тимофіївна клала з вази прозоре абрикосове варення в скляні блюда...

— Що це? — спитав Володя.

— Про що ви? — не зрозумів Микола Іванович.

— Що це за крик?

Він побачив, як потупилась Таня, як широко розплющила очі Машенька, як з ложки, що її тримала Ганна Тимофіївна, варення закапало на скатертину.

— А, це — осел, — спокійно відповів Микола Іванович. — Хімар по-арабському.

Машенька пирхнула.

— Маша, — застерігаючи, кинула Ганна Тимофіївна. — Ти вже повечеряла? Можеш встати з-за столу.

Маша ще раз здивовано й глузливо подивилася на великого, гладкого і, незважаючи на це, схожого на школяра чоловіка в круглих окулярах на круглому обличчі, який не знав, як кричить ішак, і їв так багато бутербродів, сказала «спасибі» і пішла на веранду.

Вже пізно ввечері, обережно влаштовуючись на легенькому розкладному ліжку, яке так і ввігнулося під його стокілограмовим тілом, Володя перебирав у пам'яті враження цього першого дня в чужій хаті.

Взагалі все вийшло не так уже й погано, — думав він, розглядаючи великі роги гірського барана — архара, що висіли на стіні. От коли б тільки Микола Іванович не віддав йому свого кабінету — кутову кімнату, з великою кількістю полиць, на яких громадилися книги, і з незрозумілими приладами з скла й металу, ящиками з скляними кришками, за якими були наколоті на булавки метелики та жуки, з столами, де стояли такі ж, як і на полицях, прилади. Для Володі поставили розкладне ліжко з алюмініє-

вих трубок і звільнили один з цих столів — на ній залишився тільки мікроскоп з двома окулярами. Все-таки дуже незручно, що він відібрав у старого професора його кабінет. Але, з другого боку, добре, що Микола Іванович, який так йому сподобався своєю зацікавленістю до східної літератури й знаннями перської мови, завжди буде поруч і що з ним можна буде порадитися.

Володя не хотів сам собі признаватися, що його особливо радувала й збуджувала неясні надії думка про те, що він буде жити під одним дахом з Ольгою і кожен день протягом майже трьох місяців буде її бачити, а можливо, навіть і розмовляти. І взагалі, йому, який жив у своїй сім'ї завжди відчужено й насторожено (за дев'ять років, що минули з дня смерті матері, у Володі було чотири, кожного разу все молодші, мачухи, а остання, Аліса Петрівна, була всього на рік старша від нього), дуже сподобалося в цій родині. В домі професора Ноздріна, де всі так дружньо й спокійно ставилися одне до одного, де в усьому відчувалося те, що в книгах називається «родинним щастям». Сподобалася Ганна Тимофіївна з її привабливим обличчям, яке ще зберігало давню красу, мовчазна й по-пушкінському стримана Тетяна, насмішниця Машенька. І Ольга. Синьоока Ольга, настільки гарна й граціозна, що її, за висловом одного східного поета, важко було собі уявити, як інших жінок, у ліжку: здавалося, що вона спить на гілці.

Вдень, коли Володя працював, — розбирав свої записи, за дверима почувся тихенький скрип, потім відчинилися двері, і до кімнати в'їхала на триколісному велосипеді Машенька.

— Дідусь дозволяв мені приїжджати до його кімнати, — сказала вона, не дивлячись на Володю. — Подивитися на жуків.

— Будь ласка, і я дозволяю, — відповів Володя.

— А ви не скажете, як дідусь, що я жаваю?

— Ні, не скажу.

Маша задумливо похитувала педалі, і велосипед повільно, нерішуче рухався то вперед, то назад. Потім вона залишила свій велосипед і встилася на стільці, що стояв перед столом.

— А ви знаєте пісню? — запитала вона у Володі.

— Яку?

— Військову. «По долинах і по взгір'ях».

— Знаю.

— І я знаю.

Володя почував себе не зовсім впевнено з незнайомими дорослими і зовсім не знав, як поводитись з незнайомою дитиною.

— А де твоя мама? — спитав він.

— Мама в театрі. На репетиції.

Володі хотілося спитати: «А де тато?» — його не познайомили з чоловіком Тетяни, але він стримався і, замість цього, спитав:

— Ти до школи ходиш?

— Ні. Я ще маленька. Я ще не вмію читати. А ви казки знаєте?

— Знаю, — невпевнено відповів Володя.

— Це добре, — схвально сказала Машенька. — А ви багато казок знаєте?

— Ні, не дуже багато.

— Розкажіть, — запропонувала Машенька і, подумавши, додала: — Будь ласка.

Володя спробував був пригадати казку про Івана-дурника, але згадав тільки епізод, коли Іван казав на цвинтарі «тягати вам не перетягати», і нерішуче запропонував:

— Я тобі краще почитаю.

— Почитайте, — не дуже охоче погодилася Машенька.

Ще перед цим серед книг він помітив бейрутське видання «Тисячі й одної ночі». Він знайшов у змісті казку про Сіндбада-мореплавця і почав перекладати Машеньці, одночасно адаптуючи ці напівзабуті й дивовижні історії.

— Тобі цікаво? — спитав він у Машеньки.

— Цікаво, — заспокоїла його дівчинка. — Тільки не треба весь час питати мене — «чи зрозуміло?»

— Добре, — почервонів Володя.

У двері хтось постукав.

— Ввійдіть, — сказав Володя, а Машенька якось напружилась і злізла з стільця.

Ввійшов Микола Іванович.

— Машенько, — сказав він з нотою докору. — Ти вже встигла взятися за Володимира Володимировича...

— Ні, ні, — заперечив Володя. — Вона мені анітрохи не заважала.

Микола Іванович узяв зі столу книгу.

— Сіндбад-мореплавець, — посміхнувся він. — Що ж, ви сьогодні самі стали на шлях, що загрожуватиме багатьма

небезпеками... Ну, добре, Машенько... йди до бабусі. Вона чекає на тебе, щоб іти гуляти.

І коли Маша, забувши про свій велосипед, вийшла, він задумливо сказав:

— А ви знаєте... Маша — дикунка і важко зникає до нових людей. А до вас вона одразу відчула якусь дивовижну довіру...

Володя зніжковів, пробурмотів «дуже радий», і вони заглибилися в питання про маршрут, яким рухався Марко Поло.

— Я не спеціаліст у цій галузі,— сказав Володя,— але пригадується мені, що про *ovis Poli*, якого відкрив Марко Поло 1256 року, він сам писав приблизно так: «У цих місцях водиться дикий баран великих розмірів, і має він роги більші, ніж шість п'ядей завдовжки».

— Не слід думати, що це перебільшення,— відповів Микола Іванович.— Я сам бачив роги майже півтора метра завдовжки, та і в цих,— він показав на стіну,— сантиметрів вісімдесят, тобто — чотири п'яді..

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ,

в якому хірург зважується одружитись на сплату заподіяних збитків

Але чому ж бо так воно виходить,
І сумно так життя її іде,
Що так-таки нічого не виходить?
І жінка та по вулиці іде.

Ю. Панкратов

З усієї системи Станіславського вона часто застосовувала тільки цю вправу — розслаблення м'язів. Не було кращого засобу, щоб скоріше заснути.

Треба було лягти в ліжко навзнаки, на спину, розслабити м'язи й випустити «контролера», якого Таня уявляла собі у вигляді блискучої кульки, що подорожувала по тілу. Ось «контролер» зупинився в ступнях ніг. Тут «затиск» — як висловлювався Станіславський. Напружений м'яз. Розслабити! «Контролер» поліз далі, до ніг, до живота, розслабив його, сковзнувся по грудях, по шиї, по обличчі, потім покотився в руки... І назад. У нього багато справ. То

один, то другий м'яз напружується. Отож, поки розслабиш і перевіриш,— непомітно засинаєш.

Вона лежала з заплющеними очима й безцільно ганяла «контролера». Відчуття невагомості, яке в таких випадках з'являлося перед сном, не наступало.

Кажуть, що бедуїни — провідники караванів,— думала Таня,— лягають на пісок, розслабивши всі м'язи. І десяти хвилин такого відпочинку досить, щоб потім можна було кілька діб не залишати сідла. Але, очевидно, втому спричиняє не те, що тіло напружене. Справа не в цьому. Або не тільки в цьому. Вчені визначили, як втомлюються м'язи. Там збирається якась речовина. А як втомлюються нерви? Що в них нагромаджується? Адже найшвидше від усього, очевидно, втомлюються саме вони. Сама по собі втома, мабуть,— нервово відчуття.

Всі удають, ніби нічого особливого не сталося. І я теж.

Немає нічого дивного в тому, що приїхав Євген Ілліч Волинський — її чоловік, батько її дитини. Тактовність, делікатність. Всі в її родині виключно тактовні, безмірно делікатні. Але було б краще, якби простіше, суворіше ставилися вони одне до одного. Якби батько одверто й суворо запитав у Волинського — чого він приїхав? Якби мати поменше розмовляла з ним про Прокоф'єва й Шостаковича, а одверто й суворо запитала — чому він не живе з дружиною й дитиною? Якби вона сама зустріла його не поцілунком щока в щоку і питанням — «як твоє здоров'я?», а словами — «для чого ти приїхав?».

Коли вона була маленькою, в їхньому дворі жив хлопчик без обох ніг. Вона з ним приятелювала. Потім вони розсталися й зустрілися вже дорослими. Він ходив на протезах, і зовсім не було помітно, що він каліка.

— Нікому в дитинстві я не був так вдячний, як вам,— сказав він.— Ви були єдиною людиною, яка в мене жодного разу не спитала, чому в мене немає ніг.

Коли вона повернулася з Машенькою з Москви, ніхто в хаті не спитав її, чому вона розсталася з чоловіком, чому пішла з МХАТу. Так було заведено в їхній хаті. Про все, що зветься «особистим життям», питань не ставили.

Євген Ілліч сподобався матері. Так, це був чоловік на її смак. В міру гарний. Добре вихований. Все, про що говорить, завжди віддає легкою іронією: ми, мовляв, з вами розуміємо, що все, що відбувається в цьому світі, не заслуговує на серйозну увагу. І від цього співрозмовник завжди

відчуває, що його виділяють з маси людей, що розуміють його право з погордою ставитися до навколишнього. Господи, а хто не вважає за своє право, при нагоді, з погордою говорити про навколишнє?..

І Ольга від нього втратила розум. Дивилася на нього, затаївши дух. Це б пак — знаменитий хірург. Чарівник. З яким захопленням розповідала Ольга, що при першій появі в їх домі Волинський відчинив двері ногою. Ох, ох, ох! Євген Іллєч у костюмі «вирозумієтескиммаєтесправу», з сухорлявим задом, як у балетного артиста, схожий на Жана Жіроду — з такими ж білими, великими й рівними зубами, високим чолом, гладко причесаний і раптом — відчинив двері ногою.

«Це тому, — охала Ольга, — що в операційній звик уникати торкатись до чогось руками...»

Коли в Олиному інституті дізналися про його приїзд, явилася ціла делегація з проханням прочитати кілька лекцій. Він дав згоду — але при цьому дав зрозуміти Ользі, що це заради неї...

Машенька схожа на нього. Ті ж задумливі спокійні очі і нервові, рухомі ніздрі й губи. Цей контраст між спокійним виразом очей і нервовим ротом особливо здивував її при першому знайомстві. Вона звернула на це увагу. Хоч і дуже хвилювалася...

Як же все-таки це сталося?

Вона тоді вчилася на третьому курсі театрального інституту. Вони давали сцену з «Отелло», і їй було доручено роль Дездемони. Але «Дездемона» зашкутильгала. В неї розболілася нога — почався якийсь налив. Наступного дня піднялася температура, біль став нестерпний. До гуртожитку викликали лікаря. Надавши своєму обличчю надзвичайно стурбованого вигляду, він сказав, що підозріває флегмону стопи, і Таню відправили до лікарні.

Того ж дня під час обходу вона вперше побачила Волинського. За ним — натовп лікарів і студентів, а він — рухливий і легкий — попереду. Білий накрохмалений халат розпахнуто так, що було видно костюм з дуже дорогої, але схожої на мішковину закордонної матерії, незвичайно коротка вузька темно-синя краватка не діставала верхнього гудзика піджака, а блискучі манжети виглядають з рукавів халата.

— Підготувати, — сказав він, оглянувши Таню ногу. — Негайно. Оперуватиму я сам.

Аж потім вона дізналася, як його слова здивували лікарів,— звичайно такі операції він доручав асистентам. Не зразу вона дізналася й про те, що відвідування щодня Волинським палати, де вона лежала, стали темою живих розмов не лише серед персоналу лікарні, але й серед хворих.

І оспівчення він зробив їй несподівано, в дивній, іронічній формі. Майже через місяць після хвороби, коли Таня вже стала забувати про операцію, він приїхав до гуртожитку і запросив її прогулятися. Тільки-но вони вийшли на вулицю, як він сказав:

— Я хочу запропонувати вам компенсацію за той біль, що я завдав вам своїм скальпелем. Виходьте за мене заміж.

— А як ви компенсуєте всіх інших жінок, яким робите операцію? — не зразу зміркувала що відповісти Таня.

З перших днів їх спільного життя — та що там казати! — в перший день їх спільного життя їхні взаємини набрали дивного характеру. Він поводився так, ніби однієї стіни в кімнаті не було і звідти, з темної прірви залу дивляться тисячі очей глядачів. Вона сама втягнулася в цю гру. Життя дедалі більше ставало подібним до життя на сцені.

Після закінчення інституту їй надзвичайно пощастило. Вона потрапила в МХАТ. На репетиціях її хвалили, працювала вона над роллю добре, вдумливо, а глядачі залишалися байдужі. Вважалося, що їй не вистачало темпераменту. Тоді вона теж так думала. Тільки пізніше, коли вона вже пішла з МХАТу, коли поїхала, або краще сказати, втекла з Москви в Душанбе до батьків, вона зрозуміла, чого бракувало їй насправді. Душевних сил. Вона цілком витрачала їх на дивні й незрозумілі взаємини з чоловіком.

Він казав, що кохає її. Що не зміг би жити без неї, і без дитини, коли народилась Машенька. Може, він і справді любив їх і не міг жити без них? Але разом з тим вона бачила, що знайомився він тільки з тими людьми, які могли бути йому корисні. Вона чула, як протягом одного дня він різним людям висловлював прямо протилежні погляди. Вона відчувала, що запальність, з якою він боронив свою думку,— удавана: він був холодний, як лід. Яким же він був насправді? До чого прагнув? Чого добивався?

Вона тоді вела щоденник. Вона була тоді ще остільки наївна й акуратна, що вела щоденник. Цікаво б перечитати.

В інституті їх навчили, як з окремих висловлювань героїв п'єси скласти суцільну лінію поведінки людини. Це називалося скласти «задачу» і «надзадачу» героя.

З уривків окремих висловлювань Євгена Ілліча вона складала цілу статтю. Ось що в неї тоді вийшло:

«За часів Катерини II у Воронежській губернії в Остро-»
«гозькому повіті одного селянина вкусив скажений собака.»
«Через деякий час він поїхав на весілля до свого знаймо-»
«го і тут уперше перед очима гостей, що там зібралися,»
«в нього проявилися ознаки сказу. Вигляд цієї страшної»
«хвороби так сильно подіяв на присутніх, що в багатьох»
«із них — у 58 чоловіків і 41 жінки — виявилися такі ж»
«припадки. Всі раптом відчували глибоку тугу, тяжкий го-»
«ловний біль, невиразний страх, непереборне прагнення бі-»
«гати, в усіх виникла слинотеча, безсоння, потім цілко-»
«вита втрата глузду, одне слово, розвивалася типова кар-»
«тина сказу. Цим фактом зацікавилася Катерина і зажа-»
«дала докладно доповісти їй. В доповіді, між іншим, за-»
«значалося, що в усіх тих, які захворіли, так само, як і»
«в укушеного собакою, з'явилося під язиком по вісім і»
«менше пухирців завбільшки з ячмінне зерно. Всі хворі,»
«окрім справді укушеного, незабаром видужали».

«Цей випадок довго здавався незбагненим — як могли»
«захворіти на сказ люди, які навіть не доторкалися до»
«хворої тварини... Але з того часу минуло багато років,»
«багато разів повторювалися такі випадки, багато подіб-»
«них явищ довелося спостерігати лікарям. Але й досі»
«багатьом здається дивним, як може захворіти людина,»
«дивлячись на іншу людину, — захворіти без ран, без»
«отруєння, без мікробів. А тимчасом нічого дивного в»
«цьому немає. Це просто психічна зараза. Коли одна лю-»
«дина наслідує вчинки й переймає думки іншої, критично»
«не аналізуючи своїх дій, виходить, що вона піддалася»
«психічній заразі».

«Найяскравіше проявляється психічна зараза в підсві-»
«домому наслідуванні. Всі люди наслідують одне одного.»
«Але один наслідує свідомо, навмисне, а інший несвідомо,»
«ненавмисне. Вважають, що підсвідоме наслідування най-»
«більш властиве тваринам. Але це не так. Хоч справді на-»
«слідування ми бачимо в дуже багатьох тварин: усім ві-»
«дома здатність до наслідування у мавп, папуг, сорок,»
«ворон, шпаків та інших тварин і птахів, але ніде воно не»
«досягло такої сили й майстерності, як саме в людини».

«Тварини наслідують людину тільки манерами й голосом,»
«людина ж наслідує людину в усьому, в чому лише може,—»
«в манері, голосі, одягу, квартирі, харчах».

«Коли спитати в алкоголіків, що призвело їх до пия-»
«цтва, то один відповість, що він п'є з горя, від тяжкого»
«морального потрусу, інший скаже, що п'є через мате-»
«ріальні труднощі, третій тому, що його батько чи дід»
«були п'яниці, четвертого впустила нянька в дитинстві,»
«але ні один не відкриє чистої правди, жодний не скаже,»
«що він п'є тому, що п'ють інші. Йому не дозволяє совість»
«признатися в цьому, це принижує його людську гідність.»
«А насправді це факт, що більшість п'є саме наслідуючи.»
«І серед цілого ряду умов, які сприяють розвитку алко-»
«голізму, є одна дуже важлива й суттєва, яка чомусь не»
«береться до уваги: це підсвідоме, безконтрольне насліду-»
«вання».

«Існують ще дивовижніші приклади психічної зарази.»
«Відомі випадки, коли люди кінчали життя самогубством»
«тому, що їхні знайомі вкорочували собі віку. Виявляєть-»
«ся, що людина може пожертвувати навіть життям тільки»
«тому, що інший ним пожертвував. Такі, наприклад, ви-»
«падки самоспалення членів деяких сект, це спричинило»
«хвилю самогубств після смерті Єсеніна. Професор Корса-»
«ков наводив випадок, коли з 12 чоловік одного випуску»
«школи п'ятеро покінчили життя самогубством, і важко»
«було,— каже він,— знайти іншу причину цього випадку,»
«як заразний вплив прикладу одного найталановитішого»
«з них».

«Але і в проявах суспільного життя, яке вважається»
«за «нормальне», раз у раз спостерігається психічне явище,»
«яке колись носило назву «стадності». Під цим словом»
«малось на увазі таке явище, коли цілий натовп, чи група»
«людей, згуртувавшись, діють, як одна людина: це і є не»
«що інше, як стадо, що складається з вищих представни-»
«ків тваринного царства — людей».

«Яку б сторону життя ми не взяли, скрізь ми натра-»
«пимо на явище стадності. Людина, за самою своєю при-»
«родою, істота у великій мірі стадна, далеко більше стад-»
«на, ніж багато тварин. У тварин стадність проявляється»
«завжди в якихось певних діях, що повторюються: в пта-»
«хів — у весняному й осінньому перельотах, у бджіл і му-»
«рах — у колективній праці під час будівництва житла,»
«у свійських тварин — в ходінні на пасовисько, в люди-»

«ни ж вона набирає найдивовижніших і найскладніших» «форм».

«Стадністю пояснюються моди, наприклад. Що може» «бути безглуздішого, ніж звичай жінок носити зимою ко-» «ротку спідницю й тонкі панчохи. Скільки жінок важко» «захворіло від цього. Для чого на чоловічих штанях» «потрібна складка, яку підтримувати так важко, коли без» «неї було б зручніше й красивіше? Для чого шують со-» «рочки із зовсім зайвими комірцями? А краватки? Скіль-» «ки коштів витрачається на підтримку безглузких мод.» «А в справі харчування?.. Як багато шкідливого й непо-» «трібного їдять і п'ють люди тільки через наслідування».

«Стадність по суті є пошесна форма психічної зарази.» «Одна з гострих форм стадності, що раз у раз повто-» «рюється, — футбольні уболівальники. На футбольні мат-» «чі ходять люди різного віку, професій і поглядів. Вони» «об'єднані між собою лише місцем і часом. Здавалося б,» «що може бути між ними спільного? А тимчасом десятки» «тисяч людей переживають гру, як одна людина».

«Сама по собі гра в футбол суперечить здоровому глаз-» «ду. Відомо, що коти завжди падають на чотири ноги. Але» «коли б вони влаштували між собою спортивні змагання,» «можливо, це були б змагання в паданні з найбільшої» «висоти на одну лапу. Те ж саме і в футболі. Адже ж» «для людини було природнішим хапати й кидати м'яча» «перш за все руками, а не ногами. Але про це ніхто не» «думає. І ніде, мабуть, стадність не проявляється в такій» «яскравій, в такій чіткій формі, як в уболівальників. По-» «яснюється це тим, що люди, які відвідують футбол, не» «об'єднані ніякими спільними принципами, окрім принци-» «пу безділля та бажання дати волю своїм почуттям після» «втоми від денного клопоту».

«Отже, не важко переконатися, що культура наклала» «тільки деякий відбиток на стадні почуття, але зовсім не» «послабила їх, більшість сучасних людей так само підля-» «гають стадності, як і їхні предки; різницю можна знайти» «лише в тому, що сучасна людина знаходить більше на-» «годи стати стадним елементом, ніж її предки, бо жит-» «тя її різноманітніше й багатше своїм змістом. Цим і пояс-» «нюється, чому людина взагалі схильніша до несвідомого» «наслідування чи до психічної зарази, ніж тварина. Від-» «чуття людські інтенсивніші й різноманітніші, ніж відчуття»

«тварини, а коли це так, то в людини більше можливостей»
«для психічного захворювання...»

«Але якщо існує стадо, існує й пастух. Тому, ведучи»
«мову про стадність, завжди треба пам'ятати, що краще»
«бути пастухом, ніж рядовим членом стада...»

Вона показала йому ці сторінки щоденника. Вона ніколи не припускала, що цей запис може справити на нього таке враження.

— Я не сказав, що стаду потрібний пастух,— різко сказав він.

— Не казав,— згодилася Таня.— Тут багато такого, чого ти не казав. Але такий висновок впливає з твоїх попередніх тверджень. І навіть вчинків,— несподівано для самої себе додала вона.

— Що ж,— набагато стриманіше відповів Євген Ілліч,— дуже шкода, що мої слова можуть бути так безглуздо і наївно розтлумачені. Мене це дуже засмутило. Це ще зайвий раз свідчить про те, як ти мало мене розумієш. Але я не пошкодую праці для того, щоб навчити тебе розуміти.

Так, він не пошкодував для цього праці. Вона відчувала, як день у день він її переламує... Ні, не те слово: перетравлює. Саме — перетравлює.

Коли ж це батько займався жуками-плавунцями? — спробувала згадати Таня. Вона була тоді ще школяркою. Навчалася в шостому чи в сьомому класі. Микола Іванович дома в акваріумі розводив жука-плавунця. Він розробляв методи боротьби з цим жуком, який знищував у ставках мальків риби.

В акваріумі плавали довгі личинки з роздвоєним волохатим хвостом, з шістьма волохатими лапами, з трикутною головою, озброєні двома великими серпоподібними щелепами. Кожного дня в акваріум батько пускав рибок — якби він цього не робив, то заціліла б тільки одна найдужча личинка, яка поїла б усіх інших.

Одного разу батько показав їй, як личинка жука-плавунця відчищала передніми ногами рештки рибки, що лакміттям висіли на її щелепах-серпах.

— Як же вона їсть? — спитала Таня, з огидою розглядаючи личинку.— Адже в неї немає навіть рота...

— В неї позакишкове травлення,— відповів Микола Іванович.— Вп'явшись щелепами, личинка відригує отруйну рідину, яка по каналцях у цих щелепах попадає в жертву і паралізує її. Після цього личинка відригує рідину, що

має сильні травні властивості. Рідина ця розріджує тіло рибинки, перетравлює його, а потім личинка втягує через канали щелепи розріджену масу. Кінчається це тим, що вона всмоктує все, що піддається дії її травного соку...

Батька не було дома, коли вона зробила спробу перенести в інший акваріум малесеньку золотисту, напівпрозору рибку. Досі вона не забула гидкого відчуття, коли гострі щелепи личинки впилися в її палець...

Позакишкове травлення, — звично-втомлено подумала Таня.

Вона не спала і чула, як за тонкою стіною в кабінеті батька рипить під важким тілом Володі Неслюдова легеньке ліжко.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ,

про те, чому старший сержант Кінько ввімкнув сигнал тривоги

Тим честь, хто не спав,
Хто звістку подав,
Що злодій в дому, —
Слава тому!

І. Перей

Почалося все це так.

Старший сержант Гриша Кінько сидів перед пультом. Хоч він уважно стежив за приладами — сьогодні весь час з'являлися несподівані перешкоди, — а думки його були зосереджені на одному й тому ж.

Сила тяжіння є результат дій гравітаційного поля. Один з теоретично можливих засобів оборони від балістичних ракет полягає в створенні антигравітаційного поля, яке буде відкидати в космос усі тіла, які надходять з атмосфери.

Він, Гриша Кінько, вже переконався в тім, що антигравітаційне поле — діло не таке вже й складне, як це зараз уявляється вченим. Випробовуючи магнітронний генератор, він несподівано для себе знайшов частоти, які здатні, на перший раз, правда, дуже невеликим тілам надати зворотної інерції такої сили, що вони поверталися на те саме місце, звідки були відправлені.

Про своє відкриття Гриша Кінько хотів доповісти безпосередньо командуючому округом. Але його не допустили до маршала.

— Я з винятково важливою державною справою, това-

ришу полковник, — дуже хвилюючись, але стоячи по команді «струнко», як це належить при розмові з старшим в званні, сказав він ад'ютантові командуючого.

— Доповідайте спочатку мені, — суворо запропонував полковник.

— Я не можу, — рішуче відповів Гриша. — Про це я маю право доповісти тільки особисто товаришеві маршалу.

Хоч командуючий округом і згодився прийняти Гришу, але все ж він не повірив його словам.

— Не може цього бути, — сказав маршал, — щоб вам вдалося добитися того, чого не можуть добитися найбільші вчені світу.

— Дозвольте продемонструвати це вам, — скромно відповів Гриша. — Мені треба тільки магнітронний генератор й радіотехнічне обладнання. Ну й, звісно, приладів. І даю чесне комсомольське слово, що через три, щонайбільше, через чотири години ви переконаєтесь на власні очі...

Командуючий округом з неприхованою недовірою спостерігав, як горошини, що їх підкидав Гриша, підлітали до стелі, відштовхувані чудодійним променем.

— А коли кинути сірники? — поцікавився маршал. — Вийде?

— Спробуйте, товаришу маршал, — запропонував Гриша.

Маршал висипав у жменю всю коробку сірників і кинув їх у бік генератора. І всі сірники дивним способом повернулися в руку маршала.

— Чудово! — вигукнув маршал. — Спасибі, старший сержанте Кінько! Ваше відкриття дасть надзвичайну користь нашій любій Вітчизні.

— Служу Радянському Союзу! — відповів Гриша Кінько.

Гришу відкомандирували до Москви. Його прийняв міністр оборони маршал Радянського Союзу товариш Малиновський.

— Ми повинні познайомити з вашим відкриттям Микиту Сергійовича Хрушова, — сказав маршал.

Микита Сергійович потиснув Гриші руку й сказав:

— Ми ухвалили доручити вам найвідповідальніше завдання — керівництво інститутом, який в найкоротший термін мусить не просто застосувати ваше відкриття у виробництво, а й забезпечити за допомогою цього винаходу незламну оборону країни.

— Я комсомолець і готовий виконати будь-яке доручення, яке мені дасть партія,— відповів Гриша,— Але все-таки, як же я — старший сержант — буду керувати інститутом?

— А ви вже не старший сержант,— засміявся Микита Сергійович.— Вам надано звання генерал-майора. Ваше відкриття дає вам право на високе звання.

Інститут. Величезний будинок з великою кількістю лабораторій і майстерень. Тут працюють знамениті вчені, великі фахівці в галузі радіотехніки, електроніки, атомної енергії. Гриша почуває себе невпевнено й ніяково — як він буде керувати такими людьми? Але до нього ставляться добре, з повагою — всім подобається, що він такий простий, анітрохи не заноситься від того, що зробив важливе відкриття, що не соромиться розпитати про все, чого не розуміє.

Інститут працює вдень і вночі. Ніколи не гасне світло в його вікнах. Гриша спить на ліжку просто в лабораторії і, щоб не втрачати бадьорості, бігає у влаштований тут же в лабораторії душ.

Інститутіві придали цілий завод. На ньому працювало близько тридцяти тисяч робітників. Тут народжувалися нові могутні антигравітаційні установки.

Одночасно відбувалися перші випробування. Для цього спеціально запущено космічну ракету. Антигравітаційне поле відкинуло її в космос — і вже більше ніколи не повернеться вона на землю.

Країну забезпечено надійною й могутньою обороною. На засідання Президії Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, де вирішувалися важливі питання міжнародної політики, запросили й Гришу Кінька. Микита Сергійович зачитав проект листа, який мали надіслати керівникам головних капіталістичних країн, перш за все Сполучених Штатів Америки, Англії і Франції.

«Радянський Союз неодноразово вносив ділові й цілком конкретні пропозиції про повне роззброєння. Не кажучи вже про те, що гонитва озброєння являє собою велику небезпеку для людства, що атомні й водневі бомби, коли вони будуть приведені в дію, можуть взагалі привести людство до загибелі, радянські люди вважають, що витрата величезних грошових сум і величезної кількості праці на виготовлення зброї — справа ганебна й безцільна.

Нам добре відомо, що вартість витрат, потрібних для

розробки американського протиракетного снаряда «Найк — Зевс», складає близько семи мільярдів доларів. За ці гроші можна було б побудувати два міста з людністю по одному мільйону. Вартість міжконтинентальної балістичної ракети «Атлас», яка стільки разів падала у вас на землю і в море, замість того щоб летіти вгору, дорівнює чотирьом мільйонам доларів, а це неабиякі гроші. Крило, як ви називаєте, а точніше 30 реактивних бомбардувальників «В-52», хоч для сучасної війни вони зовсім безцільні, коштує приблизно 528 мільйонів доларів. І так далі.

Велику суму на оборону доводиться витратити й нашій соціалістичній державі, тому що озброєння капіталістичних країн являє собою серйозну небезпеку для справи миру.

Нашим ученим вдалося створити антигравітаційну оборону країни, яка надійно забезпечує нашу державу від найменших зазіхань з боку агресорів.

Ми пропонуємо, і коли хочете — вважайте це за ультиматум:

1. З завтрашнього дня, з 18 години за московським часом, протягом 24 годин, усім капіталістичним державам дозволяється направляти в бік Радянського Союзу будь-які балістичні ракети, літаки, керовані автопілотами тощо. Не рекомендується тільки посилати снаряди, якими керують люди, тому що всі вищезгадані снаряди будуть відкинуті нашою антигравітаційною системою в космос.

2. Після цього Радянський Союз міг би, застосовуючи силу своєї зброї і досвід своїх прославлених Збройних Сил, поставити вас на коліна. Але Радянський Союз — ленінська держава, держава миролюбна, і йому ворожі агресивні прагнення. Ми хочемо покінчити тільки з озброєнням, а після цього хай кожний народ сам визначить систему управління, яка йому сподобається.

3. Тому з 18 години за московським часом післязавтра ви зобов'язуєтесь негайно почати повне роззброєння під контролем наших представників, а ми — під контролем ваших представників. Зброю можна залишити тільки вогнепальну, неавтоматичну і в такій кількості, в якій потрібно міліції чи поліції для охорони ладу.

4. Всі армії з 18 години за московським часом мають бути розпушені».

Верховна Рада Союзу РСР на своєму засіданні одностайно ухвалила текст листа, якого запропонував М. С. Хрущов, і всі радіостанції Радянського Союзу на всіх мовах

світу передали в ефір винятково важливе урядове повідомлення — листа керівникам урядів капіталістичних країн.

Можна собі уявити, яка знялася паніка! Перелякані керівники Пентагону не знали, що робити, — випробовувати чи не випробовувати антигравітаційну систему оборони СРСР. Адже вони вже добре знали, що Радянський Союз жартувати не любить і що коли вже його уряд заявляє, що така система є, то вона є і насправді. Так само було й з атомною бомбою, коли деякі зарубіжні діячі висловили сумнів, чи справді її має Радянський Союз, так було й з балістичними ракетами. Та все ж на всякий випадок вони запустили одну ракету «Атлас», але не з атомною, а з порожньою боєголовкою. Її відкинуло в космос, і всі обсерваторії земної кулі стежили за її польотом.

Капіталістам не залишалося чого робити. Хочеш не хочеш, а довелося їм вступити в епоху повного роззброєння... Але як тільки капіталістичні держави були позбавлені свого головного козира — збройних сил — виявилось, що вони не можуть більше існувати в своєму попередньому стані. Народ більше не хотів працювати на капіталістів і банкірів, не захотів миритися з тим, що засоби виробництва належать експлуататорам.

Першими підняли це питання трудящі Бельгії і посадили свого короля до в'язниці. Але Радянський Союз порадив не застосовувати ніяких репресій — просто перебудувати систему управління державою, а королеві, якщо йому забажається, надати, як усякому громадянину, роботу за його здібностями. Бельгійський король мусив піти працювати точильником ковзанів на центральну ковзанку, бо щось інше робити він не вмів.

На шлях соціалізму стали й трудящі Америки. За ними — трудящі всіх інших країн. Життя на землі стало просто чудове. Адже соціалістичним країнам воювати одні з одними — немає чому, і всі сили людей тепер були скеровані тільки на те, щоб люди жили щасливо і щоб усього було вдосталь. Робочий день скоротився до...

Старшому сержантові Гриші Кіньку не вдалося домріяти до того, наскільки скоротився робочий день. Прилади показали, що десь на відстані не більше як двісті кілометрів у бік південного сходу, працювала на частотах, які в нас не застосовуються, якась незареєстрована станція.

Гриша Кінько вмикнув сигнал тривоги.

з якого можна дізнатися, скільки ніг у комах

Той, хто живе вивчати щось бажає,
Його спочатку прагне забивати,
А потім на частини розділяти...
Зв'язків життєвих так він не пізнає!

Гере

Він намагався добратися до спини правою рукою, заламуючи її за потилицю. Потім лівою рукою від попереку. Він так перевертався на своєму трубчатому алюмінієвому ліжку, що воно розлізлося, і він боляче вдарився потилицею об ніжку стільця. І тоді він, нарешті, за допомогою розуму, добрав способу, який багато тварин відчувають інстинктивно: він уперся спиною в ключ, який стирчав з книжкової шафи, і, то присідаючи, то підіймаючись, знайшов потрібну точку, а потім почав швидкими і частими рухами соватися вгору і вниз.

За цією роботою і застукав його Микола Іванович, здивований гуркотом, що його вчинив Володя, падаючи разом з ліжком.

— Що з вами?

— Пробачте, будь ласка,— відповів розгублений і стурбований Володя.— Але в мене щось дивне... Можливо, якась хвороба. Вся спина вкрилася пухирями, і вони пекуче сверблять. Здається, підвищилася температура... і взагалі— нічого не розумію. Головне, я ніколи не чув про таку хворобу. В «Каноні» Абу Алі ібн-Сіно згадуються симптоми більшості, коли не всіх хвороб, на які люди хворіють і до цього часу. Але про такі симптоми там навіть і згадки нема.

— Підійміть сорочку,— запропонував Микола Іванович.— Зараз ми в усьому розберемося...

Він поспішно вийшов, і Володя відразу ж почув за дверима його гучний голос:

— Оля, де в нас пінцет? І одеколон прихвати з собою. Треба подати Володимирові Володимировичу першу допомогу.

Володя покwapно натягнув штани.

— З вами справді сталась подія, що не дуже часто трапляється в житті,— сказав Микола Іванович, повертаючись з Ольгою, яка тримала в руках пінцет, скальпель, пляшечку з зеленкою, пакет вати й флакон одеколону «Кремль».—

Вам за комір потрапила гусінь. Звичайна гусінь метелика-золотогузки... Ви, очевидно, не раз його бачили — це білий пухнастий нічний метелик, кінець животка в нього ніби зрізаний, і на ньому помітно золоті, навіть руді волосинки. А гусінь у нього волохата, з двома рядами білих плям і двома рядами червоних бородавок. І на кожній бородавці — кущик волосся. Волосинки ці — а вони отруйні — покололи вам шкіру й спричинили подразнення. — Він не посміхався. — Зараз Оля пінцетом — вона це робить дуже майстерно, як майбутній хірург, — повисмикує волосинки гусені з вашої спини, а потім змаже пухирі одеколоном, і все минеться.

— А чи варто? — надув щоки й поправив окуляри Володя. — Я просто не знав, що це гусінь. Мені здалося, що це якась хвороба.

— Це дуже потрібно, — заперечив Микола Іванович. — А для того, щоб почухати спину, як про це свідчить досвід попередніх поколінь, краще всього користуватися лінійкою...

Володя помітив, як Ольга презирнулася з Миколою Івановичем, наїжився і знову став просити пробачення. Ольга сказала, щоб Володя повернувся до неї спиною, підняла сорочку й заходила пінцетом висмикувати з шкіри волосинки проклятої гусені. Робила це вона довго, вправно і, як здалося Володі, не без задоволення, хоч і бурчала, що гусені не завадило б мати менше волосинок.

Кілька разів йому хотілося сказати, що вона висмикує його власні волосинки, але так і не наважився. Він соромився Ольги. Взагалі, з дівчатами-медичками він завжди почував себе зв'язано й ніяково. Він думав, що вони знають про чоловіків занадто багато такого, що дівчатам не треба було б знати, чого він і сам добре не знав, а їх там, у медичному інституті, всього цього навчають. Всякої анатомії, фізіології...

Він ще раз подякував Ользі за подану допомогу. У відповідь вона лукаво посміхнулася і вийшла. Володя, як це іноді з ним траплялося, з запізненням, коли вже двері зачинилися, усміхнувся у відповідь і згадав іншу її усмішку — ледве помітну, природну й світлу, коли говорив Шаріпов.

Ким їм доводиться цей Давлят Шаріпов? — думав він. — І чому з ним так напружено тримається Євген Ілліч?..

Володя згадав, як одного вечора Шаріпов узяв з кришки піаніно книгу в зім'ятій обкладинці — детективний роман — і почав гортати сторінки.

— Люблю читати шпигунські історії,— сказала Ганна Тимофіївна.— Вони допомагають забутися і навіть заспокоюють.

— Так,— відповів Шаріпов тихо, але багатозначно,— шпигунські історії бувають дуже цікаві. Але мені здається, що, читаючи романи, на зразок цього, ми майже ніколи не задумуємося, чому ж вони присвячені насправді.

— Розвазі читачів,— кинув Євген Ілліч.

— У мене є товариш, великий знавець автоматичної зброї,— вів далі Шаріпов, ніби не чуючи його слів.— Він каже, що конструкторам усіх країн багато років ставилося зовсім непосильне завдання — створити безшумний пістолет. Але ось, порівняно недавно, такий пістолет було створено. Це одне з найвищих досягнень в галузі зброярства. Але для кого це було зроблено? Для шпигунів! Радіотехніки кажуть, що транзистори, або, як їх інакше називають,— напівпровідники, зробили революцію в їхньому ділі. Але для кого вперше було створено ці транзистори? Для шпигунів! Для того, щоб їм можна було дати в руки наймініатюрніші щонайнадійніші передавальники та радіоприймачі.

Шаріпов поспішно закурив і казав далі:

— Перші електронно-вчислювальні машини були сконструйовані для того, щоб зашифрувати й розшифрувати повідомлення шпигунів. Один з найдосконаліших літаків — У-2, був сконструйований і виготовлений для шпигунства. На спутнику — безумовно, найвищому досягненні людського генія — американці встановили апаратуру для шпигунства. Виходить, що вони, ці шпигуни, існують не тільки в детективних романах... І ось, коли задумаєшся над цим, раптом розумієш, що детективні романи, написані, на перший погляд, лише для того, щоб розважати читача, є хай не точним, хай навіть обмеженим, але відображенням життя, тривожним сигналом про те, що шпигуни існують... І про те, що саме ці люди і є той сірник, який у першу-ліпшу хвилину може спричинитись до світової пожежі..

Євген Ілліч, трохи примружившись, почав заперечувати, твердячи, що такий погляд на розважальні шпигунські романи може призвести до шпигуноманії. Шаріпов не став сперечатись, він погодився: «Так, можливо».

Володя розговорився з Шаріповим і дуже зрадів, коли дізнався, що той родом із кишлаку Мітта.

— Я якраз займаюся цим кишлаком,— сказав Воло-

дя.— Є дані, що там у дев'ятому віці був один із центрів руху хуррамів. Я збираюся неодмінно побувати в ньому... А ви не скажете — стара мечеть там збереглася?

— Самі руїни,— відповів Шаріпов.

— А чотири чинари біля мечеті? Вони ще на початку дев'ятого століття вважалися за священні дерева.

— Залишився тільки один — величезний, найбільший у районі чинар. Признатися, я й не знав, що їх там було чотири.

— Чотири. Збереглася навіть легенда про те, що одного разу ця мечеть згоріла. Імам мечеті вдався до шаха по допомогу. «А чинари збереглися?» — спитав стурбований шах.— «Збереглися,— відповів імам.— Але згорів дім аллаха».— «Це не страшно,— вирішив шах.— Дім аллаха я зможу побудувати знову. Чинари ж не відновити й самому аллахові».

— Цікаво,— сказав Шаріпов.— Ну що ж, коли зберігся чинар, можливо, й збереглися усні легенди. Я сам цим ніколи не цікавився, але коли ви поговорите з старими людьми... Скажімо, з моїм дідом. Я дам вам до нього листа...

Він ледве помітно посміхнувся своїм думкам.

— Цього року моему дідові Шаймардону буде вже вісімдесят. Це — мудра людина і великий оптиміст. Він каже, що в цьому світі все влаштовано дуже добре. Ось, наприклад, є аллах — дуже добрий аллах. Він ні до чого не втручається. І в їхньому кишлаку є мулла. Теж дуже добрий мулла. Тому, що теж ні до чого не втручається. І навіть голова колгоспу майже ні до чого не втручається.

Тетяна зацікавилася тим, наскільки можна в історичних працях користуватися народними переказами й чи можна їм довіряти. Володя відповів, що в Азії, як, між іншим, і в Європі, більшість даних з стародавньої історії побудовано на усних переказах, які, коли б навіть і були записані, не стали б імовірнішими. Тому доводиться їх співставляти, порівнювати з даними археологічних розкопок та іншими матеріалами. Проте усні перекази мають надзвичайну цінність...

— І не тільки для історії,— включився в розмову Микола Іванович.— Багато з наук — зокрема і Олина медицина — черпають з цього джерела. Для ентомологів — це складніше... Але й ентомологи мають свої усні перекази й легенди.

— Про сарану, яку пустельники називали акридами і їли з медом? — посміхнулася Таня.

— Ні, не тільки. Ось, наприклад, збереглася легенда про те, що один з найжорстокіших завойовників — Тамерлан провів одного разу цікавий ентомологічний дослід. Він посадив на нижній кінець вертикально поставленої палички мурашу, дочекався, поки мураха внаслідок дії геотропізму вилізе на верхній кінець, а потім перевернув паличку. Так він спостерігав якийсь час за діями мурахи. Коли б Тамерлан продовжив свій експеримент, він, можливо, прославився б цим більше, ніж своїми завоюваннями, тому що саме на дослідах такого роду базується наука, досі відома нам лише в своїх зародках: теорія поведінки...

Від теорії поведінки розмова знову повернулася до Тамерлана. Володя назвав кілька кишляків, які Тамерлан і далші завойовники знесли з лиця землі, але вони відбувалися знову й знову.

— А про такий кишляк — Чахарбагі ви не чули? — несподівано спитав Володю Шаріпов.

— Чув, це — афганський кишляк.

— А що за народ там живе? Що він собою являє?

— Там живуть джемшиди, — відповів Володя. — Головні їх центри — Кушк і Ягдарахт. Це невелика народність — в Афганістані їх приблизно тисяч 60. Живуть вони в основному в північно-західній частині Афганістану, на берегах ріки Кушка і на північних схилах Парапамізу, аж до кордону з СРСР. Я не спеціаліст у цій галузі, але, оскільки мені відомо, питання про походження джемшидів досі вивчено недостатньо. Дехто з авторів вважає їх за народ тюркського чи тюрксько-монгольського походження, а інші — іранського. В перському рукопису джемшида Агахана, складеному, очевидно, на підставі усних переказів, зокрема говориться, що вони походять від уродженців області Гур і що вони залишили свою давнішню батьківщину Іран після падіння династії Сасанідів. Досі джемшиди поділяються на родово-племенні групи. Таких груп, мабуть, чи не 50. Я не пам'ятаю всіх, але найбільші з них — кокчі, соузакі, муртузаї, халіфати. Вони напівкочівники, живуть з тваринництва й рільництва, а розмовляють мовою фарсі-кабулі, яка називається ще «дарі». По суті — це один з діалектів таджицької мови...

— Ці самі джемшиди — тема вашої дисертації? — спитала Таня.

— Ні, що ви... Дисертація моя присвячена ідеології народних і релігійних рухів восьмого-дев'ятого століть у країнах халіфата.

— Така старовина? — здивувалася Таця.— А яких саме рухів?

Володя поправив окуляри, хвилинку помовчав і повільно відповів:

— Двома словами важко розповісти про дисертацію. В усякому разі, в ній мовиться про Бабека — керівника народного повстання в Хорасані в дев'ятому столітті. Бабек очолював його близько тридцяти років. Це історія людини, яка створила вільну державу, але прийшла до висновку, що людьми можна керувати, тільки обдурюючи їх, тільки перетворившись для них в непогрішного бога. Та все ж виявилось, що, обдурюючи людей навіть в ім'я їх блага, це кінець кінцем однаково завдає їм великої шкоди...

— Ф'юїть! — зовсім по-хлопчачому засвистів Волинський.— А ви певні, що ця ваша дисертація саме про дев'ятий вік? Чи не здається вам, що саме в такому викладі вона занадто нагадуватиме історію іншої людини, про культ особи якої так багато кажуть у наші дні? І тому, як сказав один поет: «Боюсь, що публіка за казкою цією зовсім не те побачить тут».

Він швидко, навскіс глянув на Шаріпова. Давлят виїняв з мундштука недокурок цигарки й роздавив його в попільничці.

— Не знаю,— повільно й серйозно сказав Володя.— Я не бачу тут історичної паралелі.— І з властивою йому сумнівною додав: — А втім, мені відомо так багато деталей про діяльність Бабека, що для мене всяка паралель здається непереконливою.

— Але ось нашому дорогому господареві, Миколі Івановичу,— ледь посміхнувся Волинський,— така паралель, мабуть, здається більш обгрунтованою, ніж вам.

— Це чому? — спитав Микола Іванович.

— Хоч би й тому, що ви, очевидно, більше, ніж інші, відчули на собі, до чого призводить становище в державі, коли її керівник перетворюється на бога.

— Ні,— сказав Микола Іванович,— я не думаю, що відчув більше, ніж інші. Навіть тоді, коли в період кампанії проти «морганістів-вейсманістів» мене було заарештовано. Дарма, що я не був ні морганістом, ні вейсманістом, і досі

переконали, що не можна застосовувати репресії за ті чи ті наукові погляди й позиції.

— А чим же тоді підтримувати авторитет? — з навмисне перебільшеним страхом підняв брови Волинський. — Чим накажете його підтримувати?

— Авторитет — не штани. Його не треба підтримувати. Йому не треба й довіряти. Нащо вже авторитетним ученим і філософом був Арістотель. Але він твердив, що комахи мають вісім ніг. Середньовічні вчені-схоласти не насмілювалися заперечувати авторитетові великого вчителя, вони просто і не пробували перевірити ймовірність його слів. І ось треба було майже тисячу років, щоб хтось догадався розглянути живу комаху й переконалися, що в неї шість, а не вісім ніг...

— Вам ставили тоді якийсь обвинувачення? — спитав Волинський. — Чи до вас додому прийшла людина, яка носить на службі військову форму, а в гості вбирається по-цивільному, — Волинський досить виразно подивився на Шаріпова, — і запропонувала вам слідувати за нею?

— Ні, мене було заарештовано в Москві. Я приїхав на виклик Академії наук — я тоді балотувався в члени-кореспонденти. Але голосування, як вам зрозуміло, не відбулося. І обвинувачення, загалом, звісно, теж були висунуті, — з великою благодушністю посміхнувся Микола Іванович. — Перш за все, мені пригадали, що я виступав проти вчення Павлова. Я справді казав і писав, що собаки, над якими робив свої експерименти Павлов, були поставлені в незвичайні умови, тобто, в нормальних умовах собаку ніколи не затискають в спеціальному станку, не роблять собаці складних операцій з фістулами, не замикають у «башти мовчання», і що саме тому поведінка собак, очевидно, відрізняється від тієї, якою б вона була в нормальних умовах. Я й тепер переконаний у цьому. Далі, мені пред'явили мою роботу, в якій я твердив, що теорію Дарвіна можна застосовувати далеко не в усіх випадках, а де в чому вона й помилкова. В обвинувачувальному висновку зазначалося, що своїми роботами я валю основи соціалістичної науки, стож — підриваю основи соціалістичної держави...

— А признайтесь, як видно з вашої статті, опублікованої в ювілейному збірнику, — сказав Волинський, — тепер ви й самі думаєте, що критикувати Павлова було необережно.

— Ні, — різко відповів Микола Іванович. — У нас і так

було занадто багато обережних людей, які писали обережні роботи, ставили обережні кінофільми й робили обережні відкриття. «Імена їх ти ж, господи, весі...»

— Треба думати,— звернувся Волинський до Володі,— що ваш Бабек, який став богом, теж вважав, що люди, які твердили, що в комахи шість, а не вісім ніг, підривають основи його держави?

— Ні,— терпляче відповів Володя,— історія не зберегла назв наукових доктрин, які він захищав, чи проти яких — боровся.

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ,

в якому уважно розглядається доля історії

Зашиї собі очі: хай серце буде оком.

Руїні

Він промовчав. Просто промовчав. Але чому? Адже йому раніше й на думку не спадало, що з цим можна примиритися.

Шаріпов пригадав, як першого травня 1953 року вони стояли перед управлінням. Майор Кобизев, літня, неохайна людина, з байдужим виразом обличчя і глибокими брижами на другому підборідді, бурчливо кинув:

— Для чого ще вони тягнуть портрети батька й учителя? — Мимо проходила колона демонстрантів. — З Сталіним покінчено, і портрети ці годяться хіба що тільки для того, щоб лякати дітей...

Шаріпов повернувся і з усієї сили, навідліг ударив Кобизева долонею по обличчі. Кобизев кинувся на нього... Їх розвели... Через день він одержав суворе стягнення. Але не його, а Кобизева перевели в інше місто.

І ось тепер він промовчав. Хоч усім у житті, і самим життям був зобов'язаний Сталіну.

І він, і його начальник Ведін прагнули будь-що потрапити в діючу армію, подавали один за одним рапорти. Кінець кінцем їх прохання задовольнили. Але Ведін потрапив у контррозвідку, СМЕРШ, а Шаріпова направили в спеціальне, короткотермінове за військовим часом, училище. Йому пощастило — потрапити в таке училище було важко — туди відбирали особливо перевірених людей. В ньому готували командирів гвардійських мінометів — «катюш».

І по цей, і по той бік фронту про «катюші» ходили легенди. Вони з'являлися на мить, особливо вночі, розстрілювали розташування ворога залпами своїх грізних снарядів і знову зникали.

Шаріпов недовго пробув командиром батареї — йому надали звання старшого лейтенанта й призначили командиром дивізіону гвардійських мінометів.

Село Тополівка двічі переходило з рук в руки. Німці ввели в дію танки, і піхотний полк, який неабияк розгубив свої сили під час штурму Тополівки, відступив без наказу. Від полку залишився хіба що батальйон.

Шаріпов одержав наказ обстріляти Тополівку. Розвідники (дивізіон мав свою розвідку) повідомили, що після п'яти залпів ворог утік з села. І тоді Шаріпов, наперекір інструкції, за якою після обстрілу дивізіон повинен був повернутися в тил, у прикриття, кинув свій дивізіон вперед. Він зайняв Тополівку. Під ранок німці перейшли в контратаку. З розвідників, заряджаючих, писарів Шаріпов створив групу, озброєну автоматами, карабінами, ручними кулеметами, гранатами, і прийняв бій. Понад чотири години він утримував село, аж поки йому на допомогу не підійшла піхотна частина.

Коли дивізіон повернувся в тил, Шаріпова було заарештовано й віддано під суд військового трибуналу.

Слідство було коротке. Все було ясно. Його засудили до розстрілу. За злочинне порушення наказу, внаслідок чого в руки ворога могли попасти ракетні установки, снаряди або люди, які обслуговували гвардійські міномети.

Сталось так, що про все це дізнався кореспондент газети «Красная звезда» письменник Євген Петров, який приїхав у штаб армії. Вирок трибуналу щодо Шаріпова йому здався несправедливим. Він зв'язався з своєю газетою, але редакція попередила його, що такий матеріал вона опублікувати не може. І тоді Петров послав телеграму Верховному головнокомандуючому — Сталіну.

За вказівкою Сталіна Шаріпову було надано звання Героя Радянського Союзу. В інструкції про дії гвардійських мінометів було внесено зміни. Генерал Черняхівський викликав до себе Шаріпова і схвилювано розповів йому, що він сам був присутній на засіданні Військової Ради, коли Сталін згадав про Шаріпова. Він сказав, що не засуджувати, а всіляко підтримувати треба таких людей, як Шаріпов,

які шукають нових тактичних засобів, проявляють ініціативу.

— Щоб перемогти,— сказав Сталін,— ми повинні максимально використовувати всі наші засоби. Статутами й інструкціями не передбачиш того, що може трапитися в бою. Вони повинні мінятися в міру нагромадження воєнного досвіду. Ви розумієте, скільком солдатам врятував життя цей Шаріпов своєю несподіваною атакою. А ми засудили цю людину. На смерть. Цим самим ми скували ініціативу і в інших. Не можна по-рабському підкорятися авторитетові статуту, його літері, а не духу.

— За Батьківщину! За Сталіна! — зірваним захрипшим голосом кричав Шаріпов, командуючи вогнем своїх гвардійських мінометів.

«Сталін» — було перше слово, яке він промовив, коли прийшов до пам'яті після поранення.

— За Сталіна! — підняв він перший тост у день Перемоги.

І ось з дня смерті Сталіна — як він плакав у той день, як не міг примиритися з тим, що не має змоги поїхати в Москву на похорон! — з того дня минуло вісім років. І він мовчить, коли про Сталіна говорять з презирливою гримасою, порівнюють його з якимось Бабеком.

У чому ж річ?

Річ у тім,— думав Шаріпов,— що минуло вісім років. Вісім років. За цей час ми багато про що дізналися, багато зрозуміли й багато чого навчилися. І те, чим я раніше пишався,— те, що за особистою вказівкою Сталіна я був врятований від розстрілу, тепер розповідати соромно. Тому що багато тисяч людей з відома Сталіна було незаконно розстріляно. А врятував він від розстрілу хіба що тільки одного мене.

Він згадав, як розповідав Микола Іванович про свою першу зустріч із слідчим — молодим, надзвичайно інтелегентним чоловіком у пенсне.

— Павлов,— сказав Микола Іванович,— я був з ним знайомий,— збожеволів би, повісився б на першому ж дереві, коли б дізнався, яким способом захищають його вчення.

— Дозвольте це занести до протоколу? — ввічливо спитав слідчий.

— Заносьте.

— І ви його підпишете?

— Підпишу.

— Ви не знаєте, чим жартуєте, — сказав слідчий, подаючи Миколі Івановичу протокол, куди вже встиг швидко записати ці слова.

— А я й не жартую, товаришу слідчий, — кинув Микола Іванович, ставлячи на папері свій підпис.

— Жартуєте, — посміхнувся слідчий. — Називаючи мене товаришем. Я вам не товариш, а — громадянин слідчий. Але це не найсмішніший жарт. Найсмішніше в тому, що ви зараз підтвердили свій намір підірвати основи соціалістичної держави.

— Ви мені справді не товариш, — сказав Микола Іванович. — Ні ви, ні ваші начальники, — можете й це занести до протоколу. І ви, й вони погано думаєте про нашу державу, коли вважаєте, що її основи так легко підірвати. Ні, в нас справді найміцніший і найперспективніший лад, коли його не можуть похитати навіть такі люди, як ви. Я досі був безпартійний. Але коли мене звільнять — а мене ще звільнять — я вступаю до партії. Тому що майбутнє — за цим ладом.

— І ви вступили? — спитав Шаріпов.

— Так, вступив.

Ні, — думав Шаріпов, — не Сталін вершив долю історії. Він міг вирішити мою долю, ще сотень і тисяч людей, а історія — це спільна доля, і її вирішували інші. Її вирішували так, як нас учили... Адже про це сам Сталін і писав... Як же там?.. «Робітники й селяни, які без шуму й тріскотні будують заводи й фабрики, шахти й залізниці, колгоспи й радгоспи, які створюють усі блага життя, які годують і одягають увесь світ — ось хто є справжні герої і творці нового життя... Їх «скромна» й «непомітна» праця є насправді працею великою і творчою, яка вирішує долю історії». Виходить, що він і сам розумів це. Розумів, але не хотів з цим примиритися. І все-таки не він, а робітники й селяни... І партія. І в тому, що люди, які були на порушення всіх законів, на порушення принципів партії репресовані, а повернувшись із заслання, із тюрем, залишилися в ній чи навіть вступили до її лав, — у цьому полягає її сила й правда... В тому, що партія була і залишається ленінською, а не сталінською. І в тому, що ніхто, жодна людина не вийшла з партії і після смерті Сталіна, і після XX з'їзду...

в якому призахідне сонце кидає свій прощальний промінь

Щодо особистої обізнаності автора цих заміток — хай читач буде спокійний.

Записки герцога Сен-Сімона

Якими будуть перші космонавти?

Про це відомо дуже мало. Але те, що відомо, — не викликає ніяких сумнівів. По-перше, це будуть радянські люди. По-друге, це будуть люди, які добре оволоділи спеціальністю в галузі радіо або ж ракетної техніки. По-третє, добре фізично підготовлені, і вже напевно люди, які не п'ють і не курять.

Усіма цими якостями на повну міру був наділений старший сержант Гриша Кінько. А крім того, в лівій нагрудній кишені його гімнастюрки лежав потертий на згинах, надрукований друкарським способом лист з Академії наук СРСР, в якому Гриші Кіньку дякували за його рішення взяти участь у перших космічних польотах і повідомляли, що в разі потреби в цьому його прохання буде враховано.

Гриші дуже хотілося вирушити в космос. Але це не означало, що йому не подобалося життя тут, на землі. Ні, навпаки, він вважав його за чудове.

Щоправда, не без того, що були окремі хиби, або, як казав старший лейтенант Федоров, який керував у них стройовою підготовкою, недоробленості. Зокрема, в Африці. Гриші не подобалося, що імперіалісти простягнули туди свою руку й не дають змоги розігнутися плечам пригнічених колонізаторами африканських народів.

Не подобалося Гриші й те, що, як про це слушно писала «Комсомольская правда», загниваюче мистецтво Заходу згубно впливало на поодиноких несвідомих радянських людей. Гриша мав на увазі непристойний, на його думку, танець рок-н-ролл, яким, як це вияснилося на засіданні комсомольського бюро, захоплювався навіть один із комсомольців-солдатів їхнього підрозділу.

Але в усьому іншому — було дуже добре. А якщо взяти особисто його, Гришу Кінька, то можна сказати навіть — чудово. За відмінну службу й прояв пильності, внаслідок чого було виявлено незареєстровану радіостанцію, старший сержант Кінько одержав від командування подяку й дозвіл на позачергове звільнення до міста.

Він зайшов у малолюдне і якесь похмуре в цей ранковий час кафе. Зайнято було тільки два столики. За одним сиділа гладка вусата баба з дитиною, а за другим — лисий черевань у таджицькому халаті, який він натягнув зверх звичайного костюма. Він сів за вільний столик.

Дарма, що в кафе було так мало людей, він знав, що коли це станеться, то саме тут. І знав, як це буде

Гриша попрохав офіціантку дати йому морозива. Дві порції. В одне блюдце. Суміш — вершикового й шоколадного. А полуничного не класти. І дві склянки газованої води. З сиропом.

Це станеться так. Вона — студентка першого курсу — з золотистим волоссям, заплетеним у дві важкі коси, одна — ззаду, а друга — недбало перекинута вперед через плече, — ввійде в кафе й сяде за сусідній столик. Він дуже захоче з нею познайомитися, але не буде знати, як це зробити. І замість того, щоб говорити всякі дурниці, до чого, як вони самі оповідали, вдавалися його товариші — на зразок: «пробачте, але я десь вас бачив», або — «пробачте, але чи це не ви впустили хусточку», або ще — «скажіть, будь ласка, де тут вулиця Леніна?» — він просто скаже:

— Ви не будете сердитися, якщо я сяду за ваш столик? У мене сьогодні особливий настрій, я одержав подяку від командування й позачергове звільнення до міста, а тому мені хотілося б почати цей щасливий день розмовою з вами.

— Що ж, сідайте, — скаже вона, перекидаючи назад за плечі свою золоту косу.

Йому принесли морозиво, і він, трошки відсунувшись і нахилившись над столиком так, щоб не капнути на штани, взявся за нього, зачерпуючи ложечкою то вершкове, то шоколадне.

— Ви, певно, вчитесь? — питає він.

— Так, — відповідь вона.

— Скажіть, будь ласка, в якому навчальному закладі?

— В педагогічному інституті, на літературному відділі.

— Це мрія мого життя, — скаже він, — вступити до вузу. Тільки мені хочеться вступити на радіофакультет, тому що це моє улюблене діло. А літературу я теж люблю й багато читаю. Я нещодавно прочитав книгу одного зарубіжного письменника — Генріха Манна. Вона називається «Доктор Фаустус». Мені дали її в нашій бібліотеці. Бібліо-

текар казав, що книжка дуже складна і я, можливо, не все зрозумію. Але я все зрозумів. А ви читали цю книгу?

— Так,— відповідь в о н а,— читала. Але ця книжка насправді дуже складна, і я не зрозуміла, яку ж музику все-таки писав її головний герой.

— На це питання відповісти дуже важко. Але я думаю, що ця музика була дуже схожою на музику великого німецького композитора Людвіга ван Бетховена.

— А ви взагалі музику любите? — питає в о н а.

— Я дуже люблю музику,— відповідь він.— І симфонії таких великих композиторів, як Чайковський, Римський-Корсаков, Мусоргський, і народні пісні. Я тільки не люблю всякі рок-н-ролли і бугі-вугі, тому що в них, на мою думку, немає ніякої музики, а лише котяче нявчання.

— Ми з вами однаково дивимось на це питання,— скаже в о н а.

Потім вони разом вийдуть з кафе і виявиться, що в неї сьогодні вільний день і вона погоджується показати йому місто з його історичними пам'ятниками. І вони підуть по місту, а потім у кіно. Після кіно він проведе її додому і на прощання затримає її руку в своїй. І питає:

— Коли я напишу вам листа, ви мені дасте відповідь?

— Я відповім вам неодмінно,— скаже в о н а.

— Сімдесят три,— скаже Гриша на прощання.

— Що це означає? — зацікавиться в о н а.

— Це — міжнародний радіокод. А що він означає, я розповім вам під час наступної зустрічі.

І вони розстануться. Коли надійде наступна відпустка до міста, він конче з нею зустрінеться. Потім вона приїде до них у клуб на його запрошення якраз тоді, коли він буде виступати на вечорі самодіяльності. Читатиме вірш Маяковського про радянський паспорт. Вони ще більше заприятелюють, полюблять одне одного, і вона дасть йому слово чекати його, поки він не повернеться з армії.

А може, й взагалі не варто звільнитися з армії? Він вступить в училище і стане офіцером, а вона поїде з ним. Він буде служити в радіолокаційній частині, розташованій далеко, біля самого кордону, а вона буде навчати дітей у місцевій школі. Він буде допомагати їй у господарстві. Він ніколи не буде соромитися допомагати їй мити підлогу чи посуд або ж готувати обід. Офіцерської честі він цим не принизить. Навпаки, офіцерську честь втрачає той, хто не допомагає своїй дружині й свариться з нею на людях.

А коли заходитиме сонце й кидатиме на землю своє прощальне проміння, вони будуть разом сідати за стіл і вичити англійську мову.

Гриша доїв морозиво. Вона не приходила. Він розрачувався і вийшов на вулицю.

Гриші дуже подобалося вітати зустрічних військових. Він вважав це за чудовий звичай. Підносячи руку до дашка кашкета, він щоразу мимоволі усміхався, і усміхався йому у відповідь зустрічні прохожі, і супилися лейтенанти — усмішка під час вітання не передбачена статутом.

Його зупинив літній чоловік у синьому суконному піджаку, картатій сорочці й у новенькій кепці з маленьким дашком, яка не дуже личила його втомленому й стурбованому обличчю.

— Скажіть, товаришу старший сержант, — спитав чоловік, — чи не знаєте ви, де розташована військова частина на поштова скринька 5763?

Це був номер частини, в якій служив Гриша.

— Я не можу вам цього сказати, — завагавшись, відповів старший сержант. — Тут близько є військовий комендант — зайдіть до комендатури, і там вам точно скажуть.

Гришу не раз дивувало, чому перед відпусткою до міста солдатів завжди попереджали, щоб вони нікому не казали, в якій частині служать і де вона перебуває, хоч кожний хлопчина в місті знав, де їх частина. Але наказ є наказ, — як казав старший лейтенант Федоров.

— Син у мене захворів, — сказав чоловік у суконному піджаку. — Перший рік служить, і щось таке в нього з ногами. Не писав, не писав, а потім — на тобі, хворий. І жінка в одну душу — їдь та їдь. Так я літаком — за п'ять годин з Москви. Як з нашого села в область автобусом...

— А ви звідки?

— З України. З Полтавщини.

— Ходімо, я покажу вам, де комендант, — запропонував Гриша, перейшовши на українську мову.

— А ви звідки?

— З Вінниччини. З села Чернятка — може, чули?

— Земляк, виходить... Ні, не чув. Україна велика.

— Це так, — підтвердив Гриша. — А як прізвище вашого сина?

— Таке ж, як і моє. Коваленко. Григорій Коваленко.

Ні, Гриша не знав такого солдата. Їх частина була теж велика.

Вони повільно йшли вулицею. Гриша не забував підносити руку до дашка, зустрічаючись з усіма військовими, старшими за його званням, і задоволено розмовляв своєю рідною мовою, плавною і м'якою, співучою українською мовою.

— Це ви даремно так турбуєтесь, — казав він. — Не варто було й приїжджати. У нас чудова військова медицина, і з вашим сином усе буде гаразд.

— Мати хвилюється, — відповів Коваленко. — Жінка моя, значить. Один він у нас. Один син — як одне око.

Він не казав про те, як стурбувався він сам, як любить сина, як чекає з ним зустрічі і боїться її, але Гриша все це зрозумів з того, як тремтів голос Коваленка, коли він говорив про сина, як у нього хмурилися брови й тремтіли губи. І хоч син Коваленка був солдат-першорічник і захворів на щось там, а Гриші Кіньку було надано звання старшого сержанта й він одержав подяку від командування, та він, Гриша, помінявся б з цим сином і званням, і подякою, аби тільки в нього був такий батько...

Гриша не пам'ятав свого батька. Загинув на фронті. І мати померла, коли він ходив у сьомий клас. А людині треба батька, — думав Гриша. — Треба батька, щоб він ось так хвилювався і ховав це, коли з тобою щось скоїться, і мати, щоб посилала батька до сина за тисячі кілометрів...

Згадалася Гриші його Україна, і степи України. Рівна, широка, благодатна земля — така люба, що горло стискує, коли згадаєш, як по достиглих хлібах котить вітер хвилі, як обпалює лице гарячим повітрям, сповненим медяним, трішки гіркуватим запахом квітучої жовтої суріпи, пір'ястого полину та рожевої березки... Вздовж Бугу — ланцюг степових могил — козачі могили. А ось і Чернятка, що сховалася в густих вишневих садках, з білими — найбільшими в світі! — стінами хат. З далеких і близьких сіл приїжджають сюди по глину, яку копають тут у глибоких колодязях. У Китаї називають цю глину, що виблискує сніговою білістю, — каоліном, а на Вінниччині — «черняткою» — за назвою села. Чотири рази на рік мати білила хату...

Він згадав свою матір — колгоспну доярку, в якій постійно боліли пальці, тиху, мовчазну, яка й по хаті завжди ходила навшпиньки, і тільки іноді підійде, бувало, до Гриші, коли той сидить за уроками, проведе шорсткою, натру-

дженою долонею по волоссі та щоді і скаже: «Вчись, вчися, синку... А я їсти зготую. Та й повечеряємо вдвох...» Вона завжди казала: поснідаємо вдвох, пообідаємо вдвох, повечеряємо вдвох. Видно, що коли чекала з війни батька, мріяла вона, як утрюх з чоловіком і сином будуть сидати за стіл. І ніколи не забувала, що залишилися вони вдвох...

— Я вас почекаю,— запропонував Гриша Коваленкові,— і покажу вам дорогу, коли ви дізнаєтесь про адресу частини.

— Спасибі за ласку, товаришу старший сержант,— з гідністю подякував Коваленко.

Через деякий час він вийшов з комендатури, спітнілий і веселий.

— Про все дізнався,— сказав він, витираючи хусточкою обличчя.— А вийшов я, щоб ви не турбувалися. Комендант подзвонив по телефону на цю саму поштову скриньку і звідти сказали, що синові вже краще. Вже ходить,— сказав він так, як, очевидно, говорив, коли його Гриша ступав перші кроки в батьківській хаті.— І проводити мене не треба — комендант сказав, що дасть машину...

Старший сержант Гриша Кінько попрощався з земляком і, щиро радий, що не відомому для нього солдатіві стало краще, рушив до телевізійного ательє. Йому дуже хотілося вислухати думку досвідченого радіотехніка Олександра Олександровича про радіотехнічну ідею, яка в нього виникла.

— Чи не будете ви такі ласкаві,— звернувся він до симпатичної дівчини, яка приймала замовлення на ремонт телевізорів,— сказати, де зараз Олександр Олександрович?

— Він вийшов, але попередив, що повернеться через годину. А ця година вже майже минула. Посидьте, почитайте журнал. Він має скоро повернутися...

Гриша сів у глибоке м'яке крісло перед круглим полірованим столиком, де лежали газети й журнали, взяв «Огонек», розгорнув останню сторінку і заглибився в надзвичайно цікаву статтю про те, як на городі, коли садили картоплю, було знайдено скарб царських золотих грошей.

З Олександром Олександровичем Ібрагімовим Гриша познайомився зовсім недавно. Гриша стояв у досить великій черзі до каси кінотеатру. Людину, яка зупинилася за ним, Гриша спочатку взяв за іноземця — туриста чи навіть дипломата. На нім був піджак, який, коли подивитися під одним кутом, здавався червонуватим, а під іншим — синю-

ватим; в руці він тримав плаща — на внутрішній стороні коміра було видно марку, що впадала в очі, — «Made in USA» — «Зроблено в США», взутий він був у черевики, яких ще не бачив досі Гриша: чорні, гостроносі, на шипах з якогось білого синтетичного матеріалу. Розмовляв він з своєю супутницею до пари йому — в усьому не нашому, з фарбованим по-закордонному в неприродно світлий колір волоссям — англійською мовою. Гриша вивчав у школі цю мову і хоч не зміг зрозуміти жодного слова з того, що вони говорили, але точно був переконаний, що це англійська мова.

І раптом іноземець російською мовою — правда, з акцентом, але майже непомітним — спитав, чи не може Гриша взяти два квитки для нього і його супутниці, бо вони мають на деякий час піти, він залишить Гриші гроші. Гриша охоче погодився — і потім не пошкодував. Олександр Олександрович Ібрагімов не був ніяким іноземцем. З акцентом він розмовляв тому, що був азербайджанцем з національності. Не був він і директором телевізійного ательє, як подумав Гриша, коли дізнався, що він працює в цій установі. Він був простим майстром по ремонту телевізорів.

Познайомив він Гришу і з своєю супутницею. Вона викладала англійську мову на курсах іноземних мов, і Олександр Олександрович надто урочисто сказав Гриші: «Це — моя вчителька».

Він був надзвичайно весела, добра й приємна людина, цей Олександр Олександрович, і, як про це дізнався Гриша пізніше, і неабиякий фахівець у своєму ділі. Кращий спеціаліст у телеательє по ремонту телевізорів. Лише рік тому він демобілізувався з армії, де працював теж радіоспеціалістом — ремонтував радіолокаційні установки, і ця військова спеціальність, як зрозумів Гриша, дуже придалася йому тепер.

Коли Гриша, перед початком сеансу, в фойє театру розповів Ібрагімову, що мріє стати інженером-радистом, Ібрагімов запросив Гришу у вільний час заходити до телеательє — познайомитися з новими марками телевізорів, з новими приладами.

— Це вам дуже стане в пригоді, — сказав Ібрагімов. — Ви військовий зв'язківець, отож, деяку підготовку вже маєте. Коли ви за час служби в армії вивчите ще й ремонт телевізорів, то потім, коли демобілізуєтесь, будете мати добрий цивільний фах. Діло це перспективне, телевізорів у

людей все більше, псуються вони, дякувати богові, дедалі частіше,— він весело підморгнув своїй супутниці,— і спеціалістів по ремонту потрібно дуже багато... А навчатися в інституті можна, і навіть треба — заочно...

В дверях ательє з'явився Олександр Олександрович. Гриша підвівся йому назустріч.

— А-а, старший сержант Григорій Йосипович,— зрадів Ібрагімов. Він був першою і поки що єдиною людиною, хто звав Гришу на ім'я й по батькові.— Що сталося? Чому це ви потрапили до міста в буденний день?

— Я одержав подяку від командування і звільнення до міста поза чергою,— похвалився Гриша.

— За що ж подяка?

— Ви не ображайтеся,— почервонів Гриша,— але я не можу відповісти на ваше запитання. Це — військова таємниця.

— Це недобре,— суворо сказав Ібрагімов.— Ви відповіли не так. Я більше служив у армії, ніж ви, і дам вам пораду — ніколи не відповідайте — «військова таємниця». Це завжди привертає до себе увагу, викликає зацікавленість. Краще вдатись до військових хитрощів і сказати: «За відмінну стрільбу» або «за ремонт матеріальної частини». Зрозуміло?

— Зрозуміло,— відповів Гриша, сердячись на себе, що так нечестно й непродумано відповів Олександрові Олександровичу.

— Отож будемо вважати, що інцидент — вичерпано. А тепер здамо цій гарній дівчині виконані наряди й підемо снідати. Шашлик-бастурму любите?

— Я вже снідав,— нерішуче відмовився Гриша.

— Так хіба це означає, що не можна поснідати вдруге, коли вас запрошує добрий знайомий? Як мовиться в прислів'ї: палиця на палицю — погано, а сніданок на сніданок — сама втіха.

— Я прийшов у справі,— сказав Гриша.— Я хотів з вами порадитися...

— За сніданком і порадимось.

В шашличній Олександра Олександровича зустріли, як давнього знайомого.

— Зараз, зараз,— заметушився офіціант.— Розуміється, шашлик?

— Бастурму. І, звісно, горілки — триста, для початку... І, може, пива? — спитав він у Гриші.

— Я не п'ю ні горілки, ні пива,— просячи вибачити, відповів Гриша.

— Ніколи?

— Ніколи.

— А вино?

— І вина теж не п'ю.

— От так штука! — здивувався Олександр Олександрович.— Тоді принесіть для Григорія Йосиповича мінеральної води. Треба хоч так відзначити подяку командування. А поки нам будуть смажити шашлик, можна й порадитись. Так у чім річ?

— Я навіть не знаю, з чого почати... Розумієте...

— Все розумію,— посміхнувся Олександр Олександрович.— Гроші потрібні. В борг...

— Та ні, що ви!..

— Не соромтеся, старший сержанте,— перебив його Ібрагімов.— Я вас залюбки виручу. Можу — цієї хвилини. Багато вам треба?

Він поліз до кишені.

— Та ні, Олександр Олександровичу... Велике спасибі. Але гроші мені не потрібні,— сказав Гриша, зворушений його добротою.— Тут справа в одній ідеї... Так би мовити, військово-технічній...

— Що ж, можна розглянути й ідею... А гроші — справді вам не потрібні?

— Спасибі, зовсім не потрібні. Навіщо військовому гроші?

— Особливо коли він не п'є і не курить,— підтримав його Ібрагімов.— Та як ж там у вас ідея?

— Я оце думав,— сказав Гриша,— що можна було б створити ракети... Розумієте, такі ракети, щоб вони були самокеровані. Щоб вони самі летіли туди, де працює радіолокаційна станція. На її промінь. Адже радіолокатори захищають найважливіші об'єкти, крім того, і самі ракети керуються локаторами. І коли створити такі ракети — вони самі точно попадуть на ракетні бази і так далі... Це, розуміється, тільки задум. Щоб його виконати — треба спеціалістів...

— Молодець,— здивовано похитав головою Ібрагімов.— Справжній молодець! Чудовий задум. І, я гадаю, його цілком можна здійснити. Я вам раджу, дорогий товаришу старший сержант Гриша Йосипович, повідомити про це у військовий радіоінститут... А зараз — давайте візь-

мемось за шашлик і вип'ємо за ваш задум... Налити трошки?

— Ні,— відповів Гриша.— Я вип'ю нарзану. Ви тільки не ображайтеся...

— За віщо ж тут можна ображатися?..

Такого смачного шашлика Гриша не їв ще ніколи в житті.

РОЗДІЛ ДЕСЯТИЙ,

який називається «Що вони думали?», як, до речі,
слід було б назвати й усю цю книгу

Чи не однаково, що я роблю. Спитайте,
що я думаю.

Ж. Ренар

— ...і чи ж варто за це ложити життя,— закінчила свою довгу й плутану думку Зіна.

Шаріпова пересмикнуло. «Ложити». Його особливо драгувала Зіна тим, що вона калічила російську мову. Це було дивне ревниве почуття. Йому самому знання російської мови коштувало багато праці. І коли інші висловлювалися неправильно, неохайно, не дбаючи про слово, його охоплювало таке почуття, якого, мабуть, зазнавав би художник, коли б перед його очима чудову улюблену картину хтось вимазував багнюкою чи плював на неї.

«Спочатку було слово...» Він не зміг би знайти кращого вислову, щоб пояснити самому собі свій життєвий шлях.

Зимом з 1942 на 1943 рік, після тяжкого поранення в груди — осколок перебив ребро й застряг у легенях — він попав у госпіталь, до Уфи. В палаті, де його поклали, на сусідньому ліжку лежав літній чоловік, який мав круглу лису голову, маленькі, ніби щіточки, вуса над великим ротом і таке лице, що, глянувши на нього, Шаріпов подумав: доброта, як і злість, залишають на обличчі свої сліди. Це був Максим Автомонович Баришев. До війни він працював директором сільської школи, а під час війни став комісаром батальйону.

Максим Автомонович часто виправляв Шаріпова, який на цей час — легко сказати: командир дивізіону гвардійських мінометів, Герой Радянського Союзу! — почував себе певніше й менше соромився того, що погано розмовляв російською мовою.

— Треба казати не «два чоловік», а «два чоловіки»,— в який там раз перебивав він Давлята.

— Ви мене зрозумів? — скипів Шаріпов.— Це головне!..

— Цього не досить,— заперечив Максим Автомонович. Через деякий час він спитав у Шаріпова:

— Ось скажіть, чи ви помічали, що все, що ви думаєте, кожна ваша думка, навіть не висловлена вголос, однаково складається із слів, бо ви думаєте словами?

— Не знаю...— сказав Шаріпов.— Чому словами? Коли я думаю — я бачу... Гори, чи вершника, чи танк на рівнині, чи річку.

— Але при цьому ви знаєте назву всього того, що уявляєте. А коли, наприклад, ви подумаєте, що «соціалістична революція звільнила народи, які пригнічував царський уряд»,— ви вже тут ніяких картинок не побачите, а будете думати самими словами. Годі відділити слово від думки. І ось що головне — чим більше в людини є в запасі слів, тим більше в неї в запасі думок, тим вона розумніша, більше знає.

Наступного дня Давлят несміливо спитав Максима Автомоновича:

— Чи не змогли б ви вчитися зі мною російської мови... У вільний час?

— Не вчитися, а вчити,— хитро примружився Максим Автомонович.— Можна. Але мова — так само, як і здоров'я. Трохи залежить від лікаря і все — від хворого.

Це був час, коли Давлят навчався по двадцять чотири години на добу. Навіть уві сні. Навіть його сни складалися з російських слів у всіх відмінках, відмінах і дієвідмінах.

Прославлений диктор московського радіо — Левітан — не міг би і уявити собі, яку роль відіграв він у житті Давлята Шаріпова. Слухаючи останні вісті, Шаріпов потім повторював кожне слово, засвоюючи вимову, наголос і навіть інтонацію Левітана. Він вивчав напам'ять цілі сторінки Гоголя, Чехова, Шолохова. Він уподобав грати в «очко», як це придумав Максим Автомонович. Цей брав до рук роздобутий у бібліотеці шпиталю тлумачний словник російської мови чи словник іноземних слів і, розгорнувши книгу на будь-якій сторінці, читав поспіль двадцять одне слово. Давлят записував їх, а потім повинен був розтлумачити кожне з них. Далі вони мінялися. У Максима Автомонови-

ча були всі підстави дивуватися з успіхів свого учня — місяців через три траплялося, що Давлят почав обігрувати свого вчителя, хоч той перестав піддаватися, як це було попервах.

Російська мова! Велика російська мова, до якої багато хто байдужий тільки тому, що чує її і говорить нею з дня народження. На багато років вона стала для Шаріпова предметом найбільшої турботи, джерелом чистої радості й насолоди і надійною підпорою у розв'язанні важливих справ, що були зв'язані з його життям і роботою.

Він розумів, що Зіна, мабуть, не була б йому симпатичною, якби вона навіть не калічила російської мови. Але ця її риса особливо дратувала Давлята.

Як усе-таки мало знаємо ми про людей, які нас оточують,— думав Шаріпов.— Ось, приміром, Ведін. Я його знаю багато років. Я знаю про нього все, що можна знати про близького товариша. І все-таки, ніколи не збагну, як він може так тендітно й ніжно розмовляти з жінкою. Це незрозуміло. Чи він зовсім по-іншому, ніж я, дивиться на Зіну, отже, й на всіх інших людей, чи — завжди прикидається. А як ставиться до Зіни Ольга? Треба буде якось обережно розпитати. В усякому разі, коли Зіна розмовляє, Ольга не дивиться їй в лице, як це буває тоді, коли соромно за людину...

— ...чи варто за це ложити життя? — сказала Зіна.

Чому вона завжди розмовляє так, ніби всі навколо неї чимось перед нею завинили? — подумала Ольга.

Ольга згадала, як Зіна різко й несподівано спитала в неї: «А вам не страшно у вашім інституті різати трупи?».

Ольга відповіла, що вони тепер уже не різуть трупів, але коли різали, то спочатку їй справді було моторошно.

«Оце — правда», — сказала Зіна так, ніби все, що говорила Ольга досі, було неправдою. І стала розповідати, що вона не боялася трупів, що пронесла на собі три кілометри пораненого, який дорогою помер, але однаково донесла його.

Як це часто трапляється з людьми, які не звикли вголос викладати свої думки, вона оповідала про минулі події в теперішньому часу. «Тягну я, отож, на спині труп...»

Ведін обережно спробував перевести розмову на іншу тему.

«Ти мене не перебивай, — роздратовано перервала його

Зіна.— Я на фронті була не менше, ніж ти чи Давлят. І орден Червоного Прапора я одержала тоді, коли заробити його було не так легко, як тепер. Тоді не давали Червоного Прапора за вислугу років».

Це була чудна жінка. Трималася вона якимось дивно. Незрозуміло. Взяти хоч би те, що коли вони підіймалися сходами до Будинку офіцерів, вона зупинялася на кожній площадці й оберталася навколо себе. Або, наприклад, коли вони разом пішли до театру, в антракті, в присутності свого чоловіка й Шаріпова запропонувала: «Так ось, ви, чоловіки, залишайтеся тут, а ми підемо в жіночу вбиральню. Чи вам не треба?» Ольга не знала, що відповісти, почервоніла, розгубилася. «Ви не соромтеся,— сказала Зіна,— це справа проста, природна».

Цікаво,— думала Ольга,— як ставиться до цієї Зіни Давлят? Мені здається, що ця підкреслена його повага викликана саме тим, що він хоче приховати нею свою неприязнь до дружини Ведіна. А як сам Ведін? Видимо, проживши разом багато років, вони звикли одне до одного, і те, що сторонньому оку видається в Зіні дивним і незвичайним, для Ведіна звичне й знайоме, а можливо, навіть і приємне?..

— чи варто за це ложити життя? — спитала Зіна. Не знаю,— подумав Ведін.— Не знаю..

Тоді йому здавалося, що він не зможе жити. Що всьому настав кінець. Він тоді приїхав на слідство в маленький районний центр на станції Чептура. Вдень багато й напружено працював, а ввечері з своїм знайомим — слідчим районної прокуратури — ходив до місцевого клубу. Там під звуки радіо танцювали. Ведін не танцював, і в клубі йому було нудно.

Одного разу, в кінці робочого дня, коли йому в зв'язку з слідством, яке він вів, треба було переглянути підшивку республіканської газети за минулий рік, він зайшов до районної бібліотеки. Тут за дерев'яним бар'єром, що відділяв відвідувачів від книжкових шаф, він побачив дівчину, кращу за яку не зустрічав ні до цього дня, ні після цього. Він навіть не знав, яка ж вона. Він і тепер не пригадував її обличчя і, можливо, навіть не впізнав би її. Він тільки знав, що вона чудова, найкраща від усіх на світі.

Він досі не розумів, як у нього стало зважності заго-

ворити з нею, познайомитися й провести її з бібліотеки додому, на другий кінець міста.

Її звали Сарра. З евакуйованих. Вона жила з батьками, вчилася в десятому класі вечірньої школи й працювала бібліотекаркою. Виявилось, що вона була в клубі й помітила там Василя. А йому було невтямки, як це він міг не помітити її там. На саму думку про неї, тільки від того погляду її двох чорних сонць, що били з-під брів, йому стискалося серце. Барви в ті дні здавалися йому яскравішими, запах — дужчим, і світ, і земля, і дерева, і квіти видавалися йому створеними тільки вчора.

Ніхто й ніколи в житті не ставився до нього з такою безмежною, з такою неосяжною довірою й довірливістю, як Сарра. Батьки мало що не тримали її під замком за те, що вона «гуляє» з військовим. Але однаково вони зустрічалися кожного вечора, і Сарра поверталася додому гупої ночі.

Він приховав від неї, що був одружений і мав дитину. Він не міг про це їй розповісти. Коли б він розповів про це, Сарра не залишилася б з ним жодної хвилини. Вона кохала вперше і могла кохати тільки таку людину, яка теж кохає вперше. Він знав, що одружиться з нею, бо жити без неї більше не зможе.

За все своє життя він не цілувався так багато, як у ці дні з Саррою. Він ніколи не уявляв собі, що в поцілунках може критися така глибока, така безконечна насолода, таке кохання і таке щастя. Він розповідав про себе, і, очевидно, за все життя йому не доводилося говорити про себе так багато. Йому й на думку не спадало, що в розповідях про себе, в спогадах про дитинство, шкільні дні може бути так багато цікавого для близької тобі людини, так багато їй зрозумілого.

Вона була дуже ніжна, його Сарра, безмежно ніжна з ним, без краю ніжна й ласкава. Він знав, що в будь-який з цих вечорів він міг би зробити її зовсім своєю, але оберегав її довірливість від надто грубих пестошів, від необережного руху.

Він закінчив слідство і повинен був повертатися в Душанбе, щоб передати справу військовій прокуратурі, а потім збирався знову приїхати по Сарру.

В Душанбе, в своїй маленькій парубоцькій кімнатці, він застав Зіну. Про неї він нічого не чув з самого початку війни і вважав, що вона загинула.

Йому було дуже важко, але він зробив усе потрібне, щоб не показати Зіні, як він розгубився. Він розумів, що не може, не має права в перший же день її приїзду сказати, що збирається одружуватися з іншою. Вона повернулася з шпиталю. Їхній Саша загинув. Але він знав, що через кілька днів неодмінно скаже їй про те, що надумав.

Та вже на кінець дня він твердо зрозумів, що ніколи не розстанеться з Зіною. Вона показала йому виписку з історії хвороби. Інвалід другої групи. З психічним захворюванням. Він не міг покинути психічно хвору дружину.

Наступного дня він надіслав Саррі телеграму. В телеграмі легше, ніж у листі, сказати неправду. Він повідомив: «Вийжджаю далеко довге відрядження. Можливо назавжди. Прости коли зможеш».

В ті дні він багато працював. І багато пив. Зіні й на думку не могло спасти, що до її приїзду він взагалі не пив і не куїв. Він дуже турбувався за Зіну. Чим більше на самоті він замислювався, сам лякаючись тих думок про те, як погано, що вона повернулася, тим турботливіший і уважніший був до неї.

Але одного разу він не витримав. Це сталося пізніше, через місяць після того, як він надіслав телеграму. В той день він зрозумів, що більше не витримає. Будь-що-будь.

Він узяв у гаражі велику відкриту машину — «Додж 3/4». Сам сів за кермо. Стрілка спідометра не сходила з цифри «80 миль». Він виїхав о дев'ятій годині вечора, а на десяту вже був у Чептурі. Заскреготіли гальма біля її хати. Вибіг на ганок.

— Спізналися,— відповіла на його питання якась жінка.— Сьогодні ранком виїхали. Об одинадцятій тридцять.

— Куди?

— До себе на батьківщину. В Донбас.

Це було дивно — як він зумів вивести машину з районного центру. Зупинився він просто в полі. І всю ніч просидів на пружинистому високому сидінні, смаячи цигарку за цигаркою.

Сарра. Кохання. Життя.

В усьому, про що б він не думав після цього, чорне було чорним, біле — білим, а життя залишалося сірим, як пилюка на шляху...

Ні!.. Все це не так!.. Він не вважав себе за нещасливого. В нього був борг. Перед Батьківщиною. І він сплачував його своєю працею. В нього був борг. Перед хворою дру-

жиною. І він сплачував його своїм до неї ставленням. Він був чесний боржник. Але, кінець кінцем — чи ж не так живе багато інших людей на цьому світі?..

— ...чи варто за це ложити життя? — опустивши очі в підлогу, промовила Зіна.

Багато разів вона намагалася віддати своє життя. Можливо, в усьому цьому вестибюлі театру, який в антракті заповняли люди, не було жодної людини, яка б так мало дорожила життям, як вона.

Перед самою війною вона поїхала з сином — однорічним Сашком — до своїх батьків на станцію Котельниково. Вона рвалася виїхати назад, до чоловіка, але Ведін збирався в діючу армію і написав, що їй краще поки що залишатися з батьками.

Це сталося одинадцятого червня 1942 року. Зранку вона пішла на пошту. В цей час почався повітряний напад на станцію. Вона побігла додому, а навколо неї займалися й злітали в повітря будинки, бридко вивертаючи душу, вили бомби, повітря було сповнене тривожними гудками паровозів, зловісним гулом німецьких літаків і кволими голосами людей.

Вона бігла по вулиці, на якій горів один будинок, другий, третій. Їхній будинок був ще цілий. Усе було гаразд. Задихаючись, вона ввійшла в сіни, зачерпнула з відра води й ввійшла до покоїв. Там було пусто. Жодної живої душі.

Тоді вона вискочила через задні двері на город, де в кінці, під самим тином, її батько викопав глибоку й вузьку траншею на випадок бомбування. Біля тину щось димілося. Чужими, кволими ногами вона побігла через город.

Невелика бомба влучила просто в траншею. Загинули всі. Всі до одного. Її син Сашко. Її батько Антон Іванович. Її мати Марія Петрівна. Молодша сестра Дуня. Небіж — восьмирічний Павлушка — син старшого брата, який був на фронті. Дальня родичка — бабуся Василина. Всі.

Вили бомби. Били зенітки. Гули літаки. А вона бігала по городу й примовляла: «Їх усіх убило — а я жива... Їх усіх убило — а я жива...» Потім вона побігла на станцію, хапала за руки солдатів і все примовляла: «Їх усіх убило — а я жива...»

Її підібрав фельдшер з польового шпиталю. Вона залишилася при шпиталі. Санітаркою. Дарма що мала середню

медичну освіту. Потім, через місяць-два, коли трохи прийшла до пам'яті, попросилася в діючу частину. В полку не було людини, яка б не дорожила життям так, як вона. Лізла в самий що не є вогонь. Ніколи не лягала, коли свистіли кулі, вищали міни, рвалися снаряди. Невисока, кремезна, виносила на собі поранених з справжнього пекла. І куля не брала її.

Двічі під час бомбувань її контузило. Після другого разу вона тронулась ума. Їй усе здавалося, ніби її голову міцними й тонкими прозорими стрічками зв'язано з небом. Запам'ятовувала, скільки разів за день оберталася навколо себе, а ввечері, перед сном, стільки ж разів оберталася в зворотному напрямку — щоб стрічки не покрутилися.

Важко й повільно йшло видужання. А звичка підраховувати оберти й розкручувати стрічки залишилася й досі, хоч була здорова і розуміла, що ніяких стрічок немає.

Поки була в армії, навіть не дізнавалася про чоловіка, проганяла про нього всі думки геть: не могла повідомити, що Сашко загинув. А коли вийшла з шпиталю — хвора, без краю самотня, — поїхала до чоловіка.

Ніколи не питала його про те, чи був у нього хтось, крім неї. Але знала, що щось було. Знала, що розбила щось своїм приїздом, що чомусь стала на заваді своєю присутністю. І не могла з собою справитися. Чим уважніше й дбайливіше ставився до неї чоловік, тим більше грубіянила, ставала роздратованою і різкою. Так, ніби випробовувала його терпець. Так, ніби добивалася, щоб він не витримав, щоб покинув її. Так, ніби мстилася йому за те, що більше не може мати дітей, а йому саме дуже хотілося мати дитину.

— А я вам кажу, — уперто певторила Зіна, — що є багато таких випадків, коли в людей діти були добрими дітьми, а вирости такою поганню, що й дивитися гидко. Так чи варто за це ложити життя?..

з якого видно, що людина в афганському халаті
зовсім не втонула, а була забита підступним
ударом у потелицю

Слід надавати перевагу правдоподібному,
а не можливому, та малоймовірному.

Арістотель

Люлі, люлі, баю,
Пісню починаю
Про коня баского,
Що води не хоче.
Чорна, чорна, чорна
Між гілок хиталась
Та вода-водиця.
Хто нам скаже, хлопчик,
Що було в воді тій?..

Шаріпов пригадав, як багато років тому він уперше побачив на столі свого начальника Степана Кириловича Коваля, тоді ще майора, розгорнутий томик з дивним текстом, надрукованим невідомою Шаріпову мовою. Короткі рядки в шпальтах починалися перекинутими шкереберть знаками оклику й питання і закінчувалися такими ж знаками, але поставленими правильно.

— Гарсія Лорка,— сказав Степан Кирилович.— Іспанський поет. Його розстріляли фашисти.— І, згорнувши томик, додав: — Я був знайомий з ним.

Він знову розгорнув томик і прочитав співуче кілька ритмічних, загадково пролуналих рядків.

— Про що це? — спитав Шаріпов.

— Про баского коня, який не хоче пити воду. Тому, що в воді — кров.

Так Шаріпов дізнався, що Степан Кирилович був в Іспанії, і вперше почув про Гарсія Лорку.

Він дістав усе, що було перекладено Гарсія Лорки на російську мову. Вірші цього іспанського поета були першими російськими віршами, які він знав напам'ять.

Міцно спи, синочку,
Кінь води не хоче,—

згадав Шаріпов, помітивши на столі Степана Кириловича розгорнутий томик Гарсія Лорки, і без посмішки сказав:

— Хто нам скаже, хлопчик, що було в воді тій?

— Ніхто не скаже... Сідайте,— запропонував генерал Шаріпову й Ведіну.

Обличчя Степана Кириловича з розпухлим носом, з синюватими мішками під очима, з сивими нерівними бровами сьогодні здавалося особливо поважним і принадним.— Ніхто не скаже,— повторив суворіше Степан Кирилович.— Треба дізнатися самим. У всякому разі, хлопчик, якому я це доручив, погано впорався з своєю справою. І вам, товариші начальники, не завадить знати, чим пояснює цей «хлопчик» те, що дав маху. Тим, що коли виконував доручення, був схвильований «особистими обставинами».

Він глянув на Шаріпова, і Шаріпов одвів очі.

Як на світі все взаємозв'язано,— подумав Шаріпов.— Олин батько, Микола Іванович, розповідав, що рій бджіл являє собою організм, в якому кожна бджілка становить ніби клітинку цього єдиного організму — бджолиного рою. Можливо, що й жителів іншої планети наше людське суспільство теж уявляється у вигляді величезного організму, який складається з окремих клітинок-людей... А втім, усе це дурниці. Якби ж я дав у чомусь маху, то не став би пояснювати «особистими обставинами». Надто такими.

Вже після від'їзду Аксьонова, якого послали дізнатися, хто такий таджик, який утонув у Мухрі, черговий районного відділення міліції, розглядаючи добротні мукки покійного — високі чоботи місцевого виробництва з коричневої сириці, з гострими, загнутими вгору, носами й вузькими високими каблуками, зовсім випадково повернув один каблук і переконався, що той відгвинчується. В каблучці була маленька алюмінієва камера — зовсім порожня.

До Савсора вертольотом були доставлені слідчі та експерти. Вони провели ексгумацію трупа. Коло потиличного горбика черепа покійного було виявлено тріщину, в якій застряг кусочок загостреної сталі, схожий на малесенький уламок леза великого ножа або тесака. Експерти засвідчили, що коли б, скажімо, гостра стальна річ з таким краєм трапилась навіть серед каміння в річці, то покійник не міг би так ударитися об неї потилицею. Отож, перед тим, як людина попала в Мухр, їй було завдано удару ззаду.

Слідчі й експерти перевірили кожний міліметр одягу покійного, але більше нічого підозрілого виявити не вдалося.

Тимчасом Коваль вважав, що незареєстрований передатчик слід шукати перш за все в районі, близькому від місця, де загинув чоловік в афганському халаті.

«Коли злодій приходять до хати, він не бере з собою дзвоника»,— часто казав Коваль старе англійське прислів'я. Його, Ковалева, професія і полягала в тому, щоб непомітно підвісити такий дзвоник. І в них уже був «дзвоник» — платний агент іноземної розвідки — людина дивна й легковажна. Але він не дзвонив.

— Так ось, товариші, ознайомтеся з цими листами,— запропонував Коваль.

Він узяв з теки, що лежала на столі, три аркушики паперу і подав одного з них Ведіну, другого — Шаріпову, а третій лишив у себе.

На розлінованому у фіолетову клітку аркушику, вирваному з шкільного зошита, Шаріпов прочитав:

«Мені відомо, яке безладдя панує в штабах, і тому я посилаю листа трьом адресатам.

1. Начальникові Генерального штабу Радянської Армії.
2. Начальникові Управління зв'язку Міністерства оборони Радянського Союзу.
3. Начальникові відділу радарної служби Генерального штабу.

Мені відомо, що одна з держав, яку можна передбачати супротивником Радянського Союзу в майбутній війні, володіє самонаводними ракетами, які орієнтуються по хвилях радарних станцій ворога. Коли ці ракети будуть застосовані у війні, то така акція цілком дезорганізує оборону. Ракети самі оберуть своєю ціллю будь-який з діючих радарів. Без радарної служби стане неможливо перехоплювати ракети й надшвидкісні літаки.

Сподіваюсь, що факт, про який я повідомляю, стане відомий відповідним спеціалістам у цій галузі, які зможуть з метою контроборони створити снаряди такого ж характеру».

Підпису під листом не було.

— Що ви про це думаєте? — звернувся Коваль до Ведіна.

Ведін помовчав, а потім спитав:

— Звідки були надіслані ці листи?

— З Душанбе. Одночасно. Їх кинуті в поштову скриньку на вокзалі. Всі три збігаються слово в слово.

Шаріпов узяв у руки конверта. Він був саморобний, з такого ж паперу в фіолетову клітку, на якому було написано листа.

— Це не відкриття,— сказав Ведін.— Про ракети, які наводять таким способом, як пишуть у цих листах, я чув уже давно. Це, на мою думку, ні для кого не секрет.

— Слушно,— погодився Коваль.— Про снаряди, які самонаводяться по частотах радіолокаційних станцій в Америці, наприклад, відкрито повідомлялось ще 1957 року.— Він дістав з теки лист паперу, надів окуляри й прочитав: «Американський керований снаряд повітря-земля «Балпан» фірми «Мартін» має, згідно повідомлень, надзвичайно просту схему самонаведення по сигналах ворожих радіолокаторів, що дозволяє його ефективно використовувати для вдару по різноманітних сухопутних і морських цілях». Це витяг з американського журналу «Авіаціон уїк» за 1957 рік, номер двадцять два, сторінка двадцять три. Він вийняв ще один лист.

— А ось виписка з журналу «Електронік» за 1960 рік, номер одинадцять. «Фірма «Дженераль електрон», що є головним підрядчиком військово-морського флоту США, розміщає замовлення на виготовлення керованих снарядів «Корвус» класу повітря-поверхня на 25 мільйонів доларів. Система наведення включає в себе радіолокаційний приймач на снаряді, що самонаводиться на частоти радіолокаційних станцій ворога. Фірма «Кервуд» розробляє обчислювальну машину для визначення помилки системи наведення».

— Написано це на аркушиках з шкільного зошиту,— казав далі Ведін,— і пером номер 86 чи подібним. Можливо, що це жарт якогось школяра?..

— Гм... — Коваль дістав з теки ще одного папірця.— Ось висновки графічної експертизи. Перо неавтоматичне, типу шкільного № 86. Писала літня людина у віці за шістьдесят років.

— Можливо,— неохоче погодився Ведін.— Але коли це навіть і літня людина, то найімовірніше, що це шизофренік з манією переслідування. Коли б це була людина, яка самостійно дійшла до відкриття, що вже зроблено давно до нього, коли б це був черговий «винахідник велосипеда», то він не приховував би свого імені. Він неодмінно повідомив би прізвище й адресу. А головне, написав би хоч кілька слів про те, як він дійшов до цих думок.

— Сумнівно, щоб це був шизофренік,— заперечив Шаріпов.— При психічному розладі, а надто при манії переслідування, людина, яка написала листа, пояснила б у ньому, чому вона не підписалася. Було б хоч кілька слів про те, що її переслідує американська чи навіть люксембурзька розвідка, чи що її думки підслуховують по радіо або ще щось у цьому плані.

— Ось висновок експерта-психіатра,— вийняв Коваль ще один папір з своєї теки.— Він збігається з думкою Давлята Шаріповича. Експерт вважає, що листа написала людина психічно здорова.

— Я поки що не бачу особливого психічного здоров'я в цьому творі,— заперечив Ведін.— А чого варті висновки експертів-психіатрів, та ще зроблені на підставі одного листа, ми вже знаємо... Єдине, що мені здалося тут дивним, так це те, що якимось незвично в такому тексті звучить слово «акція». Та ще — «радар». У нас звикли говорити «радіолокатор».

— Не знаю,— задумався Коваль.— Мабуть, щодо цього, то великої уваги заслуговують перші слова листа: «Мені відомо, яке безладдя панує в штабах». Це дуже перегукується з поширеним англійським прислів'ям: «Там, де кінчається порядок, починається штаб».

Коваль вийшов з-за столу, важкими кроками пройшовся по кабінету, подивився у вікно, яке затуляли високі тополі, і знову повернувся на своє місце.

— Так ось,— звернувся він до Ведіна,— іншої версії, крім тієї, що це написав шизофренік, у вас немає?

— Поки що — ні.

— А у вас?

— Будемо вважати,— сказав Шаріпов,— що ці листи справді надіслала літня людина. Можливо, інтелігент, можливо, іноземного походження. Мені здається, що ця людина посередньо зв'язана з агентами, які організували радіопередачу. Одним вухом вона чула про те, як може бути використане знання частот радіолокаторів. Але разом з тим ця людина сама не зв'язана з радіолокаційною службою, в цих справах знається мало. Сумління, чи почуття патріотизму, чи, можливо, образа, яку завдала їй агентура або ж люди, зв'язані з агентурою, змусили її написати листи. Але повідомити про те, хто вона така, вона не може, бо в якійсь мірі сама заплуталася в цій справі. Це поки що все.

— Так,— сказав Коваль.— У вас є якісь заперечення? — спитав він у Ведіна.

— Немає,— відповів Ведін.— Це одна з тисяч можливих версій. Чи навіть з десяти тисяч. Але я не бачу в цих листах достатніх фактів, які б її підтверджували.

— Хм,— похмурився Коваль.— А в мене склалася дещо інша версія. На мою думку, ці листи, можливо, написав іноземний агент з якоюсь провокаційною метою. Щоб відвернути від чогось увагу. Але від чого саме — поки що не знаю...— він ледве помітно усміхнувся.— Що ж, існує дуже простий і надійний спосіб перевірити наші версії. Для цього досить в'яснити, хто ж усе-таки написав ці листи.— Він помовчав.— Так ось, дорогі товариші, для цього я вас і викликав. Завдання не з легких. Так би мовити, не з арифметики, а з алгебри. Як кажуть контррозвідники в шпигунських фільмах — завдання з багатьма невідомими. Але розв'язати його — треба.

Хто нам скаже, хлопчик,
Що було в воді тій? —

подумав Шаріпов, виходячи з кабінету генерала Коваля.

РОЗДІЛ ДВАНADЦЯТИЙ.

в якому Шаріпову п о б у д у в а л и ч о б о т и

Високе становище! Хай мухи й мильні бульки летять угору й займають вище становище. Коли б на землі було більше розумних шевців і кравців, світ стояв би трохи міцніше, ніж тепер.

Г. Бергштедт

Шаріпов унікав зустрічатися з Садиковим. І, як завжди буває в таких випадках, зустрічався з ним частіше, ніж це можна було передбачати, хоч у них було мало спільних знайомих та й працювали вони в галузях, дуже далеких одна від одної.

Він зустрічав його то на вулиці, то на виборчій дільниці, а одного разу він побачив Садикова на екрані телевізора — показували учасників якоїсь наради чи то торгових працівників, чи то місцевої промисловості.

І під час кожного такого випадку Шаріпов згадував

його не таким, яким бачив його минулого разу, а таким, яким був Садиков того зимового дня, коли стояв перед столом Степана Кириловича — прибитий, худий, маленький, а за вікном падав на землю чистий, білий, пухнастий сніг.

Чи була й справді така велика його провина, як йому здавалося того дня? Біля шпиталю чергував Садиков. Та він хотів будь-що зробити фотознімок, який йому не вдалося. Треба було фото графа Глуховського — це він розумів. Дуже треба. Це фото й тепер згодилося б, якби цей граф був ще живий. Він знову поліз на горище колишньої школи, обернутої на шпиталь для солдатів армії Андерса. Сфотографувати графа йому так і не пощастило. І коли він повертався — побачив, як через бічні двері вийшов у двір таджик у подраному халаті й поквалпно рушив до ішака, що стояв прив'язаний до огорожі. Шаріпов підійшов ближче, і тоді людина в халаті прикрила обличчя рукавом і погнала ішака до виходу. «Хрр,— підганяла людина ішака,— хрр!» Це «хрр» і зупинило Шаріпова. Так могла покрикувати лише людина, що з дитинства підганяла ішаків. Це, а ще й те, що невідомий вилаявся таджицькою мовою, коли ішак затримався у воротах.

Про це він тоді промовчав. Коваль не простив би йому цього. Садиков був нова людина, з нього менше й вимагалось, та й то Степан Кирилович запропонував йому покинути контррозвідку.

Адже ж могло статися й по-іншому. Якби він розповів. Могло обернутися й так, що Коваль запропонував би йому, Шаріпову, перейти в інтендантство. А Садиков залишився б...

Ні,— подумав Шаріпов.— Я б не пішов. Я нізачо не пішов би. Я б упросив Степана Кириловича. Це — єдине, про що я міг би просити навіть навколішках. Але я — промовчав. І не люблю згадувати про це. І не люблю зустрічатися з Садиковим. Отож виходить, що воно ще в мені сидить. Виходить — це ще не закінчено...

Ну що ж,— скільки можна гадати з того, який вигляд мав сьогодні Садиков, він жодного разу не жалів, що перейшов до інтендантства. Це був гладкий, самовпевнений і галасливий дядечко в піджаку з сірої шерсті, в кремовій крєпдешинової сорочці, в парчевій тьубетейці художньої роботи, великий начальник, якому добре велося. Директор винрадгоспу.

Шаріпов ішов до управління, коли це край пішоходу різко загальмувала «Волга» і з машини викотився Садиков. Привітався, поблажливо посміхаючись, спитав Шаріпова, чому той досі ходить у майорах, чому не надають йому підполковника, а потім довго не відпускав Давлята, запрошуючи його пообідати.

— Як же так? Товаришами по службі були, коло одного діла ходили... А ти в мене дома жодного разу не був... Послухай,— раптом здивувався Садиков.— Таж ти навіть не знаєш, де я живу. Їдьмо!

У цих колишніх інтендантів,— відзначив сам собі Шаріпов,— було, видимо, непогано розвинуте вміння перекопувати інших чинити ненавмисно. Він піддався.

Садиков, очевидно, перебував на вершині своїх життєвих успіхів. Мабуть, йому вкрай треба було похвалитись перед Шаріповим тим, чого досягнув, довести йому, а водночас і собі, що він не помилився, коли змінив контррозвідку на інтендантство.

Садиков водив його по всіх чотирьох покоях своєї квартири — кімнатах, з смаком обставлених чудовими чеськими меблями, з кріслами, сидіння й спинки яких були набиті губчастою пластмасою, а ніжки стирчали врізнобіч, як в ягняти, що вперше звелось на ноги. З коштовними килимами. З полірованою шафою, якою Садиков особливо пишався. «Комбайн,— сказав він.— Такий тільки в мене та в міністра». Ця шафа поєднувала в собі телевізор, радіоприймач, програвач і магнітофон.

Враження псували картини. Вони висіли на стінах у важких коштовних рамах. Копії з «Ранку у сосновому лісі» Шишкіна, «Дев'ятого валу» Айвазовського та ще з «Князівни Тараканової». Князівна Тараканова була чомусь у двох кімнатах. У ванній стіни були викладені білими фаянсовими плитками, підлога вкрита червоним гумовим килимом, на кухні стояли дві газові плити й два холодильники.

У Садикова було троє дітей, але в квартирі не відчувалося, що тут живуть діти.

— Старший — Галіб — у школі,— сказав Садиков.

А молодші — дві дівчинки — в кишлаку в родичів, як висловився Садиков, «дихають повітрям». Дружина Садикова, татарка на ім'я Римма — інженер-хімік, увесь свій час, очевидно, віддавала науці. Садиков пояснив, що вона навчається в заочній аспірантурі.

Садиков сам швидко й вміло накрити стіл, приготував

закуски, відкоркував штопором дорогий вірменський коньяк і невловимим, легким рухом стукнув кулаком по дну білоголової замороженої пляшки горілки так, що корок рівно на дві третини висунувся з шийки.

— Ось так і живемо,— казав Садиков.— Добре, розумієш, живемо...

Говорити йому, очевидно, не було про що. Після другої чарки в нього посоловіли очі, і Шаріпов подумав, що Садиков належить до тої, досить, між іншим, поширеної категорії людей, які з більшою охотою пригощають вином інших, ніж п'ють самі.

— Так що ж,— раптом спитав Садиков.— Так і пропав після того граф Глуховський? — Він дивився вниз на корок від коньяку і різав його впоперек новим тупим столовим ножом з срібним руків'ям.

— Не знаю,— стримано відповів Шаріпов.— Мені більше не доводилося братись за цю справу.

— Але якби він попався... Я думаю — ти б знав?..

— Зовсім не обов'язково,— сказав Шаріпов.— Як ти знаєш, кожен у нас має свою справу...— Він промовчав і не втримався додати: — І ми ніколи не розпитуємо один одного.

Садиков розрізав корок, зметнув його з скатерки в долоню і кинув у тарілку з недоїдками салату.

— Ти чоботи ще носиш? — несподівано спитав він.— Чи тільки полуботинки?

— Трапляється, що й чоботи,— відповів Давлят насторожено.

— Чому я про це питаю? Я питаю про це тому, що мені зараз чоботи ні до чого. В машині їжджу. Пішки не ходжу. А на склад головторгпостачу прибув чудовий товар. Тільки дуже мало. Зовсім мало. Я сказав залишити для мене. У мене там знайомство. Але мені не треба. Віддам тобі. Такий товар, що чоботи будеш носити ти, а погім діти, а потім онуки... І все буде новий... Ти вже одружений? — спитав він раптом швидко й тверезо.

— Ще ні.

— Діти й онуки будуть носити,— знову повторив Садиков.— Якщо пошиє дід Іван. Поїдьмо? Ти такого товару ще не бачив.

Він вийшов до сусідньої кімнати і голосно, так, щоб почув Шаріпов, кинув у телефонну трубку:

— Машину Садикову.

Зараз же повернувся і самовдоволено запропонував:
— Ходім на вулицю. Машина вже внизу.

Дорогою, відкинувшись на задньому сидінні «Волги», він довго розповідав Шаріпову про діда Івана — чудового шевця.

— Він у мене працював. У шевській майстерні. Коли я командував військторгом. Тепер — не те. Тепер у районній майстерні працює. Старий. Але коли я скажу — чоботи зробить.

За словами Садикова, цьому старому було мало не сто років; він шив чоботи генералам і офіцерам російської армії в Кушці, ще задовго до революції, сам генерал — забув, як звали, німецьке прізвище — нагородив майстра сотнею карбованців за парадні чоботи.

Машина зупинилась, але Садиков лишився на місці, загороджуючи Шаріпову вийти.

— Важкий то був час, коли ми служили разом, — сказав він зітхнувши. — Але добрий. Добрий тому, що ми завжди казали правду. Тільки правду...

— Тобто, як? — насторожився Шаріпов.

— А так... Просто ми працювали не заради грошей, а заради правди... Ну, давай поглянемо на товар...

Товар, як виявилось, і справді був рідкісний — надзвичайно еластичний і міцний хром, від якого йшов той особливий, ні з чим незрівнянний запах, за яким знаменита французька парфюмерна фірма назвала кращі свої парфуми «Російською шкірою». Добротна була й підошва — груба, ніби літа.

Дід Іван, лисий, хворобливий старий, з роздвоєною помонгольському борідкою й рідкими жовтавими вусами, довго м'яв товар у руках, хмикав, а потім сказав покашлюючи:

— Можна побудувати. Побудуємо і будуть чоботи. Російського фасону — щоб на вигляд — вихідний, а на нозі — робочий.

— А коли ж ви «побудуєте»? — спитав Давлят.

— Треба швидко, діду Іване, — втрутився в розмову Садиков.

— Ось тут навпроти нас — кравецька майстерня, — сказав старий, — кравці, значить, там працюють. Так вони навіть штани шують не поспішаючи. А от скільки за своє життя пошив я оцих чобіт — і не злічити. І завжди щоб терміново, щоб на завтра. Не може людина чекати, поки пошиють чоботи... — він посміхнувся поблажливо й приязно,

подивився на Шаріпова блакитними, анітрохи не вицвілими очима.— Гаразд... За дванадцять днів збудуємо.

— Чому ж саме за дванадцять?

— Робота така,— з гідністю відповів швець.— Ось зараз розміри знімемо, а через три дні прийдеш на подробну примірку.

Через три дні зацікавлений Давлят знову прийшов до діда Івана. «Будівництво» чобіт справді, як виявилось, було діло надзвичайно складне й відповідальне.

— Ось сюди,— пояснював старий,— між верхом і підшивкою кладеться риб'ячий міхур. Він у риби такий, що в один бік, назовні, значить, усякий дух пропускає, а в другий — все затримує. А в халяву — теж своя прокладка йде — полотно, в оліфі варене. Шийється все дратвою саморобною, а каблуки на мідних цвяшках. Тоді тільки вийде справжній чобіт.

Шаріпов оглянув риб'ячий міхур, провів пальцем по масному полотну, що мало стати підшивкою, і здивовано спитав:

— І так ви всі чоботи робите?

— Тільки так і роблю. В моїх чоботах по далеких краях, та не по одному року люди ходили.

— А фасон який?

— А фасон в російського чобота тільки один буває. Краще сказати — два: робочий і вихідний. Це всякі там туфлі або черевики, чи ось тепер босоніжки стали робити на різні фасони. А справжній чобіт, як людина — на один фасон робиться.

...Коли Шаріпов узувся в нові, просторі й разом з тим точно по нозі чоботи, він нерішуче поліз до кишені по гроші, розуміючи, що за таку роботу старий заслуговує особливої плати. Дід Іван сказав:

— З цим ти почекай. Спочатку вийдемо. Чоботи треба замочити.

— Як замочити? Невже ти, дідусю, горілку п'єш?

— Трапляється, що й п'ю. А як замочити — зараз побачиш.

Він підвів Давлята до неглибокого арика в дворі й запропонував:

— Ось ти ввійди у воду та й походи по канавці. Тільки так, щоб вода не лилася за халяви.

Шаріпов ввійшов в арик. Це було дивне відчуття — прохолодно й сухо.

— Можеш так хоч і день ходити, хоч і два, а води не почувеш,— сказав старий.

Коли Шаріпов вийшов з арика, старий запропонував:
— А тепер стукни ногою об землю. Та добре!

Шаріпов притупнув каблуками.

— Спробуй чобіт рукою. Помни його рукою.

Давлят спробував. Чоботи були зовсім сухі. Краплини води скочувалися з них, як живе срібло.

Шаріпов поліз рукою не до тієї кишені, де лежали відкладені для старого гроші, а в другу, де їх було далеко більше.

А власне, це мені слід було б організувати «будівництво» чобіт для Садикова,— подумав він,— а не йому для мене...

РОЗДІЛ ТРИНАДЦЯТИЙ.

про таргана, мученика науки

Сер Пірс: Ні, ні, війна викликала в усіх нас небувале духовне піднесення. Світ уже ніколи не буде такий, як перше. Це неможливо після такої війни.

О'Флаєрті: Так усі кажуть, сер. Але я сам ніякої різниці не бачу. Це все страх і збудження, а коли запал ущухне, люди знову візьмуться за своє...

Б. Шоу

— Природа зовсім не покривдила тарганів,— сказав Микола Іванович.— Ми просто ще дуже мало знаємо про тарганів. І про природу.

— Це мученик науки, а не просто тарган,— посміхнулася Таня.— Але однаково, якщо це потвердиться,— я повірю в телепатію.

— Телепатія тут ні до чого.

— Доведеться, очевидно, ставити пам'ятник вашому тарганові так само, як поставили пам'ятник павловській собаці,— сказав Володя.— Але невже тільки ця комаха має здатність так реагувати на людський погляд?

— Не думаю. Треба ще проробити тисячі й тисячі експериментів на різних комах, а може, навіть і на тваринах, слід створити нові методики й нові прилади. Я давно помітив, що ця відміна тарганів — а я вибрав її для експериментів ще в тридцятих роках — вона невибаглива,

добре розмножується, легко піддається навчанню, що ця відміна тарганів визначається цікавою властивістю: під впливом людського погляду вона на якусь часинку — на секунду, дві, три — завмирає. Та тільки після того, як ми навчилися вводити в нервові кінцівки комахи тонесенькі електроди, з'єднані з катодним осцилографом, — тобто, тільки тепер вдалося встановити, які саме органи в таргана сприймають цей погляд, точніше — випромінення, природу якого ми ще не знаємо...

— І ваша лабораторія тепер встановлює природу цього випромінення?

— Так, разом з фізиками-електронниками. Вавілов колись писав, що око являє собою модель сонця. Коли це так, — а це без сумніву так, — то воно має не тільки сприймати промінь, а й випромінювати...

— Не розумію, — сказала Таня. — Але чим же око подібне до сонця? Тільки тим, що кругле? І з віями, як з промінчиками?

Микола Іванович подивився на Таню з ширим подивом.

— Але навіщо так прямолінійно? — сказав він не зразу. — Ну, ось, скажімо, швацька машина являє собою, безумовно, модель пальців кравчихи. Але хіба вона схожа на пальці? Мова йде не про це, а про те, що тільки на планеті, освітленій сонцем, внаслідок еволюції могло виникнути око, і саме таке око.

— Але що ж усе-таки випромінює це око?

— Не знаю... Якусь нервову енергію. Ось нещодавно президент англійського Королівського наукового товариства лорд Андріан встановив, що над різними ділянками людського черепа можна виявити електромагнітні хвилі частотою від одного до двадцяти періодів в секунду. Він вважає, що ці хвилі, це випромінення якимось зв'язане з емоційним станом людини...

— І може бути, що ця нервова енергія, це випромінення проходить крізь усе, як космічні промені, — повільно сказала Таня.

— Ну вже так одразу й — як космічні.

— Так, — визивно сказала Таня. — І ось можна уявити собі, як наш космічний корабель, на зразок того, що змалював Сфремов, вилітає далеко за межі сонячної системи на планету, населену якимись розумними істотами... Поговорили про це, про те, а потім жителі цієї Альфи-Центавр і питають: «А що править вам за джерело енер-

гії?» — «Сонце,— відповідають наші.— А у вас?» — «А в нас — земля». — «Тобто, як земля?» І ось виявиться, що їхні млини й каруселі, колеса трамваїв і вітрила суден, і все на світі в них рухається нервовою енергією, що випромінюється з землі, нервовою енергією людей... І тамтешні центаврські вчені ніяк не можуть встановити закономірності в надходженні енергії майже так, як наші вчені гаразд не визначили ще закономірності в діяльності сонця. Ці центаврські вчені скаржаться нашим на те, що час від часу трапляються спади. Ось як нині, наприклад, коли людності через нестачу енергії доводиться в усяких «службах» ставити лампочки поменше. Але зате з 1941 по 1945 земний рік у них було так удосталь енергії, що на вулицях навіть удень горіло світло, а фонтани працювали і взимку...

— Еге, та ти мілітаристка,— перервав Таню Микола Іванович.

Несподівано розмова перейшла на інше — чи справді спалахи нервової енергії властиві тільки періодам воєн?

— Можете називати мене як хочете,— кінець кінцем сказала Таня,— мілітаристом, палієм, але я переконана, що єдність народу, яка склалася в нас під час війни, є прообраз тієї єдності людей, якої можна буде досягти тільки за комунізму...

Воля слухав Таню з дедалі більшим подивом. Він бачив її на сцені, і тоді йому здалося, що їй бракує енергії або що... Чи не енергії, скоріше життєвої сили... Ні, і не цього, а просто бракувало чарівності — він знайшов нарешті це слово.

Але зараз у ній було все — і енергія, і сила, і дивовижна чарівність — усі дивилися на неї замилувано, тішилися нею і чекали, що ж вона ще скаже.

— Так,— потвердив Шаріпов,— попри всі труднощі, незважаючи на всю жорстокість того часу, люди тоді якось особливо ставилися один до одного... Я теж про це думав. Можливо, тому, що тоді сталася якась, як кажуть, переоцінка цінностей. Виявилось, що людині треба не машини, не квартири, не грошей, а треба тільки одного: перемоги.

Для Шаріпова й тепер був важкий час. Може, навіть важчий, ніж для декого під час війни. Треба було поспішати. Треба було скоріше, якомога скоріше вирішити цілу низку нерозв'язаних питань. Не було за що вхопитися. Якісь уривки ниток, що вели туди — до міни, поставленої

на бойовий звід. Треба було їх обрізати. І завжди, раз у раз робота Шаріпова полягала в тому, щоб шукати ці нитки, як у геолога — шукати нафту, ентомолога — жучків і метеликів і археолога — кісток і черепів. Праця. Просто—праця. Але якби його спитали — що в нього було кращого в житті, окрім праці,— він би відповів: цей дім. Ольга, яка сиділа поруч нього. Ці вечори з суперечками навіть про те, що завжди здавалося йому абсолютно ясним...

— Війна,— заперечив Волинський, звертаючись не до Шаріпова чи Тані, а до Володі,— то був час, коли людьми рухав імпульс страху. Найбільш стадний і ганебний імпульс. І взагалі, я не розумію, як можуть розсудливі люди згадувати про війну інакше, як про часи страхіття й безумства. Я певний, що історики майбутнього взагалі пропустять роки, в які відбувалися війни, як роки, що не дали історії нічого, як роки, що тягнули людство назад, як роки, коли час зупинявся.

— В такому разі історикам взагалі довелось би відмовитися від своєї науки,— поправив окуляри Володя.— Підраховано, що з часів Пунічних війн, тобто з 264 року до нашої ери, мирних років було всього шість з половиною. І все ж час не зупинився, людство розвивалося і вже стало на порозі використання атомної енергії і освоєння космосу...

— Це все правда,— усміхнулася Ганна Тимофіївна, і Володя подумав, що й усмішка Тетяни так само роззброює і пестить.— Але все-таки краще, коли людей єднеє мир, а не війна. Я десь читала, що в майбутньому люди воюватимуть тільки з природою. Може, воно вже настало, це майбутнє? Дивно,— ми вчора говорили про це з Миколою Івановичем,— але чим більше люди знають — тим менше вони знають. Перед дикуном ніколи не стояло стільки нез'ясованих питань, стільки загадок природи, як перед сучасною людиною. Ми ось підраховували... В астрономії ми не знаємо, що являють собою інші галактики і чому вони віддаляються від нас... Як виникають зверхнові зірки... У нас гостював академік Богоявленський — він каже, що астрономія ступає лише перші кроки. Геологи й досі не можуть пояснити, що спричинило льодовики, які займали простір від Скандінавських гір до Середземного моря. Чим пояснюється таке похолодання землі. Ми не знаємо, як зародилося на землі життя, чому з мікроскопічної клітинки виростає людина, як утворюються і діють ферменти, ми

не можемо розрізнити одних найпростіших часток матерії від інших таких же найпростіших...

— І часто не можемо відрізнити правду від брехні,— сумно, ніби сам собі, зауважив Шаріпов.

— Дізнаватися про все це — саме й означає відрізнити правду від брехні,— суворо сказала Ганна Тимофіївна.— І такі питання ми з Миколою Івановичем перераховували цілий вечір, а чим далі — їх буде більше... Як це ти казав про диню? — звернулася вона до чоловіка.

— Я казав, що деякі люди вважають,— сказав Микола Іванович,— ніби на дині смуги існують тільки для того, щоб родині було зручніше ділити її за обідом. Інші вважають, що перші помиляються, і шукають іншої доцільності. Ми все зводимо до доцільності. Але доцільність — це не так просто. Квіти ваблять до себе комах. Ну, а плоди? Чому каштани забарвлені в такий колір, що йому іншої назви й немає, як «каштановий». Чому яблука — рожево-білі, а сливи — фіолетові? І ще сто тисяч «чому?». Вчені відповідають — «гра природи». Але ж не може природа постійно гратись. І насправді ніхто не знає, чому на дині смуги. А коли ми це вяснимо — ми, можливо, доберемся до найглибших таємниць життя, проти яких відкриття атомної енергії буде здаватися дрібним етапом в історії цивілізації...

Всі мовчали.

— А що б це нам дало? — спитав Володя.

— Треба гадати, що ми навчилися б тоді творити з мертвої природи живу... Я не знаю, коли людство досягне цього. Але я певний, що теорія поведінки, з якої, власне, й почалася ця розмова, внесе вклад, в усякому разі, в глибше й правильніше розуміння природи.

Теорія поведінки,— подумав Шаріпов.— Я не зміг би назвати іншу теорію, настільки далеку від практики, як ця. Адже це означає — теорія вчинків...

— Невже,— спитав він,— ви вважаєте, що настане час, коли можна буде наперед визначити, як вчинить людина в кожному конкретному випадку? — Він закурив.— Чи запалить вона сірника, черкнувши ним по коробці від себе чи до себе, покладе коробку на стіл чи в кишеню? Встане вона після цього чи лишиться на місці?

— Я не думаю, що науці доведеться вяснити такі питання,— відповів Микола Іванович.— Тим більше, що вяснити це практично, навіть у далекому майбутньому, мені

здається, майже неможливо. Кібернетичну машину, яка керує польотом самонавідного снаряда, можна взяти в руки. Машину, яка керує рухом супутника, що лине, скажімо, навколо землі, можна, очевидно, поставити на стіл. Але коли б ми захотіли створити машину, яка досконало імітувала б усе, що робить звичайна мураха, нам довелося б робити установку таких розмірів, що вона не вмістилася б навіть у приміщенні Московського університету з усіма його крилами й прибудовами. А мураха не така вже й складна комаха. Але якщо ми справді стоїмо на матеріалістичних позиціях, якщо ми не індетерміністи й віримо в причини всіх явищ, то ми певні того, що, визначивши всі причини, можемо передбачити явище. Отже, ми зможемо з часом, при дальшому розвитку науки створити теорію і передбачити поведінку тих чи інших живих істот, спочатку таких простих, як комаха, а з часом таких складних, як люди... В наш час — і це не моє спостереження — всі великі відкриття відбуваються там, де зіткаються різні науки. Тимто я гадаю, що на зіткненні таких наук, як біологія, психологія та інші природознавчі науки, й кібернетика, буде створена така теорія...

— Мені важко вам заперечити, — сказав Волинський, — бо все це лише далекі здогадки, чистий політ фантазії... Але я пригадую — я кінчив інститут у Києві — як інколи в нас влаштовували вечори відпочинку разом з політехніками. Політехніки весело співали пісеньку. В ній були такі слова:

Сила електрики все зробити зможе,
Морок розвіяти вона нам допоможе,
Силі електрики — слава та хвала:
Натиснеш кнопку — чик-чирик, поїхала-пішла.

Я не пригадую дальших рядків, але там було таке:

Не буде вже старих — зумієш змолодитись.
Не буде тат і мам — так зможеш народитись.
Не буде акушерок, не буде лікарів:
Натиснеш кнопку — чик-чирик, і хлопчик
вже побрів.

Так ось, усе, що я чую останнього часу про кібернетику, нагадує мені цю пісеньку.

Він гугняво заспівав, пародуючи ентузіазм:

Сила кібернетики все зробити зможе.

Морок розвіяти вона нам допоможе...

Я — за практику. Можливо, що згодом за допомогою цієї самої кібернетики досягнуть навіть регенерації людських органів. І хірурги більше не будуть ампутувати гангренозні кінцівки. Навпаки, коли людині відірве ногу, кібернетики відростять їй нову. Але поки що найбільше від усього я довіряю своєму скальпелю...

Я теж за практику,— подумав Шаріпов.— І навіть за скальпель. Але треба знати, що саме ампутувати.— Він згадав, що перед тим, як іти з управління, він перерив цілу гору повідомлень — і хоч би тобі бодай одна ниточка! Якби в о н и (в думках він завжди називав цих людей в о н и) хоч трошки десь схибнули, — думав він. Не можуть же в о н и не помилятися... Треба нитки. Бодай би одної. Доведеться вичікувати. А чекати — не можна...

РОЗДІЛ ЧОТИРНАДЦЯТИЙ.

з якого стає відомо — що за слова були
пропущені в листі

Я передаю, а не вигадую.

Конфуцій

Сер,

В листі Вашому Ви дозволяєте мені, не церемонячись, висловити свою думку про те, що може бути для Вас корисним під час подорожі, тому і роблю це далеко вільніше, ніж це було б пристойно в іншому випадку. Спочатку я викладу деякі загальні правила, з яких, гадаю, багато які Вам уже відомі; але якщо хоч би якісь з них були б для Вас новими, то й вони зроблять своє діло. Коли ж виявиться, що Вам відомо все, то покараний більше буду я, який писав цього листа, ніж Ви — хто його читатиме.

Коли ви будете в новому для Вас товаристві, то 1) спостерігайте звичаї; 2) пристосовуйтеся до них, і Ваші взаємини будуть вільніші і щиріші; 3) в розмовах ставте питання і висловлюйте сумніви, але не робіть категоричних тверджень і не зачинайте суперечок; подорожньому слід учитися, а не вчити. До того ж, це переконає Ваших знайо-

мих у тому, що Ви ставитеся до них з великою повагою, прихилить їх до Вас і вони стануть говіркіші в тому, що є новим для вас. Ніщо не призводить так швидко до забування пристойності й виникнення сварок, як категоричність у твердженнях. Ви мало або ж нічого не виграєте, якщо будете показувати себе розумнішим чи менш неосвіченим, ніж те товариство, в якому Ви перебуваєте; 4) намагайтеся рідше висловлюватись про речі негативно, хоч би як погані вони були, або ж робіть це помірковано, боячись опинитися у неприємному становищі, коли мусиш несподівано відмовитися від своєї думки. Безпечніше хвалити річ більше, ніж вона того заслуговує, ніж гудити її, як вона того варта, бо похвалби не так часто зустрічають заперечення, чи в крайньому разі їх не сприймають так хворобливо люди, що мають іншу думку, як осуд; найлегше здобути прихильність людей навіть фальшивою похвалою того, що їм подобається. Стережіться тільки робити це способом порівнянь; 5) якщо Вас образять, то на чужині краще змовчати чи обернути це на жарт, хай навіть і дещо з ганьбою, ніж намагатися помститись; бо в першому випадку Ваша репутація не зіпсується, коли Ви повернетесь до Англії чи потрапите в інше товариство, в якому нічого не відомо про Вашу сварку. В другому випадку Ви можете зберегти сліди сварки на все життя, якщо тільки взагалі вийдете з неї живим. Коли ж становище буде безвихідне, то гадаю, що краще стримати свій запал і язика в нормах помірнього тону, не дратуючи супротивника і його друзів і не доводячи справу до нових образ. Одне слово, якщо розум братиме верх над пристрастю, то він і настороженість стануть Вам за кращих оборонців. Візьміть до уваги, що виправдання, подібне, наприклад, до такого: «Він поведився остільки зухвало, що я не міг стриматися»,— зрозуміле друзям, але не має значення для сторонніх осіб, і виявляється тільки слабкість подорожнього.

До цього я можу додати ще кілька загальних вказівок з приводу досліджень і спостережень, які зараз спали мені на думку. Наприклад: 1) треба стежити за політикою, добробутом і державними справами націй, оскільки це можливо для окремого мандрівника; 2) дізнатися про податки на різні групи людності, торгівлю й важливі товари; 3) закони й звичаї, оскільки вони відмінні від наших; 4) торгівлю й мистецтво, оскільки вони вищі чи нижчі, ніж у нас в Англії; 5) фортифікації, які трапляються Вам дорогою, їх

тип, силу, переваги оборони та інші військові обставини, які мають певне значення; 6) силу й повагу, що їх мають дворяни й магістрат; 7) не зайвим буде витратити час на складання каталога імен і діяння людей, найвизначніших у кожній нації за розумом, ученістю або пошаною; 8) стежте за механізмами й способом керування кораблями; 9) спостерігайте корисні копалини, надто в руднях, спосіб їх розробки, видобуток металів та мінералів і їх очищення; 10) ціни на харчі та інші предмети; 11) головні продукти даної країни.

Ці загальні вказівки (які я зараз зміг придумати) в усякому разі можуть Вам знадобитися, коли плануватимете Вашу подорож.

Я дуже втопився і, не вдаючись до забарних компліментів, бажаю Вам тільки доброї путі, і нехай буде господь з Вами.

Іс. Ньютон.

— Я не спеціаліст у цій галузі,— промовив Рустам Курбанов, прочитавши листа, і Шаріпов відзначив сам собі, що сказав він це достеменно так, як завжди говорив ці слова Володимир Неслюдов.— Але, оскільки я пригадую, це таки справді лист Ньютоніа кембріджцеві Астону, який був секретарем королівського товариства. Це не важко перевірити...

Спираючись на милиці, Курбанов підвівся з-за столу, а потім, узявши милиці під пахви, заскакав на одній нозі до книжкових полиць — маленький, шуплий, зосереджений. Він поводив пальцем по спинках книг, розчаровано похитав головою і повернувся до Шаріпова.

— У фондах. Я зараз повернуся. Ви мене почекайте.

— Добре,— погодився Шаріпов.— А курити у вас можна?

— Загалом можна,— не зразу відповів Курбанов і поскакав до дверей, тримаючи й далі милиці під пахвами.

Шаріпов закурив і розгорнув десь посередині англійську книгу, що лежала перед ним. Наскільки він зумів розібратися — це було якесь старовинне дослідження з геральдики.

Ниточка,— думав він.— Може, тут і знайдеться ця ниточка...

— Ми погано підготовлені до прийому іноземних туристів,— сказав йому ранком Степан Кирилович.— Усі ми. В них — туризм не припинявся. У них існує встановлений

регламент. Він майже не змінюється. Немає зайвого недовір'я, але зате й довіра до туриста — в установлених певних межах. Ми ж спочатку зовсім нікого не пускали, а потім, як пустили, то вирішили, що турист — це дорогий гість...

— Звичайний турист не стане чинити чогось поганого, — заперечив Шаріпов. — А коли це агент, то, на мою думку, з личиною туриста він тим більше нічого серйозного не зможе накоїти.

— Дещо зможе. Один з цих «дорогих гостей» кинув у поштову скриньку листа. На стару адресу. Так що він прямо попав до нас. Лист досить цікавий. Без усякого шифру. Без хімії. Папір — кажуть експерти — наш. Гадають, що й чорнило — наше. Написано автоматичним пером. Думають, що недавно. Але все-таки — де воно написано — ще там чи в нас? Ось у чому питання, — як сказав поет...

У листі було написано:

«Дорогий Павлику! Мама турбується, що від тебе немає вістки. Де Коля? Мамі казали, що він на добрій роботі, вчиться перетворювати одні речовини в інші — взагалі хімік. Дізнайся, як у нього справи? Напиши про своє здоров'я, про успіхи в роботі й навчанні. Чи стає тобі зарплати, чи, може, щось надіслати?»

Ми купили піаніно чернігівської фабрики, новий радіоприймач. Старий — зіпсувався, перегоріли якісь лампи.

Добре в нас дома — весна, як писав твій улюблений поет Лермонтов, «гілки розквітлих черешень заглядають до мене у вікна, і вітер іноді посипає мій письмовий стіл їх білим цвітом», я ходжу у вокальний гурток і співаю соло в шкільному хорі. Я вже велика, і ти мене не пізнаєш. Зі мною хотів навіть познайомитися один студент, але я не схотіла. Та все це дурниці, а ти пиши нам, не забувай нас. Адже мама вже зовсім старенька і в неї часто болить серце.

Ти не турбуйся, все буде гаразд, тільки не засмучуй її. Міцно цілую. Твоя сестричка — Женя».

Поворотної адреси не було.

— Павлик — це зрозуміло, — сказав Степан Кирилович. — Але хто такий Коля? Де він «перетворює одні речовини в інші»? Який радіоприймач зіпсувався? Треба негайно в'яснити, хто вкинув цього листа в скриньку. Ще одно... Ось, познайомтеся з цією відозвою.

Степан Кирилович подав Шаріпову невелику листівку — складений вдвоє аркушик доброго паперу. На ньому курсивом, так, ніби це написано рукою, було надруковано

текст англійською мовою. До листівки прикріплено скріпкою машинописний переклад.

— Такі листівки було роздано всій групі туристів. Невинний жарт. Історичний документ. Лист Ісаака Ньютона.

— Це — провокація, — сказав Шаріпов. — Чесні люди не візьмуть цього листа за інструкцію. Агенти ж таких застарілих інструкцій не потребують. Це просто безглуздий жарт.

— Що безглуздий — згоджуюсь. Але не жарт. І для початку слід було б з'ясувати, наскільки цей твір відповідає тому, який насправді писав Ньютон.

— Добре, — відповів Шаріпов. — Почну з того, що сам це перевірю.

Шаріпов вирішив зустрітися з Рустамом Курбановим — доцентом педагогічного інституту. Курбанов був відомий як найбільший в республіці знавець англійської мови та історії Англії. В інституті йому сказали, що Курбанова найлегше можна знайти в бібліотечці, де він перебуває весь свій вільний час. Там, у бібліографічному кабінеті він навіть приймає в студентів заліки.

Але чому цей доцент так насторожився, коли я подав йому своє посвідчення? — думав Шаріпов. — Це погано. Погано, що при словах «комітет державної безпеки» — люди стають насторожені, ніби відчувають у чомусь свою провину. Так і виникає підозра. Взаємна підозра...

— Це справді лист Ньютона Астону, — сказав Курбанов, повертаючись з грубою книгою, вклавши пальця в потрібне місце. — Його написано 1569 року...

— А текст, який я вам дав, точно збігається з тим, що писав Ньютон? — спитав Шаріпов.

— Загалом досить точно, — відповів Курбанов, присідаючи за стіл і розгортаючи книгу. — Тут тільки пропущено такі слова...

Проводячи пальцем по рядках, він почав повільно перекладати:

«Коли Ви зустрінетесь з якимось перетворенням речовин з їх власних видів, як наприклад, заліза в мідь, якогось металу в ртуть, однієї солі в іншу або в... як це називається? Ну, не кислота, а це... як воно в хімії?..

— Луг? — підказав Шаріпов.

— Саме луг, — зрадив Курбанов. — ...однієї солі в іншу або в луг, то звертайте на це найбільшу увагу, бо ніякі досліді у філософії не пояснюють і не збагачують так, як ці».

— Ось воно як? — здивувався Шаріпов.— А саме цих слів, очевидно, і не варто було пропускати,— додав він.

— Так,— несподівано підтримав його Курбанов.— У наш час перетворення одних елементів в інші діло куди актуальніше, ніж за часів Ньютона.

— Я дуже розраховую на те,— стримано попрохав Шаріпов,— що ви не станете нікому розповідати, з яким питанням я до вас звертався.

У відповідь Курбанов знизав плечима так, що Шаріпову стало незручно за своє прохання.

РОЗДІЛ П'ЯТНАДЦЯТИЙ,

що містить біографічні відомості

Мій дядько найчесніших правил.

О. Пушкін

Коли Рустама Курбанова відправляли на війну, мати його, стара Зульфія, не плакала. Таке велике було її горе, таким безнадійним видавалося майбутнє, що вона й плакати не могла, а лише тихо примовляла: «О, худо джон, худо джон — боже мій, боже мій».

Вона залишалася сама, стара, хвора, без усякої допомоги. Рустам, єдиний син, покидав її...

Сусіди проводжали на станцію. Чіпляючись руками за одягу Зульфії, плутаючись між ногами й не поспіваючи за старшими, біг чотирирічний Карамат, кругом сирота, далекий Рустамів родич. Він не розумів того, що відбувається, але відчував якесь непоправне лихо і схлипував, задихаючись і шморгаючи носом.

Рустам плакав. Страшно було залишати стару матір, страшно було за своє молоде життя. Служба в армії здавалася йому важкою, а особливо боявся Рустам фронту й літаків. Приїздили поранені, покалічені війною люди і розповідали: «Літають літаки і кидають бомби. І від них нікуди не вкриєшся, не сховаєшся. Разом з землею викидає людину».

Побоювався Рустам служби в армії — був він молодий, малописьменний, російської мови зовсім не знав, усе своє життя провів у горах з табунами овець.

Важко було від'їжджати від старої матері, а ще в киш-

лаку залишалася молода дівчина — Ширін; Рустам навіть ніколи з нею і не розмовляв. Важко було відіжджати, не сказавши жодного слова дівчині, яку ти, можливо, покохав би.

Плакав Рустам, затуляючи руками чорні очі свої з блакитними, як у дітей, білками. Худе й легке тіло його судорожно здригалося від ридання.

Сусіди втішали, запевняли, що не залишать матір без допомоги. Голова колгоспу розповідав про те, яке чудове свято влаштує він, коли Рустам повернеться. Жінки плакали, згадуючи своїх синів та чоловіків, які пішли на війну.

Поїзд постояв передбачену за розкладом хвилину і рушив... Стара безсила Зульфія... Проводи... Станція... І велика, складна, незрозуміла споруда — семафор...

...Важко було Рустамові у війську. До російських команд він поступово звик, але розмовну мову розумів погано. І зовсім переставав розуміти, коли на нього гримали. А гримали на нього часто.

Командир взводу лейтенант Черешньов, дебелий круглолидий чоловік з гучним голосом, що не так давно вибився з старшин, особливо обурився, коли на заняттях по вогневій підготовці Рустам не міг прижмурити лівого ока. Тільки-но він заплющував ліве око, як заплющувалося й праве.

«Симулює»,— подумав Черешньов і сам повів Рустама в санчастину. Лікар оглянув Рустама, легенько вдарив молоточком по повіці і сказав, що бувають люди, в яких очі влаштовані так, що заплющуються одночасно.

— От нещасний,— щиро засмутився Черешньов.

На стрільбі Рустам з першого ж пострілу влучив у мішень. Але, незважаючи на відмінну стрільбу, з вогневою підготовкою справи в нього були погані: Рустам ніяк не міг зрозуміти взаємодії частин такого простого механізму, як російська гвинтівка зразка 1891-го дріб 30-го року.

Він опинився в кавалерії. Командир взводу ніяк не міг виробити в Рустама кавалерійської постави й навчити облегуватись, їдучи риссю. Рустам сидів на коні, міцно охопивши ногами його боки, а коли силкувався облегуватись, то сильно опирався ногами на стремена і набивав коневі спину.

У Рустама відкрився і талант — був у взводі перший у рубанні. Але зовсім останній у політграмоті: погано розмовляв російською мовою і уникав відповідати на запитання.

Від командира взводу Рустамові доводилося часто одержувати покарання, а через те йому здавалося, що Черешньов його ненавидить, лютує і прискіпується. А втім, Черешньов справді не любив цього мовчазного солдата, з яким доводилося зазнавати так багато клопоту.

...Полк готувався вирушити на фронт. Командир дивізії приїхав перевірити бойову виучку. Почався огляд. Один за одним пролітали кіннотники, долали перешкоди, рубали лозу.

В своєму взводі Рустам був восьмим. Хвилювався, знав, що на нього дивиться сам командир дивізії (перед оглядом єфрейтор довго втовкмачував йому це). Свистіла шабля, і лоза падала рівно, втикаючись навкіс зрізаним кінцем у м'яку землю.

Полковник нерухомо сидів у сідлі, хоч кінь був гарячий і переступав з ноги на ногу. Коли прескакав Рустам, що ніби злився з конем, полковник вигукнув:

— Ну й молодець!

— Солдат другого взводу Курбанов,— доповів Черешньов.

— Твій?

— Так точно!

— Ну, як він?

— Рубає і стріляє добре. Але постава...

— Що постава? Ти скільки в кавалерії?

— П'ять років, товаришу полковник.

— А я — тридцять п'ять. Так знай, що ні ти, ні я так не сядемо. Його снарядом з сідла не виб'єш. А він — дерево з корінням вирве і не ворухнеться. Ясно?

Черешньов згадав, що справді іноді жартома Рустам на скаку хапав товаришів за руки. Якось він спіймав за руку єфрейтора, і той після цього розповідав, що коли б Рустам не випустив руки, то він вилетів би з сідла й гримнувся б на землю.

Після огляду вишикували полк. Виступив командир дивізії. Говорив про те, як треба воювати. А наприкінці сказав:

— Серед вас є такі молодці, як солдат Курбанов. Маленький, а справжній багатир.

Рустам, якого підштовхував єфрейтор, вийшов із строю:

— Служу Радянському Союзу!

Полковник дістав з кишені великого годинника.

— В Кремлі одержував. У двадцятому році. За верховони. Таванвач — фірма називається. Носи з честю.

І віддав щасливому Рустамові годинника.

...Коли їхали на фронт — люди перемінилися. Яюсь особливому здружились. Чи, може, тому, що кожен відчував, що чоловік, який зараз тобі дав ниток пришити гудзика, завтра врятує твоє життя; чи тому, що усвідомлення загальної небезпеки об'єднує,— але всі стали яюсь особливо близькі й дорогі один одному.

Черешньов проходив по вагону. Побачивши Рустама, спитав:

— Котра година?

Рустам глянув на годинника і, насупившись, відповів:

— Друга.

Хвилинку подумав, підрахував щось на пальцях і додав:

— Ідемо, не зупиняючись, вісім годин.

Несподівано він почав розповідати про те, як у нього на батьківщині полюють на архарів. Черешньов був здивований — він ніколи не бачив таким Рустама. Поїзд зупинився на полустанку.

— Добре, потім докажеш,— махнув рукою Черешньов і вискочив з вагона.

Рустам образився.

Воювали в піщому строю. Палючого серпневого дня німці переважними силами почали наступати на село Василівку під Сталінградом, де зайняла оборону частина, в якій служив Рустам. Одержали наказ про відхід. Перебігаючи й відстрілюючись, солдати відступали. Німці, майже не лягаючи й безперервно стріляючи з автоматів, бігли по чорному, випаленому степу.

Черешньова поранило кулею в груди. Рустам був неподалеку від нього. Коли він побачив, що в Черешньова по гімнастюрці тече струмочком кров і падає на землю, він дуже перелякався. Рустам підхопив лейтенанта і, плямуючи руки теплою страшною кров'ю і вже не ховаючись від куль, не падаючи від посвисту мін, побіг.

У маленькому окопі навзнік лежав мертвий кулеметник. Поряд нього, прикладом до німців, валявся ручний кулемет.

— Будемо відстрілюватися,— простогнав Черешньов.

Рустам повернув кулемета, як гвинтівку, підхопивши лівою рукою біля сошок. Викинутими гільзами вдарило й обпекло долоню.

— Приклад лівою рукою тримай! — спльовуючи рожеву кров, страшно вилаявся Черешньов. — Мало вчили тебе...

Рустам стріляв довгими чергами. Німці залягли, але диск швидко спорожнів. У ніші окопчика лежали цинкові скриньки з патронами. Лейтенант почав зривати припаяну оливом кришку, поквапився, рвонув зубами за гострий край, порізав губу. Рустам витягнув з-за халяви ложку, піддів бляху і зірвав кришку. Патрони ніяк не хотіли входити в диск, випадали з рук, заклинялися.

— Заряджай! Заряджай! — підганяв Черешньов.

Німці піднялися. Рустам вставив наполовину заряджений диск, але той затнувся. Фашисти не затримувались, стріляючи й лаючись так, що навіть крізь цей гуркіт було чути їхні голоси, нестримно бігли. Здавалося, що всі вони біжать до окопу, в якому зупинилися Рустам і Черешньов.

У цей час десь праворуч пішла в контратаку свіжа частина. Зацокотіли кулемети.

— Ага! — закричав Черешньов. — Не любите!.. Тепер вперед!..

Рустам підвівся, витягнув лейтенанта й, підтримуючи його, важко пішов вперед.

— Почекай... Щось мені погано, — сказав Черешньов.

Рустам розірвав індивідуальний пакет і став перев'язувати груди лейтенантові. Поряд розірвався снаряд. Рустамові обпало ногу вище коліна. Він потягнувся до ноги, але водночас подивився на Черешньова. Весь у крові, стримуючи руками розбиту голову, той повільно опускався на землю.

...У шпиталі майже всі, одні більше, інші — менше, одні — ладно й складно, інші — невміло й несміливо перебільшували, розповідаючи про те, що з ними сталося на фронті. Рустам належав до тих небагатьох людей, які нічого не вигадували і, охоче слухаючи інших, не намагалися вразити співрозмовника випадком ще незвичайнішим, ніж щойно почутий. А втім, він більше мовчав.

Одного разу молода жінка — хірург Вайсблат — казала про Рустама головному лікареві:

— Дивні ці східні люди. Вчора я робила одному узбекові чи таджикові — не знаю — операцію: шкребла кістку. Він жодного разу не застогнав. Питаю: «Боляче?» — «Ні», — каже. Це що, звичка до фізичного болю чи понижене відчуття?

Вона навіть не догадувалася, що Рустам просто соромився показати, що йому боляче.

Рустам звик вночі не спати. Він завжди лежав, підводився рідко і з великим зусиллям, удень багато спав. І ночами, коли нога боліла особливо сильно, нестерпно хотілося поговорити. Товариші в палаті теж не спали, розповідали смішні історії, анекдоти, сміялися, притиснувши до рота подушки й сварячись один на одного кулаками: боялися чергового лікаря.

Але Рустам вважав, що російською мовою він розмовляє не досить добре, і соромився можливих помилок, а таджицькому поговорити не було з ким. Щоправда, в палату іноді заходила медсестра — таджичка Тамара, що мала довгі й блискучі чорні коси. Її очі неймовірно були схожі на очі Ширін і усміхалася вона, як Ширін, але разом з тим зовсім по-іншому. Щось не чисте, не дівоче було в цій усмішці. Рустамові ставало соромно, коли товариші, незлобиво жартуючи, говорили їй речі, непристойний зміст яких був усім зрозумілий, а Тамара, не соромлячись, відповідала так само весело, без усякого сорому.

А потім підходила до його ліжка, примошувалася на краю і питала тією ж звучною таджицькою мовою, якою говорили і Рустам, і мати Рустама, і батько батька Рустама: — Чи здоров? Чи добре тобі?

Поговорити б з цією дівчиною. Розповісти їй про Зульфю, про Ширін, про свій рідний кишлак. Але хіба про це розповіси? І Рустам уперто мовчав.

...Чотири місяці в шпиталі, в далекому Новосибірську, на три місяці — додому. Злегка шкутильгаючи, Рустам ішов на вокзал. Макітрилася голова — по вулиці рухалося незвично багато людей. Рустам стурбовано озирався навколо, намагаючись розпізнати в натовпі військових: за час життя в шпиталі він відвик козирияти і зараз поспішно підносив руку до кашкета, зустрічаючись з усякою шишеллю.

Він улаштувався в задушливому військовому вагоні. Повільний поїзд, часто й довго простоюючи на великих і маленьких станціях, тихо віз його на південь.

Перше, про що дізнався у кишлаку, було те, що стара Зульфія померла за півтора місяця до його приїзду. Зустріли його нерадісно. Голова колгоспу ніби забув про свою обіцянку влаштувати свято на честь його повернення. Випав неврожайний рік, і колгосп голодував.

Мокрою, грузькою осінньою дорогою йшов Рустам з маленьким Караматом на могилу матері. Зненацька низько з-за гори з ревом виринув літак. Сильним ударом Рустам повалив хлопчика на землю і сам ліг поряд. Це і був його перший, засвоєний на війні, рух: покласти супутника, який не помітив літака, й лягти самому.

Потім він довго ніяково оглядався, чистив себе й хлопчика, ще більше розмазуючи болото. Переляканий Карамат голосно ревів: він ніяк не міг зрозуміти, за що його вдарили. Рустам так і не зумів пояснити йому, в чому річ.

Куйовдячи рукою бороду й намагаючись не дивитися Рустамові в очі, голова колгоспу запропонував:

— Чабанів бракує. В армію забрали. Підеш у гори?

— Ні,— відповів Рустам.— Ще болить нога.

— А жити як будеш? Колгосп, звісно, допоможе... Але все ж.

— Мені пайки стане, військової.

Через місяць Рустама викликали до військкомату на повторний огляд. До кінця відпустки він не добув. Нога загоїлася. Його відправили в частину.

Хто б міг думати, що цьому маленькому таджикові судилося так багато побачити? Рустам пив воду з Дніпра, переправлявся через Прут, з танковим десантом вступав у Бухарест. У вуличному бою автоматною чергою Рустамові перетяло ногу вище коліна, майже в тому самому місці, куди його поранило перше. Він ще встиг кинути в автоматника гранату, побачив, як той злетів у повітря, і тільки тоді внав.

У польовому шпиталі ампутували ногу, а потім ще двічі його клали на операційний стіл, залишаючи все менший кикоть. Починалося нагноєння.

Від донора, молодой вродливої дівчини-польки, йому перелили півлітра крові. Пізніше Рустам, ніяково посміхаючись, обережно погладжував набряклі вени лівої руки. Було дивно й незвично, що в жилах тече чужа кров.

Після переливання він почав швидко видужувати. Коли рана загоїлась, Рустамові дали протез, але він ходив на милицях. З протезом під пахвою і з зеленим речовим мішком за плечима він сів у поїзд.

Від Львова до Душанбе довга дорога. Рустам не поспішав. За ці дні в поїзді він заново пережив-передумав своє

коротке життя. І ніяк не міг увити собі майбутнього — на одній нозі за вівцями не вженешся.

...Обіцяне колись свято з нагоди повернення Рустама таки влаштував, але вже інший, новий голова колгоспу — фронтовик з гвардійським значком на вицвілій гімнастюрці.

Рустамові розповідали новини:

— Саїд, син Раджаба, загинув у Берліні, прийшло повідомлення і орден Вітчизняної війни...

— Колишній учитель Ахмедов тепер майор. Він воював з самого початку війни і не мав жодного поранення. Тепер великий начальник у Душанбе. Хоч ще й зовсім молодий.

— А що ти тепер будеш робити?

Рустам уважно, ніби вперше, подивився на дслоні, на яких вирости криваві мозолі від милиць.

— Буду вчитися, — сказав він.

— Де вчитися?

— В школі.

Він поступив працювати охоронником на бавовнопункт і одночасно до вечірньої школи.

Життя було дуже просте.

Не міг тільки звикнути до того, що в нього одна нога. Так і не навчився, як слід, користуватися милицями. Скавав, як горобець.

Вночі сторожував на бавовнопункті, а вдень учився. Читав уголос російські книжки. Незабаром став говорити російською мовою без акценту.

Сталось так, що в день, коли його було зараховано до педагогічного інституту, Ширін народила четверту дитину — дочку. Заміж вона вийшла за хазяїна води — міраба через кілька днів після того, як Рустам пішов до армії.

Рустама прийняли до інституту без екзаменів — як фронтовика й відмінника. Вчився він добре, мав особливі успіхи у вивченні англійської мови та історії. Пробував писати вірші — виходило не дуже вдало. Далеко кращі були переклади.

Його кандидатська дисертація, присвячена творчості Бена Джонсона, принесла йому певну популярність у наукових колах. Йому вдалося довести, що прем'єра комедії «Вольпона» відбулася в середині березня 1606 року в шекспірівському театрі «Глобус», наперекір свідченням її першого видання, в якому на обкладинці зазначалося, що

прем'єра відбулася 1605 року. Він любив Бена Джонсона і щиро вважав його творчість за явище не менш знаменне, ніж творчість сучасника Джонсона — Шекспіра...

Він сидів за столом і дивився на графі ще не заповненої анкети для вступу в кандидати КПРС і на чистий аркуш паперу. Зверху на ньому друкарським шрифтом було написано — «Автобіографія». Ось що він мав би написати про себе. Але замість цього він став повільно, каліграфічним письмом виводити: народився... воював... навчався... Все це не зайняло і половини аркуша з надрукованою назвою: «Автобіографія».

Анкета. Біографія. Рекомендації. Все на місці. Все гаразд. Можна подавати.

І все-таки він не подасть. Почекає.

Чи помітив цей майор, — подумав Рустам, — як я злякався, коли дізнався, звідки він?.. Але чому я так злякався? Тому, очевидно, що не знаю, як слід чинити. Знаю, але не наслідуюся. Очевидно, не можна подавати цю анкету, де більше всього було слів — «ні, не брав участі, не обирався». Перше треба твердо зважитись.

Коли він повернувся з шпиталю без ноги, перед тим, як поступити охоронником на бавовнопункт, він звернувся до свого далекого родича — Садикова. Чи не допоможе він йому влаштуватися на роботу? Садиков посідав тоді великий пост — був членом колегії міністерства торгівлі.

— Коли я почну влаштовувати на роботу всіх, хто називає себе моїми родичами, — сказав тоді Садиков, — усе міністерство буде складатися тільки з них. Який з тебе торговий працівник? Краще їдь у кишлак...

Він дав Рустамові талони, щоб той міг купити собі з бавовняної тканини костюм, галоші і п'ять пачок чаю. А грошей на все це в нього не було. Коли він зачинив за собою двері, то тут же порвав ці талони на дрібні клаптики.

Але потім, коли Рустам захистив кандидатську дисертацію, Садиков сам розшукав його. Він згадав, які вони між собою родичі, встановив, що Рустам доводиться йому двоюрідним небожем. Дядько став надзвичайно добрий до свого небожа, часто приїжджав до нього в інститут чи бібліотеку, забирав його додому на всякі учти, пишався ним перед гостями, ставив його за взірець своєму синові —

Галібу, хорошому й тихому хлопчикові, якого Рустам згодився вчити англійської мови.

Важко було не піддатися цій бурхливій турботі родича, цій любові й цій повазі. І Рустам піддався. Він немовби забув про першу зустріч. Принаймні намагався не згадувати.

Але кілька днів тому, ввечері, до нього в бібліотеку прийшов стурбований, не схожий на себе Садиков. Він щільно зачинив за собою двері, потім трохи прочинив, знову зачинив і сказав Рустамові, що винрадгосп перевіряє ревізійне управління і що йому загрожують великі прикрості. Він приніс з собою три ощадні книжки. На пред'явника. Рустам повинен їх заховати. А коли з ним щось станеться і Рустама викличуть та запитають про ці книжки, Рустам повинен сказати, що гроші належать йому, Рустамові. Що він назбирав ці гроші на своїй науковій роботі, але віддавав їх дядькові, а той клав їх для нього на ощадні книжки.

Рустам поклав собі відмовитися. Він твердо наважився відмовитись. Але замість цього, дивлячись у підлогу, з відразою сказав:

— Добре. Я їх заховаю. Але коли мене питають — скажу правду.

— Невже ти зрадиш рідного дядька? — жажнувся Садиков.

Зрадництво, — думав Рустам. — Ось він і вчинив зрадництво. Він заховав ці клятві ощадні книжки в грубий том Олександра Попа, довгі поеми якого здавалися йому невимовно нудними й прикрими.

Так він і зрадив свою ліву ногу, що була похована на околиці далекого Бухареста.

РОЗДІЛ ШІСТНАДЦЯТИЙ,

ЯКИЙ ЗВЕТЬСЯ «ХІД КІНЕМ»

Ви торкнулися того славленого питання про свободу волі, яке є диявольською спокусою.

О. Дюма. «Три мушкетери»

На столі перед Шаріповим лежав бланк протоколу розшуку з надрукованими ознаками «словесного портрета», так що залишалося тільки підкреслити їх. Цей словесний портрет колись опрацював директор інституту ідентифікації при паризькій поліцейській префектурі Альфонс

Бертільон — криміналіст, відомий не стільки успіхами в боротьбі проти злочинності; скільки власним злочином. Це він, виступаючи в справі Дрейфуса як експерт, дав облудний висновок, ніби знамените «бордеро» — список секретних документів — склав Дрейфус, хоч насправді цей документ виготовив Естергазі.

«Зріст: високий (вище 170 см.), низький (до 165 см.), середній, дуже високий, дуже низький».

Шаріпов підкреслив — «низький».

«Постать: гладка, огрядна, середня, худорлява, тонка».

«Тонка».

«Плечі: задерті, опущені, горизонтальні».

Він повагався і підкреслив — «опущені».

«Шия: коротка, довга, помітно зоб, виступає борлак».

«Довга».

«Колір волосся: світле, русяве, темно-русяве, чорне, руде, з сивиною, сиве».

«Русяве».

«Колір очей: блакитні, сірі, зелені, карі, чорні».

Він підкреслив грубою лінією: «блакитні».

«Обличчя: кругле, овальне, прямокутне, трикутне, пірамідальне, ромбовидне».

Він спробував уявити собі пірамідальне обличчя, знизав плечима і підкреслив — «овальне».

«Чоло: високе, низьке, пряме, скошене, випнуте».

Середнє,— подумав Шаріпов,— середнє. І підкреслив— «низьке, пряме».

«Брови: прямі, дугоподібні, широкі, вузькі, брови зрослися».

«Дугоподібні, вузькі».

«Ніс: малий, великий, грубий, тонкий, широкий. Спинка носа: ввігнута, пряма, випукла, з горбиком. Основа носа: задерта, горизонтальна, опущена».

Він підкреслив — «малий, тонкий, пряма, горизонтальна».

«Рот: малий, великий. Кутки рота: опущені, піднесені».

«Малий, піднесені».

«Губи: тонкі, товсті, звисає нижня губа, задерта верхня».

Він замислився і спочатку підкреслив «тонкі», а потім «товсті».

«Підборіддя: скошене, пряме, випинається, роздвоєне, з ямкою, з поперечною борозною».

Він підкреслив — «скошене».

«Вуха: малі, великі, овальні, трикутні, квадратні, круглі. Одлеглість вух: верхня, нижня, загальна. Мочка вуха: зрослася, окрема, з нахилом, вугласта, овальна».

Шаріпов підкреслив — «малі, овальні, окрема, овальна».

«Особливі прикмети: фізичні вади, каліцтво, пошкодження, нарости, асиметрія обличчя, татуїровка».

На залишеному пустому рядку Шаріпов написав: «Права брова дещо вище лівої».

Він знову подивився на «словесний портрет». Як мало спільного мав він з оригіналом. У неї були сині, а не блакитні очі. І маленькі вуха легко червоніли, ніби освітлені зсередини рожевим світлом. Вона була дуже гарна, його Ольга, і ніякий «словесний портрет» не міг дати уявлення про її весняну, тріумфуючу красу.

Розшук,— думав він.— Розшук. Навіть дівчат не можна було б відрізнити одну від одної за цим «словесним портретом»... А фотографія «людини в афганському халаті» мала так мало спільного з обличчям живої людини, що до протоколу розшуку не було й потреби її прикладати. Обмежились «словесним портретом». Дурна, безглузда вигадка. Співробітник районного відділення міліції приходить до голови колгоспу й розпитує: скажіть, чи не бачили ви таку ось людину, в такому ось халаті, на такім ось коні... Той, природно, відповідає: не бачив. Оце й усе. А ми — чекаємо...

Під час війни на фронті бували дні й тижні, коли він відчував таку втому, що думав: хоч би мене поранило. Не дуже. Щоб тільки полежати добу в польовому шпиталі. Відіспатися. Чи захворіти... І заздирив тим, кого легко поранило: відіспляться.

Тепер у нього було таке ж відчуття страшної, безконечної втоми, і він спіймав себе на тім, що заздрить лейтенантові Аксьонову. Аксьонов захворів, застудився і, здається, попав до шпиталя...

Та це Аксьонову можна хворіти,— думав Шаріпов.— А мені не можна. Мені треба працювати. Мені дуже треба працювати на цій проклятій, на цій чудовій роботі, де не існує ніяких правил, де все — невідоме. Де все і завжди — невідоме...

Боже мій,— думав він.— Можна обчислити орбіту супутника, можна розкласти на частини атом. Але найпростішу річ — хто з цих туристів опустив у поштову скриньку

листа — дізнатися не можна. Немає методів, які б допомогли про це дізнатися. І якщо ми будемо працювати й навіть дізнаємося, хто з них міг кинути цього ідіотського листа, і тоді це нам нічого не дасть. Але — треба працювати. Боротися й шукати, знайти і не піддаватися, — як писав Каверін. Добрі, сміливі слова. Їх варто було б вивісити у вестибюлі управління. Боротися й шукати... А хворіти — може собі дозволити тільки Аксьонов.

Він унікав розмовляти з Ольгою про Аксьонова. Дідько бери, він таки побоювався Аксьонова. Не Аксьонова, а колишніх взаємин між ним і Ольгою.

Кажі одверто — не взаємин, а кохання, — поправив він сам себе. — Однолітки. Разом училися, багато спільних знайомих. Їм, мабуть, завжди легко одне з одним. А мені — коли думки захоплені іншим — доводиться прикидатись. І Ольга, очевидно, це відчуває. Якби ж то не ця моя робота... але так буде завжди.

Досить, — подумав Шаріпов. — Ольгу я кохаю. І нікому її не віддам. Але про те, що Аксьонов у шпиталі, — треба буде їй сказати. Не можна не сказати.

Він зняв трубку внутрішнього телефону і набрав номер Ведіна, хоч їх кімнати й були поряд.

— Вже повернувся? — спитав Шаріпов. — Я зараз зайду.

Суперечка між ними почалася в кабінеті Ведіна, коли вони обидва схилилися над картою, геть закрашеною коричневою фарбою, то темнішою, то світлішою.

...Для себе Ведін завжди знав: ось цю кулю можна загнати, а ту — ні. Знав він це тому, що досвід попередніх ігор на більярді показував, що таку кулю йому траплялося заганяти, а таку він пробував, але це виявлялося неможливим. Проте він рідко коли міг визначити, по якій кулі вдарить Шаріпов, і майже ніколи не знав, чи впаде у лузу куля, що її бив Шаріпов, чи ні. Вдари Шаріпова завжди були несподівані, а комбінації іноді здавалися зовсім неймовірними.

...Хоч би яке питання виникало, він завжди шукає прецедента, — подумав Шаріпов про свого товариша й начальника. — Він завжди вважає, що треба чинити так само, як уже колись чинили, лише враховуючи попередні помилки.

...Це не більярд, — подумав Ведін. — Знову Давлят хоче вишукати саме що не є небувале рішення. Але небувале — це ще зовсім не означає правильне...

Шаріпов запропонував домовитися з міністерством оборони і поставити в районі Савсора військову частину, яка нібито заходилася влаштовувати ракетний полігон. До того ж, зробити так, щоб місцева людність мала змогу більш-менш вільно потрапляти навіть у розташування частини.

— Ні,— сказав Ведін.— Пошлем своїх людей. В усі населені пункти до шістдесяти кілометрів навколо місця, де загинув «афганець». І коли справді підтвердиться, що ніде не бачили такої людини, тоді буде ясно, що він був скинутий з парашутом.

— Діло твоє,— сказав Шаріпов.— Як кажуть, начальству видніше. Але запам'ятай — цим ми нашкодимо справі ще більше, ніж «розшуком» з мудрим «словесним портретом». Я певний — уже не за шістдесят, а за всі сто двадцять кілометрів навколо відомо — чим ми цікавимося. Один добровільний помічник може погубити всяку справу.

— Не провалимо. Не вперше. Не сьогодні ж бо починаємо. Це — прямий логічний хід. Але одночасно спробуємо і твій «хід конем». Добра була б назва для детективного оповідання: «Операція «хід конем». Тільки дуже відгонить Шерлоком Холмсом. Як і твоя витівка.

— Не розумію,— сказав Шаріпов.— Ну, добре, теорії поведінки людей поки що не існує. Але практика поведінки — відома? І вона повинна ж, кінець кінцем, навчити нас чогось... Я десь чув чи читав, як в одній хаті пропала кішка. Шукала вся родина й не могла знайти. Не шукав кішку тільки один маленький хлопчик. Але саме він сказав: «Кішка на покрівлі». І справді, вона була там. Коли в хлопчика спитали — як він про це догадався, він відповів: «А я стояв і думав... Думав, де б я заховався, якби був кішкою?»

— Ти хочеш виступити в ролі цього розумного малого хлопчика?

— Ні. Я не знаю, де кішка. Але знаю, що ти не бажаєш влізти в кошачу шкуру...

— Ну, мені поки що досить і своєї,— сердито відплатив жартом Ведін.— Взагалі ти візьмись за цього коня, а я теж виїду ось сюди,— він показав на карті. Збрую наладнали?

— Так, збруя готова.

Мова йшла про пропозицію Шаріпова поставити в стайню якомусь відомому в околицях Савсора, розумному, шанованому чоловікові, скажімо, однорукому чабанові Раджабу з кишлаку Мітта коня, що мастю, зростом і всім

іншим точно відповідав би коневі «афганця», і попрохати Раджаба, щоб він пустив чутку серед сусідів і знайомих з інших кишлаків, що до нього попав чужий кінь, але він не знає, чий він... Коли знайдеться хазяїн — він його віддасть. А може, хто-небудь бачив такого коня?.. Таджики не завжди запам'ятає вершника, але коня, та ще й доброго, він ніколи не забуде. Одночасно Шаріпов пропонував посадити в Раджаба дома свою людину, яка мала встановити, хто саме цікавиться конем чи які люди з'являлися в ці дні біля його дому.

І все ж, при всіх його хвалених тонкощах,— подумав Ведін про Шаріпова,— йому інколи буває властива якась груба, примітивна хитрість. Така примітивна, що я б нею погребував...

— Можливо, в нього зовсім не було спільників,— сказав Ведін.— А якщо й були, то навряд чи вони піймаються на таку просту вудочку.

— Виходить, ти вважаєш, що він сам себе стукнув ножем у потилицю? — дошкульно спитав Шаріпов.— А щодо простої вудочки — то для тебе ще більше, ніж для всіх інших трудящих, не є секретом історія з «У-2». З Пауерсом. Вже які мудреці там сиділи... Не рядові контррозвідники — міжнародні дипломати. В оксфордах і сорбоннах училися, як чорне перетворювати в біле. А попалися на щонайпримітивнішу вудочку. Микита Сергійович знав, якого черв'ячка почепити на гачок, коли наказав оголосити, що літак упав і згорів недалеко від турецького кордону, а льотчик загинув...

— Це — інша річ,— буркнув Ведін і знову схилився над картою.

Вони помовчали.

— Так, ось ще щось хотів я в тебе спитати,— недбало почав Шаріпов про те, про що збирався сказати з самого початку розмови.— Ти Садикова пам'ятаєш?

— Якого Садикова?

— А того, що попрацював у нас кілька днів у Шахрисябі. Пригадуєш — коли ховали цього графа Глуховського?..

— Звісно, пригадую. Він працює тепер у міністерстві торгівлі...

— Директором винрадгоспу. Працював. Вчора його посадили.

— За що?

— Прокрався. До мене приходив його небіж — Курбанов. Приніс три ошадні книжки. Майже на чотириста тисяч карбованців. Садиков хотів, щоб той їх приховав...

— От негідник. Адже сам працював у органах...

— Так, працював,— повільно сказав Шаріпов.— І ось я думав: а якби не направив його тоді Степан Кирилович в інтендантство?.. Може, працював би в нас чи в МВД і все було б у нього гаразд.

— Ну, знаєш...— здивовано й незадоволено подивився на нього Ведін.— Це вже якась містика. Якби тебе перевели на торгову роботу — ти ж не став би там злодієм. І я б не став... А з того, що він ще тоді пішов від нас,— не журитись треба, а радіти...

— Ну ось, наприклад, скажімо, на металургійному заводі не буває випадків крадіжок. Там нема чого вкрати. А в цій торгівлі — очевидно, занадто багато спокус...

— Та що з тобою? — спитав Ведін.— Ти вже зовсім заговорюватися став. Піди виспись, чорт би тебе взяв,— тоном наказу сказав він.— До чого тут спокуси? Ти що — не розумієш, що не посада робить людину чесною, а чесна людина робить чесною свою посаду?..

— Все це я розумію. І навіть, як вимагав один мій учитель, умію пояснити «своїми словами»... І все-таки — дуже гидко й нужденно якимось усе це,— додав він непослідовно.

— Гидко — згоден. А нужденно — ні.

РОЗДІЛ СІМНАДЦЯТИЙ,

в якому повідомляється про те, чому вистояла Англія

«Гей, чабане,— сказав Олександр,— про що розповідає твій зумзук?»

Чабан сказав: «Володарю, люди, як діти. Хіба я знаю, про що співає зумзук».

Таджицька казка «Іскандер Зулькарнай»

— О так,— казав співробітник «Інтуриста» Кадилов, засовуючи пальця за накрохмалений комірець сорочки та відтягуючи вузол краватки.— О так... Шекспір! Гамлет! Отелло! Таджицький театр любить Шекспіра. Таджицькі глядачі люблять Отелло. Ми завтра підемо до театру. Ми

сьогодні відвідаємо бібліотеку, де ви зможете переконатися, як люблять наші читачі англійську літературу...

О боже мій,— думав Кади́ров,— я задихнуся. Для чого я надів краватку? І нові черевики? Як можна розмовляти в таку спеку? Англі́йці... Не сидиться їм в Англії. В таку спеку... Коли аллах захотів покарати мій народ — він придумав бліх, тісне взуття і гостинність...

У готелі не було вільних місць. І коли приїхали туристи, то, щоб улаштувати їх у крадчих покоях, довелося багато чого переставляти, баламутити мало не всіх мешканців готелю.

Коли вони з'явилися до бібліотеки, там була перерва. На обід. Кади́ров сказав, що він привіз туристів, і зараз же викликали директора бібліотеки, на його письмовому столі розстелили дастархан. Гостинність...

Ну, добре,— думав Кади́ров.— І тобі не легше.

Найдійшлиша з туристів — учена-орієнталістка міс Ежені Фокс — невисока, схильна до огрядності, з чорним безсивизни волоссям і пухкими підпудреними щоками, на яких струмочки поту залишили сліди, ніби від сліз, очевидно, важко терпіла цю спеку.

— Ви вперше в Радянському Союзі? — спитав у неї Кади́ров англійською мовою.

— Вперше,— відповіла йому міс Фокс по-таджицьки.— Але я давно цікавлюся Росією, і взагалі — наша родина має з нею давні зв'язки.

У міс Фокс на щоках побільшало рум'янцю. Справді, один з її предків був навіть удостоєний пам'ятника в Росії. Катерина II свого часу наказала купити й поставити перед своїм палацом бюст містера Фокса, парламентського промовця, пізніше міністра закордонних справ. Вона вважала, що хоч його виступи, можливо, і завдали шкоди Англії, але зате були, без сумніву, корисні для Росії.

— З кожним роком,— казав тим часом завідуючий бібліотекою,— у нас збільшується кількість перекладів творів англійських письменників на таджицьку мову. Ось, буквально цими днями ми одержали нову книгу — вперше на таджицьку мову перекладено Кіплінга.

— О,— сказала міс Фокс.— Це чудово.

Це була тоненька книжечка кишенькового формату в паперовій обкладинці. Міс Фокс гортала сторінку за сторінкою, не випускаючи її з своїх рук, дарма що інші туристи теж хотіли глянути, як її видано.

— Предивно! — казала вона. — Я ніколи не могла собі уявити, що таджицькою мовою можна зробити переклад, настільки близький стилем і духом до оригіналу. Це міг зробити тільки справжній, великий поет... Нам би дуже хотілося познайомитися з автором цих перекладів.

— Познайоміться, — запевнив Кадіров. — Курбанов, як завжди, за книгами? — спитав він у директора бібліотеки.

— Як завжди. Ми з ним зустрінемося, коли будемо оглядати фонди. А зараз — за нашим звичаєм — прошу до столу.

О господи, — думав Кадіров. — Невже, коли наші приїжджають в Англію, з ними так само панькаються, як це робимо ми?..

Спочатку Рустам Курбанов зустрів Володю Неслюдова досить стримано — йому було неприємно, що в цій кабінеті бібліотеки, де ось уже кілька років він працював один, з'явиться стороння людина. Але незабаром він сам наполог на тому, щоб сюди поставили ще один стіл — для Володі.

Володя здобув його симпатію своєю трохи недоладною, але разом з тим милою і добродушною зовнішністю, потім — добрим знанням і дивовижною, незрозумілою Рустамові готовністю в першу-ліпшу хвилину залишити свою роботу, щоб допомогти Рустамові відшукати якусь примітку чи дату. А в останні дні, коли він багато й піднесено розповідав Рустамові про свою роботу, як розповідав би, мабуть, усякому, хто бодай найменшою мірою зацікавився б нею, — Рустам сам чув, як Володя пояснював літній таджицькій — прибиральниці бібліотеки, що арабський письменник Моххамед ібн Ісхак засвідчив, ніби існувала книга «Ахбар Бабек» — «Вісті про Бабека», але до нас вона не дійшла, і тільки з побічних даних можна зробити висновок, що Бабек народився 798 року, — своєю гарячою зацікавленістю й переконаністю у важливості свого діла.

«Що нас п'янить сильніше від вина?» — з цього вірша Кіплінга і почалася їхня дружба.

«Що нас п'янить сильніше від вина?
Жінки та коні, влада та війна».

— Чому ви виключили це із збірки? — спитав Володя.

— Я не люблю цього вірша, — просто відповів Рустам. — І не люблю людей, сп'янілих «дужче від вина». А їх було чимало.

— Навіть занадто багато,— ствердив Володя, знімаючи й протираючи окуляри. В таких випадках його обличчя, як і в усіх коротковорих, набирало розгубленого й беззахисного вигляду.— Між іншим, розповідають, що коли в Чингіс-хана спитали, в чім полягає найвища насолода людини,— його відповідь не дуже відрізнялася від відповіді Кіплінга.

— А що він сказав?

— Вища насолода людини, відповів Чингіс-хан, полягає в тому, щоб перемогти своїх ворогів і гнати їх поперед себе, відібравши в них те, чим вони володіли й що любили, перед їхніми очима їздити на їхніх конях і стискати в своїх обіймах їхніх жінок і дочок.

Володя надів окуляри і серйозно та запитливо подивився на Рустама, а Рустам точнісінько так само — на Володю, і раптом обоє одночасно всміхнулися, як змовники.

Вони обидва почували себе в цій кімнаті дуже добре. В кімнаті з шафами, захарашченими книгами, які крили в собі історії багатьох чудових відкрить, великої любові і безсилих безумств, геніальних прояснень і животних пристрастей, помилок і перемог, і обидва були глибоко переконані, що сп'яніння — всяке сп'яніння! — скороминуче, що воно проходить, а мудрість, а знання, зібране в книгах, неминуще, воно залишається назавжди.

Вони довго, залюбки розмовляли про те, що люди, які сп'яніли від «жінок, коней, влади й війни»,— бояться книг. Халіф Омар, що зруйнував Олександрійську бібліотеку, сказав: «Книги, в яких написано те саме, що й у корані,— зайві, а ті, в яких зміст інший,— шкідливі». Негідник і вбивця з манією величності — Гітлер, справжнє ім'я якого — Шікльгрубер — буде відоме лише спеціалістам-історикам, як сьогодні тільки спеціалістам відоме справжнє ім'я Чингіс-хана,— влаштував вогнища з найкращих, найбагородніших книг. Знищення багатьох книжок лишилося на совісті й інших діячів...

І всі вони — сп'янілі від влади й воєн — загинули. І пам'ять про них залишиться тільки тому, що про них написано в книгах. А книги, а сховане в них знання — залишилося. І житиме во віки вічні.

Книги... Володя показав Рустамові і переклав виписку із вставки на берегах арабського рукопису ат-Таборі першої чверті дев'ятого віку, яку він знайшов.

У цьому уривку мовилося про те, що 836 року Бабек, який позбувся своєї фортеці на горі Базз, утік до замка

свого друга Сахла ібн Снбата з вірменських Батриків — можновладних князів. Ібн Снбат замислив зраду. Він послав гінця до воєначальника халіфа Мутасіма-Афшіну з повідомленням, що Бабек в його замку. Афшін, очевидно, не повірив, що Бабек, який довгі роки командував двохсоттисячною армією повстанців, може так легко потрапити йому до рук, і послав до ібн Снбата свою людину, яка знала Бабека в обличчя. Ібн Снбат видав цю людину за одного з своїх кухарів — Бабек міг запідозрити щось непевне. І ось людина, яку послав Афшін, ввійшла в кімнату... Далі про це в рукопису розповідається так:

«Під час їди Бабек підвів голову, глянув на нього і, не впізнавши, спитав: хто цей чоловік? І сказав йому ібн Снбат: це людина з Хорасана, яка прийшла до нас з давніх часів. Він християнин. І підкликав ібн Снбат усрушанця і сказав йому Бабек: з якого часу ти тут? Той відповів: з такого ось. Бабек спитав: а як ти опинився тут? Той відповів: тут я одружився. Тоді Бабек сказав: воно правда — коли питають чоловіка, звідки ти, він відповідає: звідти, звідки моя дружина...»

Після цього в рукопису була невелика лакуна (пропуск) і потім запис, відкриття якого належало Володі:

«...І сказав Бабек: були з моїх людей хорасанці, послав я їх на батьківщину в ал-Мітта. Якщо битимуться хурраміти Хорасана, як ми, то замала буде для Мутасіма і його скарбниці, і його військо. Бо фортеці, рівної ал-Мітта, а вона вже повстала, немає ні в Хорасані, ні в обох Іраках...»

Бабека захопив Афшін, направивши проти нього одного дві тисячі чоловік — таким страшним він ще був, — і халіф Мутасім стратив Бабека. Поети склали вірші про цю нечувану перемогу над Бабеком. Ібрахім ібн ал-Махді проголосив свою оду замість п'ятничної молитви — хутби.

«О емір правовірних! Аллаху хвала та слава!

Прийшли до перемоги наші могутні лави.

Такого триумфу ніколи ще не бачили люди...

Прийми наші вітання! Хай слава з тобою буде!»

Зрадника ібн Снбата було добре нагороджено. З цього часу і почала сходити зірка дому Сахла ібн Снбата, легендарного вихідця з Палестини, що поклав початок династії Багратидів, які пізніше зайняли трони Вірменії, Абхазії і Грузії...

Для Володі, якого цікавив не стільки безпосередньо Бабек, як рух хуррамів, було дуже важливо знайти відомості про фортецю Мітта — можливий центр повстання хуррамів. І за цими пошуками співчутливо стежив, щиро шкодуючи, що майже нічим не може допомогти, Рустам Курбанов.

Це і є романтика пошуків, — думав Рустам про Володю. — Йому б щит, і він міг би сміливо на ньому написати цей девіз: «Боротися і шукати, знайти і не піддаватися». І він тихенько, сам до себе, засміявся, уявивши собі гладкого, великого Володю з щитом і списом на худому Россіанті.

— Бейрутське видання, — скаржився Рустамові Володя, — не має алфавітного показника. І взагалі, я не розумію, як можна обходитися бібліотеці без Йакута видання Вюстенфельда...

Йакут ал-Хамаві 1217 року склав «Алфавітний словник країн» — «Муджам ал-Булдан», і, мабуть, за всю історію бібліотеки, Володя був перший, хто користувався тут цією книгою. Але, переривши всього Йакута, Володя не знайшов фортеці Мітта.

— А в «Бібліотеці арабських географів»? — співчутливо спитав Курбанов.

Володя похмуро зважив у руці четвертий том «Бібліотеки арабських географів» з показником до першого, другого й третього тома.

— Тут немає. А до сьомого тома в бібліотеці немає показника. Довелося переглядати сторінку за сторінкою. Анінайменшої згадки.

— Але, можливо, ця фортеця була збудована далеко пізніше?

— Ні, — не зразу відповів Володя. — Звісно, можливо, що, як і багато інших, Мітта руйнувалася й відбудовувалася. Те, що я не знайшов її ні в ал-Істахрі, ні в ібн Хаукала, ні в ал-Мукаддасі, свідчить тільки про те, що в рукописі ат-Табора інтерполяція, очевидно, не раніше десятого віку. Але ж кишлак Мітта в пізніших джерелах згадується неодноразово. Та він існує, як вам відомо, й тепер, і я там неодмінно побуваюю...

Він знову заглибився в «Кітаб ал-Ансаб» — книгу генеалогічних імен ас-Самані. Це була видана в Кембріджі фотокопія рукопису, написаного нечітким арабським скорописом — «насхом». Вона складалася з переліку географічних назв, які дали прізвиська більш-менш значним людям.

І ось, нарешті...

Урочистість хвилини була зіпсована тим, що Володя неостережливо зсунув папку з своїми паперами, зштовхнув зі столу каламар і той покотився, щедро поливаючи підлогу чорнилом. Витираючи підлогу газетою, Володя розгублено сказав Рустамові:

— Не турбуйтеся, не турбуйтеся, я зараз... Таки є Мітта в ас-Самані...

— Я вже зрозумів це,— всміхнувся Рустам.

— Як зрозуміли?

— З вашого обличчя. Ніхто не радіє, розливши чорнило, як це ви зараз. Перекладіть мені — що там про це сказано? — попрохав він, опускаючись на коліно й витираючи підлогу пожмаканими аркушами паперу.

— Зараз, помиемо руки — і прочитаю... Або краще спочатку прочитаю, а потім помиемо руки.

Він витер руки газетою, провів пальцем по аркушу паперу — чи не залишається сліду, і, на всякий випадок, заклавши руки за спину, прочитав:

— «Ал-Міттауі — від ал-Мітта — фортеця, а звідти Абу Махмуд Хасан ібн Ібрахім ал-Міттауі, а він шейх, факіх ханіфідського напрямку, а дехто каже, що він ханіфід явний, а хурраміт — таємний».

— Боротися й шукати!..— погрожуючи милицею, як списом, закликав Рустам. В його блазенській позі й іронічному тоні Володя раптом відчув безсумнівний триумф і радість за товариша.

— Знайти й не піддаватися!— піднісши вимазані чорнилом руки, в тон йому відповів Володя.

— І шейх цей був хуррамітом... Що це означає! — проспівав Рустам.

— Це щось та значить,— розпливлося усмішкою Володине обличчя.— Але ходімо все ж умиємося,— додав він, здивовано глянувши на Рустама, який забруднив чорнилом навіть щоку.

Умитися їм так і не пощастило. До них у кабінет увійшла група людей, видимо, іноземців. Вів їх директор бібліотеки.

— Ось він, наш перекладач,— сказав Кадиров.

Курбанов поскакав назустріч на одній нозі, тримаючи під пахвами милиці.

Молодий,— відзначила сама собі міс Фокс.— І, очевидно, недавно позбувся ноги. Стрибає, як людина, що не звикла користуватися милицями. Що з ним могло скоїтись?..

— Познайомте мене, будь ласка,— попрохала міс Фокс.— Мені дуже хочеться потиснути руку людині, яка так любить Англію.

Курбанов, не дивлячись на міс Фокс, потиснув її пухку руку, що стиснулася, як булка, а потім і руки решти туристів.

— Ми подарували один примірник вашої книжки міс Фокс,— сказав директор бібліотеки.— Вона добре розуміє таджицьку мову і їй дуже сподобався ваш переклад.

— Він справив на мене величезне враження! — ствердила міс Фокс.— І мені було б дуже приємно, якби ви на цій книжці залишили свій автограф.

Кадиров люб'язно подав Рустамові авторучку.

Рустам на хвилину замислився. А потім, не присідаючи, схилився над столом і швидко, розгонисто щось написав, покvapно попрощався й заскакав на своїй одній нозі до дверей.

Ежені Фокс розібрала напис, почервоніла, а потім уголос переклала на англійську мову.

«Англіїці міс Фокс від таджика Рустама Курбанова, який під Сталінградом разом з своїми товаришами врятував Англію від національної загибелі».

РОЗДІЛ ВІСІМНАДЦЯТИЙ,

в якому переконливо доводиться, що напівпорожня пляшка лікеру небезпечніша від стартового пістолета

Ми живемо в складному світі — в світі, де духовні й моральні проблеми є ще складніші, ніж економічні й технічні.

Мак-Кеффеї

Телевізори стояли на столах, під столами, в проходах. Їх було дуже багато в цій просторій майстерні, і старшому сержантові Гриші Кіньку здалося, що люди, які працюють тут, то з'являються з ящиків телевізорів, то знову зникають в них.

— А такий апарат ви бачили? — спитав у Гриші Ібрагімов, показуючи на телевізор з дуже великим, щонайменше вдвічі більшим екраном, ніж у «Темпа», добре відомого Гриші телевізора — він стояв у їхній ленінській кімнаті.— Експериментальний зразок московського заводу. Але —

вередливий. Хочете взяти участь в його налагодженні?.. Тим більше, що господар цієї машини — один мій знайомий... Він, як і ви, військовослужбовець, — Ібрагімов посміхнувся весело й заразливо. — Але трохи вищий від вас званням. Він — полковник... Та ви з ним, очевидно, трошки знайомі. Ви знаєте полковника Ємельянова?

— Знаю, — нерішуче відповів Гриша.

— Він у вас командир частини?.. — І, не чекаючи Гришиної відповіді, казав далі: — А частина у вас, виходить, як я зрозумів із слів полковника, радіолокаційна?

Гриша промовчав, а потім, дивлячись просто в очі Ібрагімову, сказав повільно й суворо:

— Ви, Олександрє Олександровичу, минулого разу казали мені, що на такі питання треба відповідати неправду. А я не хочу говорити вам неправду. І, хоч ображайтесь на мене, але ви служили в армії і знаєте: це — військова таємниця.

— Яка ж тут таємниця? — засміявся Ібрагімов. — Спитайте першу-ліпшу людину, що працює в нашому ательє, — чим командує полковник Ємельянов, і всі вам дадуть точну відповідь...

Гриша промовчав, а потім спитав:

— Скажіть, будь ласка, які це прилади? Спеціальні?

— Ось цей, — охоче відповів Ібрагімов, показуючи прилади, що стояли на дебелимому столі, за яким він працював, — називається генератором хитної частоти «ПНТ». По суті — це той же самий катодний осцилограф, але пристосований для настроювання телевізорів. Це, — показав він на інший ящик, — генератор стандартних сигналів — «ГСС-17», з частотною модуляцією. А ось такого приладу ви поки що ніде не побачите, — сказав Ібрагімов, урочисто повертаючи до Гриші прилад, вміщений у дерев'яному неполірованому ящику. — Це — моя власна конструкція. За допомогою цього осцилографа можна вільно розглядати окремий рядок. Ось його ми зараз і підключимо до телевізора вашого полковника. За цей прилад я одержав дві премії і авторське свідоцтво, як за винахід...

...Люди, які твердять, що дурень легко видає військову таємницю, — самі дурні, — думав Ібрагімов, показуючи Гриші прилад для настроювання телевізорів. — Таємницю легше розголошує саме розумаха. Бо вважає — нічого страшного нема, якщо я скажу про свою військову спеціальність, таж таких, як я, в армії сотні тисяч. Або якщо назову номер

своєї частини, то це й без мене всім відомо. Розумаха гадає, що все в цьому світі відносне, і тому не слід нічого брати за серйозне. А дурень... Або, скажімо, легше—наївна людина — завжди сповнена свідомості відповідальності за доручену справу. Розумному здається, що він вищий за його діло. А дурневі — що він нижчий. Тому ніхто так пильно не додержується всіх інструкцій, як дурень. Щодо цього, то вони діють так, як діяли б тільки найрозумніші люди. По-справжньому розумні люди...

— Здорово! — сказав Гриша з щирим захопленням. — Це дуже здорово — самому що-небудь придумати... корисне для народу! І самому ж зробити... власними руками... А не тільки мріяти...

— Ви паяти, розуміється, вмієте? — спитав Ібрагімов.

— Умію, Олександрє Олександровичу.

— Ось на цю «плату» ми й перепаяємо нові опори. Ви мені допоможете...

Він вручив Гриші електричний паяльник, і вони заходились перемонтовувати опори.

— Прилад,—це, звісно, добре діло,—сказав Ібрагімов.— І приймач — теж непогано. Але ж ви, товаришу старший сержант Григорію Йосиповичу, висунули ідею куди цікавішу за мій прилад. Що ж нового чути з самонаводними ракетами?

— Я радився з нашим інженером,—сумно відповів Гриша.— Він сказав, що цю ідею здійснено вже кілька років тому. І виходить, що я винайшов велосипед...

— А ви нікуди не повідомляли про свій задум?

— Ні,—відповів Гриша.— Навіщо повідомляти, якщо це вже зроблено й без мене...

...Ідеї справді носяться в повітрі. Якщо цей обмежений хлопчина зміг додуматися до ракет, що самонаводяться по хвилях локаторів,—виходить, таки справді, не може в однієї держави виникнути відкриття, щоб його негайно не повторили вчені іншої держави... Але то — вчені. А тут — просто наївний хлопчина. І, можливо, коли б він учився по-справжньому — він міг би стати великим конструктором. Якщо тепер зумів до цього додуматися. Тим більше, що,—і в цьому росіянам треба віддати належне — в них проявити себе здібній людині далеко легше, ніж де б то не було на світі...

— Це ви даремно,—сказав Ібрагімов, зачищаючи наж-

даком контакт конденсатора.— Треба все-таки надіслати листа з цією пропозицією.

— Навіщо? — не зрозумів Гриша.— І куди?

— Адже ви не знали, що такі ракети вже є. Виходить, що ви самостійно додумалися до того, що придумали вчені. Коли ви напишете листа з своїми пропозиціями — хоч би в міністерство оборони — на вас звернуть увагу, як на талановиту людину, допоможуть одержати спеціальну освіту...

— Як же можна писати, що придумав ці ракети, коли я знаю, що вони вже є. Таж можуть подумати, що я вчинив... ну... нечесно...

— Так,— сказав Ібрагімов,— це справді може так статися. Можуть подумати...

Невже і я в його віці був таким же чистим, добрим і дурним? — думав Ібрагімов, жваво й цікаво розповідаючи Гриші, як переробити схему такого телевізора, коли душанбінська студія почне передавати програму кольорового телебачення.— Ні, в його роки я вже почував себе старожилом в Америці.

Він згадав, як плакала його мати, коли батько, іранський адвокат і власник юридичної фірми, послав його, шістнадцятирічного хлопця, 1944 року в Сполучені Штати. Навчатися комерції. Його батько — освічена владна людина — збирався вкласти свої гроші в торгівлю в Ірані американськими автомашинами, і син його повинен був одержати відповідну підготовку й завести потрібні знайомства.

Ще в коледжі Сандро Алаві — так його звали насправді — зрозумів, що головне в комерції і житті — не знання, не розрахунок, а привабливість. Приваблива людина може досягти на світі всього. Вона доб'ється в торговельній угоді такого зиску, якого ніколи не досягне навіть найнаполегливіший і цілеспрямований комерсант, вона продасть те, чого покупець не взяв би ні в кого іншого, їй минеться такий вчинок, який викличе великі ускладнення в усякої іншої людини.

Ця привабливість його погубила. І врятувала.

Він відбував практику у великій фірмі, яка продавала вживані автомобілі. Там він працював у рекламному відділі. Трапилось йому познайомитись з дружиною шістдесятирічного власника фірми Армстронга — тридцятирічною Аннет. Уже тоді, а втім, і пізніше, його привабливість діяла безвідмовно. Але Армстронг виявився чоловіком ревнючим. Він застав Сандро у власній спальні і з власною

дружиною. Армстронг успів двічі вистрілити з пістолета, перед тим як Сандро заспокоїв його ударом по голові напівпорожньою пляшкою солодкого й липкого ванільного лікеру, який так подобався Аннет.

Він і досі не розумів, на якого біса старому треба було стріляти з стартового пістолета, який правив за іграшку онукові Армстронга від сина першої дружини. Пляшка була явно небезпечнішою зброєю, і старий не витримав її удару.

Сандро був заарештований. На слідстві він не міг довести, що вдарив Армстронга з метою самооборони. Яка ж тут самооборона, коли з таких пістолетів на задвірках першого-ліпшого будинку раз у раз стріляли хлопчачки, що гралися в гангстерів чи війну.

Вбивство Армстронга викликало великий скандал, неабияк роздмуханий газетами. Йому загрожувало двадцять років каторжних робіт.

І тут-то йому й пощастило. До нього в камеру ввійшла з начальником в'язниці владна людина, що могла б правити за модель художникам, які малюють сенаторів,— з геть сивим волоссям і чорнісінькими бровами, в костюмі роботи дорогого кравця, взагалі — великий бос. Як незабаром дізнався Сандро, це й справді був великий бос — Уільям Пітс — один із діячів Центрального розвідувального управління. Рухом руки Пітс відправив начальника в'язниці, уважно подивився на Сандро, видимо, лишився незадоволений, повернув був до дверей, але раптом затримався й спитав:

— Ти що ж, хлопче, не вмієш відрізнити стартового пістолета від справжнього?

Сандро надав своєму рухливому обличчю того виразу, який сам собі називав «номер один» — щонайчарівніший; він розумів, що саме в цю хвилину вирішується його доля, і, хоч ще не знав, як саме, весело відповів:

— Легко відрізняю. Але тільки в тих випадках, коли з нього стріляю я, а не в мене.

Пітса «номер один» дійняв. Він усміхнувся у відповідь.

— І ти хочеш навчитися стріляти?

— Дуже хочу.

— Ну що ж... Хоч ти й не зовсім підходиш під мірку...

Та — спробуємо...

Він гадав, що його звільнять того ж дня, але його ще з тиждень протримали у в'язниці, а потім відбувся суд, де з

додержанням усіх правових норм було незаперечно доведено, що Армстронга він ударив не стільки захищаючи власне життя, скільки життя нещасної Аннет, і що в спальню до неї він потрапив тільки для того, щоб вручити їй запрошення на концерт Адамса, який тільки-но почав тоді входити в моду, і що він ніяк не міг знати, що пістолет той був стартовий.

Незабаром його було направлено в розвідувальну школу. Він не жалкував, що так несподівано довелося міняти свою професію. Нове діло йому подобалося.

Зовнішньо він був мало схожий на людей того типу, яких звичайно вербували до цієї школи,— непомітних, що нічим не виділялися з маси й були здатні немовби розчинятися серед оточення... Ні, його неправильні риси обличчя відзначалися яскравою чоловічою красою, мова — темпераментом, одяг — модним кроєм, він був веселий і компанійський.

Він був переконаний, що сірий, непримітний, обережний агент — це тип досить уже відомий і через те приверне до себе більше уваги, ніж людина помітна, впевнена в собі, відмінна від маси.

Перше своє завдання він виконав чудово. Майже рік він провів в Азербайджані під іменем Олександра Олександровича Ібрагімова, майстра по ремонту радіообладнання. Дуже важко й морочливо було повертатися. Але й тут йому поталанило — все обійшлося добре навіть у таких обставинах, які, здавалося, ніяк не могли кінчитися щасливо.

Та ще важче було приземлятися. Він охоче полетів і вдруге, в Таджикистан. У літаку він був огорожений завіскою від ще трьох чоловіків, яких мали викинути в цих же місцях. Щоб вони його не бачили. Він стрибав у звичайному костюмі, без усякого багажу. Навіть без пістолета. Він вважав, що пістолет у руках агента являє більшу небезпеку для нього самого, ніж для тих, проти кого він може бути скерований. Страшно було в хвилини спуску. Здавалося, що внизу на тебе чекають. Що спускаєшся просто в руки контррозвідників, прихованих темрявою ночі. Змокріла, миттю просякнута потом білизна прилипала до тіла і смерділа, як на цирковій арені під час тренування партерних акробатів.

Зате потім усе ввійшло в нормальну колію. Влаштувався на роботу, де його зразу ж оцінили, як доброго майстра. Став раціоналізатором. Схему модернізованого

осцилографа він пам'ятав напам'ять. Цю схему для нього підготували інженери «Дженерал електрик». Фірма збиралася пустити її на виробництво тільки через рік, але для розвідки не пошкодувала виробничого секрету. Схема і справді була добра. Сам би він до неї ніколи не додумався...

Він зумів створити для себе постійну клієнтуру, в основному з числа військових. Вступив на курси іноземних мов. Добре заробляв, легко тратив гроші. Мав незмінний успіх у жінок. У цьому він не прикидався — легко зақоувався, легко ставав коханим, умів залишатися добрим другом навіть з тими, з ким розходився поза і проти їх волі.

Йому в усьому щастило, жив весело, поводився впевнено й сміливо. Він купив потужний мотоцикл з коляскою і був відомий регулювальникам тим, що не давав випереджати себе жодній автомашині.

Отак він і жив. І це життя йому подобалося. Вважав, що воно закроїлося саме на його смак. І з нервами в нього все було гаразд. Одного разу навіть не полінувався — сховався до невропатолога. До найкращого в місті. Той сказав, що його нервовій системі можна позаздрити. Єдине, в чому здавали нерви, як це сам помічав, — він став напрочуд забобонний. Не терпів, коли кішка перебіжить дорогу. Надто, якщо чорна. Розумів, що це безглуздо, і все ж не терпів.

Але це, — думав він, — могло б з'явитися в мене навіть і тоді, якби я торгував автомашинами в батьківській фірмі. Та, кінець кінцем, і тоді, коли я жив зовсім по-іншому. Скажімо, в Чикаго. Без ризику. Могла б і там мене збити автомашини. Чи в руках в Армстронга міг виявитися не стартовий, а справжній пістолет. Або я міг би захворіти на якесь білокрів'я. Всяке життя — це ризик, це постійна боротьба з смертю. Головне, щоб не зрадила удача. «Маш алла», — як казав покійний дідусь. «Все — в руках аллаха...»

Він перевірів, як працює телевізор, подякував Гриші Кіньку за допомогу, без якої він упорався б далеко швидше, вручив Гриші книжку «Ремонт і настройка телевізорів» і точно у визначений час встиг на побачення з вродливою і веселою Маргаритою Аркадіївною — викладачкою англійської мови на курсах іноземних мов. Чоловік називав її Рітою, а він — Марго.

Треба ж було хоч чимось відрізнятись від її чоловіка, — думав Ібрагімов.

про те, як кохання вченого народжувалося в кухні

Нічого немає в розумі такого, чого б не було перше в почутті.

Фома Аквінський

Треба було йти.

Він прийшов на кухню, щоб вилити в раковину яскравосиню воду — в нього забилося автоматичне перо і він промивав його в склянці. Вилив воду, і тепер треба було йти чи щось сказати. Що-небудь. Бодай «сьогодні добра погода». Або ж «чи не знаєте ви, котра година? В мене поспішає годинник. Або ж відстає».

Але він стояв біля раковини з порожньою склянкою в руці і мовчки спостерігав, як Таня миє посуд.

Він подумав, що це схоже на міст. На ажурний міст, який здається таким гарним тому, що в усій його побудові немає жодної зайвої поперечини, що все скеровано до певної мети. Всі її рухи були дуже швидкі, але без найменшої метушні, дуже узгоджені між собою і якісь напрочуд приємні. І взагалі, йому ніколи навіть на думку не спадало, що миття посуду може бути таким дивовижно гарним видовищем. І сама Таня в цегатовому фартусі поверх визивно-яскравої суконки з світлої тканини, прикрашеної червоними, чорними й жовтими смугами, раптом постала перед Володею в якомусь новому світлі.

— Дуже добре ви... як його...— несподівано для себе промовив Володя.— Посуд миєте...

— Як — добре? — повернула до нього Таня розчервоаніле обличчя.

— Ну — дуже швидко. І ловко.

— Спасибі,— з умисне перебільшеною гідністю подякувала Таня.— Я, як, мабуть, і всі інші жінки, пам'ятаю всі компліменти, сказані мені будь-коли за все моє життя. Але такого я справді ще не чула. Тим більше, що точнісінько так, як я, видимо, миють посуд усі, кому це випадає робити.

— Ні, ні,— сказав Володя,— ви просто не розумієте... Я просто не це хотів сказати... Я просто подумав...

Так і не повідомивши про те, що ж він «просто подумав», Володя з склянкою в руці пішов з кухні.

Таня сполоснула вимитий посуд окропом і заходилась витирати тарілки. Робила це вона чіткими й спритними

рухами. Вона і справді любила мити посуд, як інші люблять вишивати, перебирати бісер, розкладати пасьянс—ця робота завжди заспокоювала її і відвертала від думок. Але зараз, після слів Володі, вона немовби глянула на себе з іншого боку, і раптом виявилось, що те, що раніше виходило в неї само собою, тепер потребує уваги й зосередженості. Широка й плоска тарілка несподівано випорснула в неї з рук, впала плазма на підлогу і розкололася на дві частини.

Таня викинула розбиту тарілку у відро на сміття.

Як це там Густав Мейрінк писав про тисячоніжку? — намагалася пригадати вона. Це й насправді було схоже. Тисячоніжка танцювала на камені, звиваючись колами й вісімками. Задрісниця-жаба звернулася до неї з таким питанням: «Звідки ти знаєш, якою ногою починати, яка буде друга й третя, яка п'ята й шоста, потім вступить десята, чи сота, що в цей час робить четверта й сьома? Коли ти підіймаєш 973-ю ногу, чи опускаєш ти 39-у, чи згинаєш семи-соту й чи простягаєш чотирнадцяту?» І тисячоніжка замерла, ніби прикута, і вже не могла зрушити з місця. Вона забула, якою ногою ступати першою, і чим більше думала про це — тим більше плуталася.

Гіркий жарт. Та й чи жарт? Поки все йшло само собою — все навколо здавалося простим і зрозумілим. Але якщо хоч на хвилинку замислитися над тим, якій нозі згинатися сьомою...

Чому Машенька бокує свого поважного й ефектного батька і тягнеться до незграбного, мовчазного Володі? Чому вона сама, підтримуючи загальний тон, поводить ся з Євгеном Іллічем так, ніби само собою розуміється, що їх стосунки будуть тепер відновлені, хоч сама вона краще, ніж будь-хто, знає, що нічого не відновиться і що взагалі—нічого не можна відновити. Чому вона наділа цю суконку, про яку батько каже, що такі яскраві барви йому доводилося досі бачити тільки в спектрі двовуглекислого натрію? Чому їй цікаво, що думає про неї цей рудий і недоладний Володя, і чому в його присутності вона намагається говорити розумніше й цікавіше, ніж звичайно, а батько поглядає на неї скоса і зацікавлено? Невже тому, щоб викликати в чоловіка ревності? Невже вона так погано знає сама себе, що не може зрозуміти причин, які змушують її чинити саме так, а не інакше? Невже й справді усвідомити — чого ти хочеш — буває часом так само важко, як і здійснити те, що ти хочеш?

На кухоннім столі все росла й росла купа насуху витертих тарілок. Таня зняла фартуха й виглянула у вікно. В садочку на вузькій лавці без спинки сидів з розгорнутою книжкою Володя Неслюдов. Поряд нього на триколісному велосипеді, тримаючись руками за кермо, дивлячись униз і злегка натискаючи на педалі то вперед, то назад,— Машенька.

...Машеньці подобалися вчені люди. Правда, вона поки що знала тільки двох учених — свого дідуся, Миколу Івановича, й цього гладкого чоловіка, якого вона сама собі звала Володею, а голосно — Володимиром Володимировичем. Але, знаючи лише цих двох людей, вона склала собі ясне уявлення про те, хто такі вчені. Це люди, які чогось не знають. Великий, і як про нього казали всі, коли його не було, вчений Володя, наприклад, не знав, як кричить ішак. А коли побачив заспиритованого богомола, спитав, чи не кусається цей жук. Дідусь за столом питав, де якийсь місто з назвою, схожою на вужа,— такою довгою і виткою,— вона забула, якою саме. Або: як звати якусь живу королеву? Очевидно, йому, як і їй, було дивно, що десь і досі ще є, як у казках, жива королева.

А ось бабуся й мама, наприклад, завжди все знали. Взагалі Машенька вважала себе за близьку до вчених людей, бо мала таку ж, як і вони, звичку — розпитувати про все. Була у Володі ще одна риса, яка вабила Машу до нього,— суто естетична. Володя, певно, був би дуже здивований, якби дізнався, що Машенька вважає його за найкращого красуня з усіх людей, яких вона бачила. Просто Володя був єдиний з усіх знайомих Маші дорослих людей, в якого — зовсім дитяче обличчя.

— Ні,— сказав Володя з властивою йому сумлінністю.— З парашутом я ніколи не стрибав. Але з парасолькою стрибав справді. Коли був маленький. Такий, як ти, чи трошки постарше. З комода. І якщо Микола Іванович дозволить нам узяти його ентомологічну парасольку, то ти теж скочиш з поручнів веранди зовсім як з парашутом...

— А я не розіб'юся? — спитала Маша.

— Ні.

— Але дідусь не дасть своєї парасольки. Він каже, що це наукова парасолька, і сердиться, коли я беру її.

— Ми все-таки спробуємо переконати його, що парасолька нам конче потрібна.

Володя згадав, як Микола Іванович, спостерігаючи за

тим, як Машенька катається по вузькій, вибрукованій цеглою, доріжці в саду за будинком на триколісному велосипеді, перепинивши самого себе, несподівано сказав:

— А ось у мене в дитинстві ніколи не було триколісного велосипеда. А у вас?

— У мене був,— відповів здивований Володя.— І триколісний, і двоколісний.

— А в мене, хоч як це сумно, не було. Але зате уваги мені приділяли далеко більше, ніж Машеньці, і ставилися до мене краще й пестливіше, і в житті родини займав я місце куди більше, ніж Машенька...

Дівчинка... Дивна маленька людина, яка загалом так схожа на дорослу жінку,— з її несподіваною проникливістю і лукавістю, з іронічним поглядом на світ і здатністю захоплюватися найменшим дріб'язком... Колись у дитинстві він мріяв про те, як було б добре, коли б існували маленькі живі звірки,— приміром, лисиця, найсправжнісінька, з пухнастим хвостом, але такого розміру, щоб її можна було посадити на долоню. Завбільшки з палець. Чи така сама собака. Він любив ящірок, бо вони, як йому здавалося, були створеними природою мініатюрними моделями крокодилів.

Але дівчинка не була моделлю людини. Вона була людиною. І він ловив себе на тому, що часто думає про неї, коли залишається на самоті. Це було дивно, але вона захоплювала його більше, ніж Ольга. Він не міг би пояснити цього самому собі, але в присутності Ольги він завжди відчував себе якоюсь зайвою людиною. Чужою не тільки їй, її манері говорити й сміятися, її інтересам і роботі, але чужим цьому дому, цьому місту, а може бути, й цьому світові.

І навпаки, коли поруч бувала Машенька чи її мама — Тетяна, та, мабуть, і Микола Іванович, він почував себе ніби приєднаним до їх життя, до їх настрою, до їх думок, і від цього йому самому думалося якось легше й краще.

З дому на веранду вийшов Євген Ілліч — худорлявий і рвучкий, в перлисто-сірому, добре пошитому костюмі і такій сліпучо-білій сорочці, що Володя таких не тільки не носив, а, мабуть, ніколи в житті й не бачив. Широкими й легкими кроками він рушив до Володі.

— Доброго здоров'я,— сказав Володя, нерішуче підводячись з лавки.

Євген Ілліч не відповів.

— Машук,— сказав він, повертаючи Машеньку за плечі до себе обличчям.— Адже ми збиралися сьогодні покататися на машині. Ходім.

Він міцно взяв Машу за руку й повів її до виходу з двору.

Володя розгублено дивився їм услід.

Таке почуття з'явилося в нього вперше в житті.

А почував він, що це забрали його Машеньку.

І від нього.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТИЙ.

в якому розповідається про янголів у білих светрах з членистими крилами

Хоч би що там казали, а добрих дурнів на світі нема... Якщо й не всі дурні лихі (в чому дуже сумніваюся), то зате всі лихі — дурні.

Е. Лабуле

Ну й нехай,— подумав лейтенант Аксьонов, коли побачив, як гладкий і вусатий полковник медичної служби, одягнутий в короткий і вузький, розстебнутий на череві халат, переглянувся з їхнім палатним лікарем Ксенією Іванівною.— Ну й нехай.

— Кардіомін! І швидше,— кинув полковник.

Йому було добре ось так лежати й не чинити опору, було спокійно і трошки гірко. Йому хотілося спитати, чи скоро він помре, але він знав, що йому однаково не дадуть відповіді, що полковник фиркне: «Дурниці, дурниці, від запалення легенів ще ніхто не вмирав», але сам він знав, чому полковник такий сердитий, а медсестра Наташа така схвильована, і йому було трошки шкода їх і трохи сумно за себе.

Вчора він написав Ользі листа — вчора йому хотілося, щоб вона знала, який він хворий, як йому погано, щоб її мучила совість, щоб вона зрозуміла, що це вона винна в усіх його нещастях, щоб їй було соромно за сильних людей, які завжди відбирають усе в кволих. Так, він не був такий сильний і розумний, як Шаріпов чи Ведін. Він звичайна, невміла людина. Але він хороша людина, він ніколи й нікому не заподіяв зла. Хіба він винен, що в нього все виходило не так, як він цього хотів? Навіть до шпиталю він

попав не так, як хотів би,— не після поранення, що його він одержав у двобої з досвідченим агентом іноземної розвідки, а після грипу, на який він не звернув уваги. І ось — запалення легенів. Тяжке запалення легенів.

Раніше йому хотілося бути таким, як Степан Кирилович, як Шаріпов, або ще краще, як Ведін,— сильною і розумною, цілеспрямованою людиною. Але зараз він думав про те, що це зовсім не потрібно. Хіба тільки сильні й цілеспрямовані люди мають жити на землі? І хіба людині неодмінно треба слави й популярності чи навіть авторитету? А якщо просто жити — милуватися заходом сонця і слухати, як вітер ворухить гілки дерев, і ходити по вулицях, відчуваючи, як м'яко грузне каблук у розігрітій асфальт, вдихати запах бензину, що залишається після проїзду автомобіля, запах, який так не до вподоби деяким людям і який насправді такий приємний.

Йому нещодавно хотілося зробити якийсь подвиг, щоб про нього всі говорили, щоб Ольга шкодувала й розкаялася в тому, що зразу його не зрозуміла. Або щоб Шаріпов виявився просто негідником і кинув Ольгу, щоб вона в слюзах прийшла до нього і щоб він гордо відповів їй: «Минулому немає вороття». Але зараз він жалів Ольгу і бажав їй щастя та вперше збагнув слова Пушкіна, які раніше здавалися йому такими незрозумілими: «Я вас любил так искренне, так нежно, как дай вам бог любимой быть другим». Дай боже, щоб цей Шаріпов з його маленькими, бантиком, губами й неприродно правильною російською мовою насправді покохав її так, як любив він, Аксьонов... Дай боже...

На слові «боже» він задрімав. І йому привиділися янголи в білих светрах з металевими членистими крилами — такими, як були в цього... Столярова чи що?.. з кінофільму «Цирк», коли цей гарний, дужий і плечистий хлопець розпростер крила і в білому светрі летів під купол.

Ці янголи були сильними і вродливими, і мужніми, і вони зіткнулися в повітрі один з одним, і штурхали один одного ногами, і били м'язистими й гарними руками, і скидали один одного вниз, і знову злітали вгору...

Сильні люди... розумні люди,— думав Аксьонов, розглядаючи янголів.— Але це ж вони — сильні й розумні вигадали атомну бомбу і вирішили скинути її на японське місто Хіросіму, і скинули, і спалили стільки тисяч ні в чому не повинних людей. Це зробили вчені й розумні люди. А кволі й дурні ніколи б до цього не додумалися. І ще

невідомо, що заподіяло людям більше лиха, хто завдав людям більше шкоди — всі ці сильні й розумні, як Шаріпов, люди, чи такі слабосилі, як він, Аксьонов.

Він розглядав янголів, що роїлися в повітрі, як мошва, в білих светрах з металевими крилами, зіткалися, падали й злітали, і думав про те, що не хоче належати до числа цих сильних людей.

Вночі йому було жарко й погано — він кидався й стогнав, а йому робили уколи, і він почув, як хтось сказав — «криза». Але він знав, що криза — це в капіталістичних країнах, коли палять бавовну і пшеницю висипають в море, але «криза» означала ще щось дуже важливе, дуже зв'язане з ним, і він ніяк не міг згадати, що саме, і тільки повторював:

— Так, так, в море... пшеницю — в море... І бавовну... В море і у вогонь... А перевага соціалістичного... Плановість... І ще є слово... Я забув — яке... Плановість і... Я потім скажу... Я хочу спати... Я неодмінно скажу... Але я хочу спати...

І він заснув.

Прокинувся він під ранок, коли сіре світло з вікна, змішуючись з жовтим світлом електричної лампи, затуленої газетою, забарвило білу стелю в той незрозумілий ніжний колір, про який не можна сказати — чи то він рожевий, чи — блакитний. Біля своєї щоки і біля губів він відчував щось дуже живе, дуже хороше, дуже м'яке й запашне. А ще він відчував, що зовсім здоровий, що йому весело й добре, тільки в руках відчувалася якась кволість.

Він обережно повернув голову й побачив, що на подушці поряд нього лежить медсестра з ніжним ім'ям Наташа. Вона чергувала біля нього й заснула на стільці, зігнувшись і впавши вперед обличчям на подушку. Коли він попав до шпиталю, він зразу пізнав Наташу. Вона вчилася в одній школі з ним і з Ольгою. Тільки молодша на три класи. Вона дуже змінилася — стала старша й краща.

Він відсунувся, подивився на дівчину і відчув безпричинну радість, що аж зачлупувала його, — від того, що все так чудово на цьому світі, й від того, що є цей світ. Тільки шкода було цієї Наташі, що вона заснула, зігнувшись на стільці й поклавши голову на подушку. Але він не став її будити, а обережно запустив свої пальці в її ніжне волосся і знову пригорнувся до нього обличчям, щоб відновити відчуття, з яким він прокинувся.

Що ж це було? — думав він. — Якісь янголи... Але до чого тут янголи? Це все мені снилося. А я здоровий і зроблю щось дуже хороше. Щось просто чудове. Щоб усім було добре. І особливо цій Наташі...

Він знову заснув і знову прокинувся з тим же відчуттям повного й цілісного щастя, але Наташі поряд нього вже не було. Вона прийшла пізніше, перед тим, як здавати чергування, і дивилася на нього так радісно і вдячно, немовби він уже здійснив цей свій головний подвиг у житті.

Ох, як добре, як чудово, — думав Аксьонов, коли Наташа вже пішла. — Що я вже дужий. Що видужую... Коли я вийду з шпиталю — я буду жити зовсім по-іншому. Я почну нове життя. Буду раніше вставати. Неодмінно робити зарядку. І не під радіо, а велику зарядку, як розповідав майор Ведін, — з еспандером. І обливатися холодною водою — задля гарту. Кину курити. Як генерал-майор Коваль. Буду працювати над собою. Вчитися. Щодня. Складу екзамену в академію. І я ще доведу... Я всім ще доведу, що я вмю працювати не гірше від майора Шаріпова. Навіть краще. От тільки Ольга... Як соромно, що я написав їй цього дурного листа... — він зморщився від сорому. — Але це пусте. Я поясню їй усе... А зараз я поспідаю і знову засну. Мені треба побільше їсти і спати — адже я видужую... Але це й хороше!.. І ця Наташа, і її пахуче волосся, і те, як вона спала на моїй подушці... Дуже хороше й чисто... Хороше й добре...

...Він ніколи не бачив Ольги в халаті, і вона здалася йому якоюсь безформною, особливо проти Наташі, якій білий халат був дивовижно до лиця, але природжене почуття справедливості змусило його подумати: Наташа одягає свій халат, а Ользі дали чужий.

— Ти одержала мого листа? — спитав він, після того коли Ольга розповіла, що розмовляла з палатним лікарем про його здоров'я і що немає ніяких сумнівів у тому, що він незабаром буде зовсім здоровий.

— Ні. Мені сказали... що ти — в шпиталі.

Вона не назвала, хто саме «сказав», але Аксьонов це і так зрозумів.

— Ти його і не читай. Просто порви. Я просто тоді, розумієш, погано себе почував. Температура і всяке таке... Ти його порви. Порвеш?

— Добре, — охоче погодилася Ольга.

— Справді, я думаю вже по-іншому. Я думаю, що треба говорити прямо й одверто. І я хочу тобі сказати...

— Може, ми поговоримо про все це, коли ти видужаєш?

— Ні, я почуваю себе зовсім добре,— сказав Аксьонов, підводячись на лікті.— І ти не ображайся, але я буду говорити про все прямо...

Ольга мовчала.

— Деякі люди кажуть,— вів далі Аксьонов з новими суворими нотками в голосі,— що зв'язує не папірець, не шлюбне свідоцтво. І це правда. Я дуже багато думав про це. Не папірець, і не те, що люди — пробач мені — живуть одне з одним, як чоловік і жінка. А зовсім інше. Те, як вони ставляться одне до одного, чи дружать, чи люблять одне одного... Те, як довго це триває і наскільки це важливо для них. І ось, якщо так подивитися на те, що ми з тобою дружили й любили одне одного багато років, ще з школи, то й виходить, що ми — найближчі люди. Але потім ти зустрілася з майором Шаріповим і покохала його. Ти вирішила, що він кращий за мене. Можливо, він і справді чимось привабливіший за мене — він старший званням, має авторитет, Герой Радянського Союзу, а я поки що — лейтенант. Та якщо ти згодна з тим, що я говорив досі, то що ж виходить?.. Ну подумай сама: коли всі будуть робити так, як ти, то навіть заміжні жінки почнуть кидати чоловіків, щоб виходити за тих, хто їм здається кращим. І не буде ні вірності, ні любові. Бо після цього кращого їй хтось може сподобатися ще більше. Коли ти після мене покохала майора Шаріпова, то й він не може бути впевненим у тобі. Ану ти після нього покохаєш ще кого-небудь. А я — не шукаю кращої. Я однаково ставлюся до тебе майже так, як і раніше. Хоч і я зустрів дуже хорошу дівчину. Як людину, і взагалі... І я хочу, щоб ти мені сказала прямо й чесно: чи можуть бути між нами допередні взаємини? Чи ні?

— Ні,— відповіла Ольга.— Адже ти це сам знаєш. Можливо, правда на твоєму боці. Я часто думаю про тебе і згадую... І розумію, що завинила перед тобою. Але мені хотілося б, щоб ми залишилися друзями. Добрими, справжніми друзями.

— Так не буває,— відповів Аксьонов спокійно і суворо, дивлячись їй просто в очі.— Я не можу дружити з людиною, яку не поважаю.

Коли Ольга пішла — він не шкодував за нею. Він її викреслив. Вперше він викреслив з свого життя близьку

людину і зрозумів, що це доведеться йому робити ще не один раз.

Нічого,— думав він.— Це не так важко. Я з цим справлюся. Треба тільки так думати, щоб одне випливало з другого, а друге — з третього. Треба думати самою тільки головою. Так, щоб душа в цьому не брала участі. Ніби її немає. І тоді все стає дуже простим і спокійним... Навіть якщо не просто викреслити. Навіть якщо розстріляти...

І він одразу ж забув про те, що Ольга пішла, забув і про свою розмову з нею, а знову став радіти тому, що видужав і надумав так правильно й розумно влаштувати своє життя.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ПЕРШИЙ,

з якого стає відомо, як би хотів померти майор Ведін

І звернувся господь до Мойсея і Аарона, кажучи: коли в кого з'явиться на кожні тіла його опух, чи лишай, чи пляма, і на шкірі його виникне ніби виразка прокази, то треба привести його до Аарона священика, або до одного із синів його священиків. Священик огляне виразку на шкірі тіла, і якщо волосинки на виразці змінилися на білі й виразка виявиться заглибленою в шкіру тіла його, то це виразка прокази; священик, оглянувши його, оголосить його нечистим... У прокаженого, на якому є ця виразка, має бути розірваний одяг і голова його повинна бути не покрита, і до уст він повинен бути закритий і кричати: нечистий! нечистий!

Біблія, «Левіт» XIII

Ведін не вірив в удачу. Він багато разів чув, що бувають випадки, коли агент іноземної розвідки попадається на якійсь дурниці. Ну, наприклад, на тому, що починає тікати від міліціонера, який хотів пояснити йому, що він не там перейшов вулицю. Або що кишеньковий злодюжка витягнув у резидента гаманця з шифрами та іншими аксесуарами шпигунських романів і передав його органам контррозвідки.

Шаріпов любив виспівувати «блатну» пісеньку з занадто розв'язною мелодією на цю тему. Як до шахрая підійшов

«підозрілий громадянин» і запропонував йому «гроші-франки», щоб той дістав для нього військовий план. Шахрай взяв у нього «гроші-франки» і навіть відняв чемодан... «Потом его передали властям НКВД, с тех пор его по тюрьмам я не встречал нигде. Меня ласкали власти, жал руку прокурор, а после посадили под усиленный надзор...»

У пісні все це виглядало смішно й приємно. Але в житті до удач такого характеру він ставився підозріло, з недовірою, вважаючи, що коли тільки випадковість дала змогу виявити й затримати агента, то це означає, що в нормальних умовах, без випадковостей, він міг би й далі діяти, з чого виходило — контррозвідка погано справляється з дорученою їй справою. Випадок, інтуїція — все це, звісно, дуже добре. Але головне — постійна, наполеглива й невтомна праця. Кінець кінцем, тільки вона може дати серйозні наслідки.

Навіть у грі на більярдному столі... Розуміється, Шаріпов може дати підставку, може схибити по кулі, яку вважали за певну навіть не в такого класного гравця, як Шаріпов. Але розраховувати доводиться не на це. Розраховувати доводиться на інше. Треба якомога краще прицілюватися, якомога точніше вдарити, а якщо схибив — постаратися зрозуміти причину — чому, і не повторювати помилки. В цьому й полягали правила гри.

Кінь дзвінко й весело цокотів підковами по кам'янистій дорозі, і йому подобалося саме так одному їхати в горах, бо поїздка була теж частиною роботи — частиною потрібної, осмисленої справи, а в горах добре дихалося і думалося.

Глибока, вибита поколіннями коней та ішаків гірська дорога петляла по самій вершині гірського хребта. Гори — здалека сіро-коричневі з сніжними, ніби прозорими вершинами — зблизька були різного кольору: де червоні від глини, зрізані зверху вниз глибокими вигадливими водоріями, подекуди бурі: каміння, яке розсипалося під дією сонця й вітру на прямокутні, немов відрубані куски різних розмірів — від піщинки до скелі. Просто серед каміння бігали, перегукувалися гірські куріпки — кеклики.

На схилах — хаші фісташок, де-не-де корява смолиста арча — деревовидний яловець — темно-зелений і низький. Раптом поблизу, в хашах арчі, прогримів постріл, остільки гучний, що своїм звуком скидався на протитанкову рушницю. Кінь, гнідий, англізований текінець, смикнувся, збився

з алюру й нашорошив вуха. Ведін звернув із стежки до хащів.

Дід у гіджуванському, грубому, з дрібним вистібом старому халаті, підіткнутому під пояс, перезаряджав мультик — старовинну рушницю з двома дерев'яними сішками, які під час стрільби впиралися в землю.

— Салам алейкум! — Мир вам! — привітався Ведін. — Куди це ви стріляли?

— Алейкум ас-салам — і вам мир, — зацікавлено поглядаючи на Ведіна, відповів старий. — Кеклики...

Ведін побачив неподалеку в траві куріпку. Дід не поспішав підбирати її. Спостерігаючи за тим, як швидко й спритно перезаряджає мисливець свою зброю, Ведін вперше зрозумів, що цю старовинну рушницю справді застосовували й на війні.

А перезарядити її було не зовсім просто. Для цього треба було пересипати в бляшаний наперсток-мірку трохи пороху з рогової порохівниці, що висіла на поясі. Висипати порох у ствол поставленої вертикально рушниці. Вирвати з поли халата клаптик вати і забити її в ствол дерев'яним, дебелим, як ціпок, шомполом. Вийняти з шкіряної торбинки, почепленої до пояса, круглу свинцеву кулю, відірвати від ганчірки, що теж висіла на поясі, маленький шматочок, обмотати кулю й забити її шомполом у ствол. Витрусити з пляшечки з-під ліків пістон і накласти його на коротеньку брандтрубку. І лише після цього двома руками звести курок. І все-таки це все не забрало й хвилини.

— Покажіть мені вашу рушницю, — злізши з коня, попросив Ведін старого. Той неохоче передав йому свій мультик.

Приклад — грубий і важкий — був зроблений, очевидно, далеко пізніше, ніж ствол. Але ствол був такий, що рушницю не хотілося випускати з рук — з чудової сталі, з золотою насічкою арабської стилізованої в'язі. Як видно з усього, кували його в Сулейманії — столиці курдів в Іраці, що славилася за давнини своїми рушницями.

— Давно вона у вас? — спитав Ведін.

— Дуже давно. Я придбав її в рік Тигра.

— А скільки Тигрів?

— Не пригадую. Або три, або чотири.

Старовинний таджицький календар складався з дванадцяти років: миша, бик, тигр, заєць, риба, змія, кінь, баран, мавпа, курка, собака, свиня. 1961 рік припадав на рік

бика, і Ведін виражував, що рушниця в старого чи то сорок один, чи й усі п'ятдесят п'ять років.

— А чому ви не купите собі нової рушниці?

— Звик,— відповів мисливець.— Добра рушниця. До вашої рушниці треба патронів, а моя заряджається просто так.

— Послухайте,— запропонував Ведін.— Давайте поміняємося...

Він зняв з плеча і подав старому свою дорогу іжевську безкурківку 16-го калібру.

Старий уважно оглянув рушницю Ведіна.

— Ви збираєтеся здати мій мультик у дім, де зберігаються старовинні речі?

— Ні, я просто сам люблю старовинну зброю.

— Що ж, тоді поміняємося.

Ведін віддав мисливцеві ще й патронташ з патронами, а дід йому свої припаси. Прощаючись, мисливець провів обома долонями по обличчю зверху вниз — як це роблять на знак особливої поваги.

Цей древній мультик мені ще дуже знадобиться. Він мені вже придався,— думав Ведін, знову виїжджаючи на стежку.— Але про це я потім... А зараз — до лепрозорію.

Йому далека була особлива цікавість, що спонукала інших людей відвідувати лікарні для психічнохворих, морги чи операційні. І, незважаючи на те, що він ще й раніше чув про лепрозорій, який розкинувся на березі річки в горах, він зацікавився тим, що являє собою цей незвичайний заклад, тільки тепер, коли це було зв'язано з інтересами його служби.

Збираючись до лепрозорію, Ведін зумів здолати в собі почуття гидливості й страху перед проказою. Щоправда, він міг би послати сюди кого-небудь із підлеглих йому співробітників відділу, але розібратися спочатку самому, скласти перше власне враження і, нарешті, виконати самому те, що йому здавалося найважчим і найприкрішим,— було його давнім принципом.

Головний лікар лепрозорію, гладкий і похмурий грек на прізвище Маскаракі, навіть не намагався приховати того, як він незадоволений і стурбований приїздом Ведіна.

— Я не можу дозволити вам це побачення,— сказав він, дивлячись кудись у куток.— Людина важко хвора. Це заборонено нашими правилами. Ця зустріч не допоможе, а тільки пошкодить хворому.

— З того, що ви казали перед цим,— заперечив Ведін,— йому вже не може нічого особливо пошкодити. Але побачитися з ним мені конче треба. І до того ж, наодинці.

— Ну, як хочете,— вирішив Маскаракі.— Але я знімаю з себе будь-яку відповідальність.

— Стривайте, ось ще що,— нерішуче промовив Ведін.— Я не дуже розбираюся в таких речах... Так як мені?.. На якій відстані треба триматися? І чи можна вітатися за руку?

Маскаракі дико подивився на Ведіна, з свистом втягнув у себе повітря і вилупив очі.

— Ну, знаєте,— сказав він нарешті.— Вам відомо, як розповсюджується проказа?

— Ні,— відповів Ведін.

— І мені не відомо. Хоч я й займаюся цією хворобою тридцять років і маю наукові праці. Ні в якому разі не вітатися за руку. Ні в якому разі не допускати безпосереднього контакту.

— А розмовляти на якій відстані?

— Що значить на якій відстані? На звичайній, як ми з вами розмовляємо. Чи ви вважаєте, що коли хочете вести таємну розмову, так повинні шепотіти йому на вухо?

— Ні,— сказав Ведін спокійно.— Я так не вважаю.

— Його приведуть сюди. В мій кабінет. Я піду з свого кабінету... Вас це влаштує?

— Я можу піти до нього...— сказав Ведін.

— Ні, це не потрібно. Він прийде сюди.

— Товариш Седих?— спитав Ведін, подаючи руку тому, хто ввійшов.— Майор Ведін.

Він так розгубився, що силкувався і не міг усміхнутися. Перед ним стояла людина в сірому фланелевому халаті з дивним і страшним обличчям, схожим на морду лева.

— Я не вітаюся за руку... Боюся заразитися грипом,— відповів Седих ненатуральним, хрипким і гавкітливим голосом, який уже не здивував Ведіна, тому що такий чи подібний голос і мав бути в такої людини.

Седих заховав руку за спину.

— Що вам треба? Для чого ви мене кликали?

— Сядьмо,— запропонував Ведін.

І вони сіли на стільці по обидва боки директорського столу.

— В чому річ?— повторив Седих.

— Ви служили в органах державної безпеки? — з усіма змусив себе перейти до справи Ведін.

— Служив. І що ж там — виявили нестачу півпляшки чорнила й восьми скріпок для паперу?.. І ви тепер приїхали вимагати з мене це майно? — гавкітливо засміявся Седих.

— Ні, в мене справа простіша, — серйозно відповів Ведін. Він так і не зумів усміхнутися. — Я хотів спитати у вас... Чи ви не зустрічали в останні часи в районі лепрозорію яких-небудь сторонніх людей?.. А коли зустрічали — то хто ці люди? Як вони виглядали?..

— Ви вважаєте, що я і досі працюю в органах?

— Так, — жорстко сказав Ведін, — ми так вважаємо. В усякому разі, що ви досі перебуваєте в партії.

— Не розумію, — закашлявшись і тримаючись руками за груди, сказав Седих. — З того часу, як я захворів, мене ніхто не відвідував. Ні рідні, ні товариші. Вважають, що сюди важко потрапити. Хоч, як бачите, навколо ніяких парканів, ні огорожі. Але як тільки я став потрібний — мене зразу знайшли.

— На це вам мені нема чого відповісти, — сказав Ведін, змушуючи себе дивитися просто в обличчя Седих. — Я розумію, що вам тяжко. Скажу правду: я ніколи не припускав навіть, наскільки тяжко. І якщо ви не зможете нам допомогти — не треба. Я вас розумію, і в мене до вас нема ніяких претензій.

— Дурниця, — сказав Седих, і Ведін зрозумів, що Седих усміхається, хоч обличчя його не змінилося, воно весь час було нерухоме, як страшна й недоладна маска. — Я розповім вам, що знаю. Я одержую газети. Слухаю радіо. І не гірше вас розумію, що людям загрожують речі страшніші, ніж моя хвороба. Тут нас не багато. Очко. Двадцять один хворий. Та ще медперсонал. Кожна людина на видноті. Із сторонніх тут буває молодий узбек — Карімов... — він помовчав. — Хороша людина. Дуже хороша людина... Він нещодавно одружився. Дружина захворіла. Її помістили до нас. Він був викладачем у технікумі. Кинув усе й поїхав за дружиною. Хоч як його гнали звідси, а він повертався. Тепер він працює в нас садівником. Він зовсім здоровий, хоч увесь час проводить з дружиною, як це було і до її хвороби. Ця людина, я певний, поза всякими підозрами. Але ось кілометрів за шість звідси, вгору по річці, є невеликий

кишлак, а в ньому живуть люди, яких раніше вважали за хворих. Там може бути все що завгодно.

— Що означає «яких раніше вважали за хворих»?

Седих розповів, що цей лепрозорій було організовано в перші роки Радянської влади. З усієї Середньої Азії, з базарів і гірських кишлаків збирали сюди нещасних людей, які роками не знали лікарської допомоги й жили милостиною. Однак хворих на проказу серед них виявилось не так уже й багато. За прокаженого вважали кожного, в кого на тілі були плями й виразки, а хіба мало від чого могли з'явитися плями й виразки за того рівня санітарії і гігієни. Хворих на проказу поселили в трьох великих двоповерхових цегляних будинках, побудованих на березі, а решту — відкинутих суспільством, але фактично здорових людей — в окремому висілку. Багато хто з них, їхні діти й онуки живуть там і досі.

— А яке відношення мають тепер ці люди до вашого... до вашої лікарні? — спитав Ведін.

— Вважається, що то наше підсобне господарство.

— Спасибі. Велике вам спасибі, — сказав Ведін. — Я не вмю говорити всякі слова... Але я дивуюся вашій мужності і скажу правду — не знаю, чи вистачило б мені її, щоб... Скажіть, чи не можу я або ж наше управління що-небудь зробити для вас?

— Ні, — відповів Седих. — Якщо можна знайти що-небудь добре в моєму стані, то це єдине: мені нічого й ні від кого не треба.

Він підвівся, повільно пошкандибав до виходу, зупинився біля дверей, сказав «прощайте!» й вийшов.

Головний лікар не повертався. Ведін посидів кілька хвилин, зосереджено дивлячись в одну цятку, а потім вийшов на вулицю. Під великим горіховим деревом, на дерев'яній лавці, збитій з вузьких шпуг, сиділи Маскаракі й молода жінка. Він щось казав їй напівголоса, рухаючи густими чорними бровами, а вона слухала його, сумно похитуючи головою. Обличчя жінки — з матовою шкірою, з темними очима й маленьким ротом — було напрочуд гарне й нагадало Ведіну напівзабуте обличчя дівчини, яка була для нього найдорожчою на світі.

— Ви пробачте мені, — голосніше сказав Маскаракі жінці, підвівся і рушив назустріч Ведіну. А жінка пішла.

— Хто це? — спитав Ведін.

— Сподобалася? — з гордістю підняв голову Маскаракі.— Але бережіться — в неї тут чоловік.— І серйозно казав далі: — Це наша хвора, Карімова...

— Хвора? Але ж у неї не видно ніяких ознак хвороби?

— То вам не видно. Вони, на нещастя, є, ці сліди. І все-таки ми її вилікуємо. І, сподіваюсь, скоро. Лікування в нас поки що, щоб, як кажуть, не наврочити, проходить добре. Дуже добре.

— А Седих?

— З Седих важче. В такій формі лепри випадки видужання винятково рідкісні.

— Це, звісно, не стосується до справи, в якій я приїхав,— сказав Ведін.— Але чому ви взялися за таку роботу? Я маю на увазі — за лікування таких людей?

— Це було так давно, що я вже й не згадаю,— сміхотливо примружив свої банькати розумні очі й розвів руками Маскаракі.— Але в нас є і молоді медичні працівники. Мабуть, з тих же причин, що й вони. Бо діло лікаря — лікувати. А в якій, власне, справі ви приїхали?

— Я хотів у вас про дещо розпитати. Зокрема, про те, чи не можете ви розповісти, що являють собою люди, які працюють у вашому підсобному господарстві. Хто вони такі? Чи міняється їх склад?

— А чому ж, можу. Тільки для цього краще взяти в руки список. Ходімо до мене в кабінет.

Цей список легко вміщався на одній сторінці.

— А інші? — спитав Ведін.— Адже ж там ціле селище?

— Інші працюють у сусідньому колгоспі... Точніше, вважається, що працюють. З цими людьми досить складне становище.

— А чим саме ви вважаєте його за складне?

— Річ у тім, що на Сході, як, власне, й скрізь, проказу вважають за особливо страшну, містичну, я сказав би, хворобу. Небезпеку заразитися нею надто перебільшували. А відрізнити проказу, лепру від інших хвороб тут навчилися порівняно недавно, і багато людей в народі і досі не відрізняють...

Маскаракі вийняв з шухляди столу й простягнув Ведіну наклеєний на картон прямокутний шматок гарного яскравого рожево-коричневого шовку.

— Такою звичайно буває перша пляма на тілі хворого на проказу. Як правило, вона з'являється коло попереку... Ведін подивився на шовковий шмат — у дружини була

схожа суконка — і повернув аркуш картону, щоб він лежав шовком вниз, до столу.

— За давнини вважалося, що проказа може бути не тільки в людини, але й на тканині, на камені, на дереві, і першу-ліпшу людину з будь-якими виразками на тілі визнавали за прокаженого. Багато віків і іудейська, і християнська, і мусульманська релігії виганяли таку людину з суспільства, і вона блукала по дорогах, випрошуючи милостиню. Здорових людей, що їх усе ж вважали за хворих, збирали тут, недалеко від лепрозорію. Серед них ніколи не було хворих, але разом з тим виселок зберіг за собою славу селища прокажених. Він на особливому становищі. Ще Калінін підписав указ, за яким люди, що жили в цьому висілку, як такі, що обслуговували прокажених,— а їх на той час у нас було далеко більше, ніж тепер,— не підлягали ніяким податкам і могли обробляти для себе великі земельні ділянки. Фактично навіть люди, які працюють у нашому підсобному господарстві, не обслуговують хворих безпосередньо, але в селищі і досі живе чимало хитрих ледарів. І вони вміють спритно використовувати своє незвичайне становище.

— А яких-небудь нових людей ви там не помічали?

— Мені важко сказати. Туди раз у раз приїжджають якісь люди, щось купують, щось продають.

— Чи трапляються серед них і росіяни?

— Ні. Росіян я щось не пригадую. Здебільшого все з місцевої людності.

— А чи районна міліція ніколи не цікавилася — що за люди приїжджають у цей виселок, чим торгують?

— Чому ж? Цікавилася. Там навіть когось судили. Якийсь чоловік з Ура-Тюбе вбив дружину з ревнощів чи ще через щось і ховався тут у родичів. Ось його й заарештували.

Біс його знає, що робиться,— подумав Ведін.— Біс його знає, що тут собі думають. І все-таки в цей виселок нікого я посилати не буду. Щоб не сполохати... Треба знайти когось на місці.

Він довго розпитував у Маскаракі про кожну людину, що працювала в підсобному господарстві, записав кілька прізвищ у блокнот, попередив головного лікаря лепрозорію, щоб той нікому не казав про його приїзд, попрощався і вийшов за двері. Потім раптом повернувся, ще раз потиснув руку Маскаракі й попрохав — якщо трапиться коли

приїхати в Душанбе — неодмінно зайти до нього в гості. Ось адреса. Будемо дуже раді.

Добре нагодований кінь, відпочивши, весь час намагався перейти на рись — повертались ж бо додому! Ведін натягував повіддя, стримуючи алюр.

Все, що викликало в ньому почуття внутрішнього несхвалення, Степан Кирилович називав екзотикою. І це слівце звучало в нього вельми іронічно.

— А, чував, чував,— сказав він, коли Ведін доповів, що їде в лепрозорій.— Знову екзотика...

Але яка ж тут у біса екзотика? Де бере в собі сили жити далі ця людина — Седих? Я розумію,— думав Ведін,— можна прожити, і нормально прожити, як усі люди, багато років, якщо життя склалося не так, якщо утворився якийсь душевний надлам. Але почувати, як ти розпадаєшся від страшної, від потворної хвороби, як змінюється твоє тіло і обличчя перетворюється в маску — для цього треба якоїсь особливої витривалості. Чи, може, якесь особливе безвілля?..

Ні,— думав Ведін,— я б хотів померти відразу. В одну мить. Уві сні. Чи від ворожої кулі.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДРУГИЙ.

в якому розповідається про те, що говорилося в книзі «Ахбар ал-Багдад», яка до нас не дійшла, на основі твору «Мурудж аз-Захаб ва маадін ал-джавахір», який належав перу незрівнянного Абу-л-Хасана Алі ібн ал-Хусейна ал-Масуді

А якщо навесні
Ноги схочуть брести світ за очі,
Як вони того схочуть,
На шляху в Марлборо
Стане пилу мені.
Вже не лагодять того шляху —
В'ється він, мов життя бідолахи.
Це лиш напрям
Шляху до мети.
Лиш можливість
Іти та іти.

Г. Торо

...Осадок... Або навіть не осадок, а тінь,— думав Шаріпов, злегка похитуючись у такт кінській ступі. Завжди. Навіть у найкращі, найщасливіші хвилини. Навіть коли з Ольгою... І хоч би що там казали в своїх надоптимістичних

творах наші письменники — це завжди й у всіх. У всіх і завжди. В директора заводу. Не Іванова чи Петрова. Взагалі в директорів заводу. Навіть у ті дні, коли завод виконує план. Навіть у хвилини, коли пригортає кохану. Тому що ось він живе в цій чудовій великій квартирі, а на заводі є молоді робітники... Є молодий робітник і немає для нього квартири. І він не може одружитися. І це — осадок. Або тінь. І цей молодий робітник цілується з своєю дівчиною в темному парадному ході. І теж — тінь. Бо дівчина цілується з ним, а вчора, він знає, цілувалася з його товаришем. І над усіма — тінь війни. Особливо в нас. На нашій роботі...

Але річ у тому, щоб завжди пам'ятати, що це — тільки осадок. Або — тінь. Головне — пам'ятати, де світло, а де ця тінь, і не міняти їх місцями. Не чорне, а тільки тінь на білому. Навіть коли тобі важко. Навіть коли тобі дуже важко — знати, що це тільки тінь...

Тінь, а не ніч...

Він в'їхав у кишлак і повернув у бічну вузеньку вуличку. Обабіч — глиняні огорожі — дували, глиняні двори, де з глини хати, хліви, курники, місця для вогнищ, печі — тандури для випікання перепічок. Глина. Сіра глина й неімовірно гарні дерева в цвіту, що ростуть на ній.

На цій вузенькій вуличці важко розминутися і двом вершиникам. А назустріч йому їхала кокандська гарба з колесами, вищими за людський зріст. Вони легко перекочуються через усякий арик. Шаріпов підтягнув повід, трошки повернув праворуч і стиснув кінські боки каблуками. Кінь перемахнув арик і слухняно притулився до дувала.

Фурман — арбакеш сидів верхи, упираючись ногами в голоблі. Літній таджик у приношеному халаті — з дірок клаптями лізла вата, такий собі Ходжа Насреддін з розумним хитрим обличчям, прикрашеним вузенькою сивою бородою, чомусь звернутою набік.

Арбакеш уважно оглянув буланого карабаіра Шаріпова з характерною маленькою зміїною голівкою, сідло з дерев'яним, цяцькованим мідними цвяшками, ленчиком, чапрак з білої тонкої кошми, старовинні мідні важкі стремена з такою широкою підошвою, що зовні стирчали тільки каблуки й зап'ятки чобіт, які пошив дід Іван, халат з алчі — напівшовкової кустарної тканини в узеньку кольорову смужку, тибетейку, зав'язану хусткою.

Вже проїхавши мимо, він оглянувся і гукнув неголосно й глузливо:

— Гей, приятелю, якщо хочеш і далі їхати на коні, а не під конем,— підтягни попругу...

Шаріпов почервонів і поспішно зліз з коня. Справді, старенька попруга розпустилася. В дорогу він завжди брав це добре старе сідло, щоб нічим не відрізнятись від першого-ліпшого проїжджого, але попругу слід було вже змінити.

Ось,— думав Шаріпов, ляскаючи по шії коня, який дурів, намагаючись укусити його за плече, й заважав підтягнути попругу тугіше,— ось покажи і через рік цьому арбакешеві мого коня, халат або чоботи, і він безпомилково скаже, де й коли він їх бачив. «Афганець» не міг проїхати невидимкою. Якщо навіть і вважати, що його скинули на парашуті з літака — коня на парашуті не скидають. Десь-то він дістав його. Точніше, хтось дав йому його. Інакше було б відомо, що десь пропав кінь. Особливо такий кінь...

Він прислухався. З-за дувала весь час долітали ритмічні й рідкі вдари дойри — таджицького, великого, як колесо, бубона, а тепер почувся голос.

Канарі надарад бійабан ма,
Карарі надарад дилу джані ма...
Лежить навкруг без меж пустеля днів німа,
В ній спокою душі потомленій нема.

Шаріпов уже сидів у сідлі. Він підвівся на стременах і заглянув за дувал, але співачку заслоняли буйно розквітлі гілки урюку — абрикосових дерев. Тоді він проїхав уздовж арика до воріт і знову заглянув за дувал.

Дівчинка років дванадцяти, не більше, з багатьма тоненькими косичками, прикрашеними вплетеними в них кольоровими нитками, легенько постукуючи пальцями по натягнутій шкірі дойри, співала газел Румі.

Канарі надарад бійабан ма...

Дівчинка змовкла. Вона помітила Шаріпова і сором'язливо затулила обличчя широким рукавом, усе ж краєчком ока поглядаючи на проїжджого.

Коли тільки я від'їду, вона кинеється до першої ж щілини в дувалі,— усміхнувся сам собі Шаріпов. Він стиснув коневі боки так, що той з місця взяв риссю. Оглянувся. Над дувалом показалася і зразу ж зникла чорноволося голівка.

«Канарі надарад бійабан ма...»,— думав Шаріпов, проїжджаючи вулицями через справді пустий кишлак — усі люди були на роботі, в полі. Дівчинка співає вірші Румі. А арбакеш, що, проїхавши повз мене, встиг не тільки роздивитися, що розпустилася попруга, а й скільки коневі років і яку віддаль я на нім сьогодні проїхав,— цей арбакеш увечері сидить у чайхані перед чайником зеленого чаю і грає з таким же, як він, напівписьменним колгоспником в «байтбарак». Один виголошує рядок відомого поета, а другий має проказати твір далі. А може, він і сам поет, цей арбакеш, і борода в нього покошлана тому, що він смикає її рукою, коли не може знайти путньої рими. І якщо скажеш, що він складає вірші,— ніхто не здивується, як і почувши, що він — колгоспний бригадир. Звичайна річ. Звичайна й поширена. Як звичайне й поширене, що дівчата співають газели Румі або рубайї великого Ібн-Сіно...

Він управляв конем шенкелями, майже пустивши повід. Кишлак залишився далеко позаду, кінь ішов рівною вільною рисою, а польова невторована дорога вела в рідний кишлак.

Фірдоусі... Хакані... Нізамі... Хайям... Сааді... Румі... Хафіз... Джамі...— думав Шаріпов.— Вічна, неперебутна слава людства. І народ, в якого кожний школяр, кожний колгоспник знає і пам'ятає вірші таких поетів,— такий народ бачить і сприймає світ, як поет...

Біля великого старого в'яза-карагача, він повернув з дороги вліво, на вузьку занедбану стежку. А ще недавно тут була дорога. Справжня дорога.

Канарі надарад бійабан ма...

Шаріпов спішився, взяв лівою рукою повід і зійшов із стежки до невисокого, порослого будяччам, глиняного валу. Він нахилився, підійняв суху грудку глини, розтер її пальцями і раптом кинув на землю покvapливо й нервово.

Тут, біля дороги, був дім його родича усто-Юсупа — майстра-ткача, який за своє довге життя зіткнувся з десятками тисяч метрів адраса — шовкової тканини з строкатим малюнком. А далі — он там, очевидно там, був цвинтар. Там була похована мати Шаріпова. Вона померла несподівано, стоячи. Опустилася на підлогу вже мертвою.

Тут був кишлак. Дев'ять років тому вся людність переїхала в долину кілометрів за шістьдесят від цих безплідних, нездорових солончаків. І ось від стін будівель залишилися

ледве помітні глиняні валики. Так зникають тільки висілки й міста глиняної Азії — зникли будинки, вулиці, дерева, на фундаментах росте трава. Як писав колись Шахід із Балха:

Ходив я згарищами Тусу, серед уламків і кущів.

Де вчора чув я співи півнів, гніздо совине я узрів.

Я запитав сову: «Що говориш про залишки оці мізерні?»

Вона відповідала сумно: «Гай-гай... немає інших слів».

Людина, яка не знає, що тут колись був кишлак, проїде мимо цього місця, навіть не догадуючись, що тут виросло багато поколінь людей, що цей кишлак колись був фортецею і посів своє місце в історії східних народів, що мимо нього проходили й відступали армії, здобували його, знищували, що він відроджувався знову й знову, аж поки став нікому не потрібний.

Глина, з якої в Середній Азії будують доми, найміцніший в світі матеріал. Вона вічна. І разом з тим — найнетривкіший. Через рік покинута будівля зливається з землею. Недарма східні поети, і особливо Омар Хайям, вважали, що все з часом перетворюється в глину.

У грудці глини ти зім'яв ногою

Те око, котре сяло в минулім...

Хоч би як там було, а історикам доведеться добре подлубатися, якщо вони захочуть точно встановити місце, звідки переселився цей кишлак. Та невже ж бо й справді історики коли-небудь вивчатимуть і досліджуватимуть наш час так, як досліджує Володимир Неслюдов часи Бабека? А робота ж Неслюдова, власне, дуже подібна на його, Шаріпова, пошуки. Навіть методами. Писемність народу майя, наприклад, вдалося розшифрувати тільки після застосування електронно-лічильних машин. Але навряд чи вона складніша для дослідників, ніж сучасний військовий код... Одначе, справа навіть не в шифрах. Суть у всій праці. З деталей, з найменших дрібниць, з уривчастих записів, з співставлення небагатьох відомих фактів відтворюється загальна картина, визначається — на чиему боці правда.

Ось навіть до кишлаку Мітта Неслюдова веде невідомий уривок листа сучасника Бабека, того листа, що він недавно знайшов, а мене — лист мого сучасника.

Але є й різниця. На лист, який зацікавив Неслюдова, не звертали уваги десь протягом восьми чи дев'яти сотень

років. І від цього, загалом, нічого не сталося. Як не сталося би, очевидно, якби на нього не звернули уваги ще вісімсот років. А мій лист вимагає негайного розв'язання. Бо від цього залежить життя людей сьогодні... Багатьох людей. І річ не в тому, що, як писав Хайям, «Живи Сьогодні, а Вчора і Завтра нам не потрібні у календарі». А в тому, що від цього Сьогодні залежить і пам'ять про Вчора, і надії на Завтра...

Ведучи на поводі коня, що здивовано крутив головою, він підійшов до того місця, де, на його думку, було кладовище. Він постояв кілька хвилин мовчки, нерухомо, а потім повільно, тихо, немовби боячись порушити цю тишу різким рухом, зііз на сідло й рушив.

Ідуть у світ під гомін схвальних слів
З веселих рук веселих гончарів
Товстезні глеки, виліплені вправно
Із ніг бідноти та з голів царів.

Грізний Бабек, який проголосив себе царем, уже стільки років тому змішався з глиною... Та ось Неслюдов, з його винятковою вченістю, шукає і знаходить кожний слід Бабека, залишений на цій землі.

Коли Шаріпов спитав у Неслюдова, як загинув Бабек, Володя відповів: «Страшною смертю».

— В творі «Мурудж аз-Захаб ва маадін ал-джавахір»,— сказав Володя,— який належав перу Абу-л-Хасана Алі ібн ал-Хусейна ал-Масуді, що жив на початку дев'ятого віку, сказано, що в книзі «Ахбар ал-Багдад», яка до нас не дійшла, повідомлялося: коли полоненого Бабека привели до халіфа Мутасіма, той спитав: «Ти Бабек?» Той відповів: «Так». Халіф наказав роздягнути його, і слуги зірвали з нього одяг. Йому відрубали праву руку і били його по обличчю цією рукою, те ж саме зробили й з лівою рукою. За третім ударом відрубали йому ноги. Він кричав, валявся в калюжі крові на килимі і бив себе по обличчі своїми кривавими щуропалками рук. Мутасім наказав катові,— Володя говорив російською мовою, але ката він назвав старовинним таджицьким словом «мір газаб» — «князь гніву»,— встро-мити меча нижче серця, щоб уздовжити його муки. Це зробили. Потім він наказав відрубати йому голову. Відрубані члени були з'єднані з тулубом, і його було розіп'ято. Його голову спочатку помістили в Багдаді на одному з мостів, а потім переслали в Хорасан і пронесли по всіх містах і місце-

востях цієї країни перед очима людей, в яких ще збереглися згадки про діла Бабека, про його могутність, незчисленність його війська й про те, що він нахвалявся знищити владу й зруйнувати релігію. Труп Бабека було розіп'ято на великій колоді в кінці житлових кварталів Самарри, і місце це,— писав ал-Масуді,— і досі зветься «колодою Бабека», хоч сама Самарра нині спустіла і її жильці за малим винятком покинули її. Так розповідалося про смерть Бабека за свідченням ал-Масуді в книзі «Ахбар ал-Багдад».

Він давно вже пустив коня ступою,— дорога помалу підіймалася вгору. Поминувши блискучий щербінь провалля, він звернув у бічну ущелину — нагодувати й напоїти коня. Просто з-під каміння повільно текла вода — холодна й солонувата. Він пам'ятав, що це джерело гірські кози відвідують особливо охоче. Шаріпов розпустив попругу, напоїв коня, зняв вуздечку й присів на камені коло джерела.

Уважно, ніби вперше побачивши, він розглядав тюльпан, який ріс майже біля самих ніг.

Хто ж усе це робить? — думав він. — Кому дає радість створювати цю дивовижну красу, яку розтринькують так марно й так щедро?

Червоні й жовті тюльпани острівцями стояли в густій траві по схилу ущелини. Тут переважали високі, з жирними соковитими стеблами буркуни, жовта вовча лапа, бузкові анемони, і, ніби маленьке сухе жовте деревце, хиталася трава юган.

Кінь потягнувся до югану, і Шаріпов зрозумів, що це — ширін-юган, бо є два сорти цієї трави, на вигляд зовсім однакові. Тез-юган — гірке, надломлене стебло виділяє сік настільки подразливий для людської шкіри, що після нього з'являються сині пухирі опіку — їх лікують кислим молоком. А ширін-юган — солодкий — немає кращого корму для скотини.

Юган,— думав Шаріпов.— Юган... З вигляду його не можна відрізнити, ці сорти дуже схожі... Але до чого тут юган?.. До того, що люди, які організували радіопередачу з такого району, мають бути дуже схожі на місцевих людей... Такі, що їх годі відрізнити... Бо інакше ми б про них дізналися... Якщо Неслюдов сподівається знайти тут сліди Бабека та його хуррамів через тисячу років після того, як вони тут побували, то ми вже... Але Бабек тут ні до чого... А річ у тому, що юган... Та ні, і не юган... Йдеться про те, що отой — схожий на місцевих людей. Але не місцевий.

Але приїжджий. Може, він давно приїхав... але все ж приїжджий. Бо інакше — де б він дістав передавача? І головне, в нього є відомості про найостанніші частоти наших локаторів... Виходить — їх йому доставили. Виходить, він має бути такою людиною, зустрічі якої з новими людьми — а тут кожна людина на видноті — нікого не дивують... Яким-небудь агентом райфінвідділу... Чи лектором... З товариства поширення політичних і наукових знань. І їздить, приміром, з лекціями про походження всесвіту. А Бабек... а Володимир Неслюдов дуже пасує до родини Ноздріних. Дуже пасує... І він знайде сліди Бабека... Йому не треба поспішати. А мені — треба...

Степан Кирилович завжди вимагав від своїх співробітників уміти цілком зосереджувати свою увагу на якомусь одному предметі. «Ви повинні вміти зосереджуватися так, — повторював він часто, — як ті люди, яких обирали міністрами в древньому Китаї».

Така людина повинна була пройти по верху фортечного муру з великим келихом, вщерть аж по вінця наповненим молоком. Навколо стріляли, галасували й лякали цю людину. В того, хто пройшов випробування, питали: Ти чув постріли? Ти бачив драконів і тигрів? — Ні, — відповідав новий міністр, — я нічого не чув і не бачив. Я ніс молоко.

Але для Шаріпова, щоб розв'язати важке завдання, треба було, навпаки, — розслабитися, надати думкам повної волі, не напружуватися, чекати, поки розв'язання прийде само.

А чекати — не можна було.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ТРЕТІЙ,

про те, як і за що було заарештовано контррозвідника майора Шаріпова

Цзе. Обмеження. Здійснення. Горе обмежено. Воно не може бути тривалим.

Китайська класична «Книга змін»

Шаріпову не подобалося це вино. Але, як завжди бувало в таких випадках, він ковтнув раз, вдруге з прозорого келиха на високій червоній ніжці, відломив кусочок сухого печива, якого він теж не любив, і поклав до рота.

Розмова мала бути неофіційною. Степан Кирилович вийшов з-за свого великого письмового столу йому назустріч і показав рукою на маленький круглий столик із склянню кришкою. На ньому, як завжди, стояла пляшка «Гурджаані», чотири келихи, дві вазочки з сухим печивом і дві посільнички.

Шаріпов сів у низьке м'яке крісло, яке призначалося не стільки для того, щоб на ньому сидіти, скільки для того, щоб напівлежати, відкинувшись на спинку. Степан Кирилович сів навскоси від нього, обличчям до дверей і налив у келихи вина. Шаріпов знав, що Коваль не п'є ні чаю, ні кави, ні міцних спиртних напоїв, ні навіть простої води. Степан Кирилович щодня випивав пляшку, а то й більше свого улюбленого вина «Гурджаані». Він охоче частував цим вином своїх відвідувачів, мабуть, і на думці не маючи, що можуть бути люди, яким воно не подобається.

Ні з виразу обличчя Степана Кириловича, ні з того, як він поведився, не можна було побачити чогось незвичного, нічого такого, що б відрізняло цю зустріч від усіх інших, але Шаріпов відчув якусь ніяковість. Вона посилилася ще більше, коли Коваль, розжовуючи печиво й запиваючи його вином, спитав:

— Якщо мене не було запрошено на весілля, то, очевидно, можна вважати, що ви ще не одружилися з Ольгою Ноздріною?

— Ні,— відповів Давлят.

— Але Ольга Ноздріна — ваша наречена?

— Так,— сказав Давлят, дедалі більше насторожуючись.— Ольга Ноздріна моя наречена.

— Ви, можна сподіватися, знайомі з її родиною?

— Знайомий.

— І часто буваєте в них дома?

— Часто. Весь час, вільний від служби.— В словах Шаріпова відчувався виклик.

Степан Кирилович долив вином майже повний келих Шаріпова і налив собі ще півкелиха.

— Чи не зможете ви розповісти мені про членів цієї родини і людей, яких ви бачили в цьому домі?

Шаріпов рвучко підвівся з свого місця.

— Сядьте, сядьте.

— Ні, не зможу! — сказав Шаріпов не сідаючи.— Принаймні, поки не дізнаюся, чому ви про це питаєте.

— Не гарячіться. Сідайте.

Шаріпов сів.

— Я не збираюся робити з цього таємниці,— сказав Степан Кирилович.— І все ж таки, як кажуть, тішу себе надією, що мій вік і звання дають мені право — першому ставити питання. І одержувати на них доладну відповідь.

— У цю родину я прийшов не як працівник органів державної безпеки, а як звичайна людина,— уперто ігноруючи жартівливий тон Степана Кириловича, сказав Шаріпов.— І коли вас цікавлять якісь питання, зв'язані з цією родиною,— вам доведеться послати туди іншу людину.

Він підвівся, ніби показуючи цим, що більше нічого не скаже.

— Мовчати! — раптом голосно й страшно закричав Коваль.— Замовкніть!..

— Я прошу... — розгублено промовив Шаріпов.

— Хлопчисько! — перебив його Коваль.— Все — до біса! Вирощуєш! Учиш! Скільки років!.. І все одно — виростає нікчемність!.. Погань!..

За весь час своєї роботи з Ковалем Шаріпов ні разу не пам'ятав випадку, щоб Коваль підняв голос. Не тільки на підлеглого, але й на допитих. Він жодного разу не бачив його схвильованим. Зараз перед Шаріповим була зовсім інша людина — стара, вимотана. Ніби не він завжди нагадував своїм співробітникам: «Кричать не від сили, а від кволості». Тремтячими руками Коваль налив собі в келих вина, ковтнув і хрипко казав далі:

— Гаразд, сядьте.— Він розпечатав приготовлену для відвідувачів пачку дорогих цигарок, виїняв одну, розім'яв пальцями тютюн, поклав її в попільницю і, дивлячись знизу вгору на Шаріпова, що, як і перше, стояв перед столиком, спитав: — Невже все, чого я навчав вас стільки років... все це нічого не варте?.. Звідки воно продерлося до нас, оце уявлення про життя, як у дешевих романах — боротьба благородств... змагання між розвідником і контррозвідником у сфері інтелекту... те — морально, це — не морально та інші дурниці? Звідки з'явився цей маленький і підлий пацифізм? Державна безпека — адже ж це, чорт його візьми, насправді безпека держави! Безпека, в ім'я якої люди не жаліли нічого, навіть життя... Справжні люди...

Шаріпов мовчав.

— Відомо назву хвороби, коли людина не розрізняє кольорів, — з гіркотою вів далі Степан Кирилович.— Дальтонізм. Але як назвати хворобу, коли людина не від-

різняє великого від малого, не відрізняє головного від другорядного. Я знаю тільки одну назву цьому: безпартійність!.. У нас стало поширеним поняття «безпартійний більшовик», «безпартійний комуніст»... Дурниця! Можна бути комуністом, не перебуваючи в партії. Але не можна бути безпартійним комуністом!..

Він схилив голову, і Шаріпов побачив по-старечому зморщену шию в просторому комірі генеральського кітеля.

— А партійність... Зрозумійте ж це, накінець, партійність — це перш за все означає ставити інтереси партії, інтереси соціалістичної держави вище особистих інтересів...

— Однаково — відповідати на ваші питання про людей, яких я відвідував, як друг, — це підступ, — сказав Шаріпов.

— Нічого ви не зрозуміли!.. — підвівся Коваль. — Ви — заарештовані!

— Виходить, що ця розмова — просто допит?

— Так, вважайте її за допит.

— Що ж, тоді я відповім. Що саме вас цікавить?

— Усе, — твердо сказав Коваль, важко опускаючись у крісло. — З ким ви зустрічалися в хаті Ноздріних?

— Ноздрін Микола Іванович. Професор-ентомолог. Член партії. Видатний учений. Лауреат Державної премії. Його кандидатуру висунуто на Ленінську. За працю в царині боротьби з шкідниками бавовни. Був репресований. Внаслідок порушень соціалістичної законності, які тоді часто-густо траплялися. Звільнений і реабілітований. В особистому житті людина винятково добра, гостинна. Визначається добрим здоров'ям і широким колом інтересів. Однак ніякої цікавості до питань, що в якійсь мірі стосуються військової чи державної таємниці, з його боку я не помічав...

— Кажіть далі, — запропонував Коваль.

— Це все, Ноздріна Ганна Тимофіївна. Нині — домогосподиня. В минулому — піаністка, концертмейстер. З числа тих рідкісних людей, яким завжди намагаються зробити якусь послугу, бо коли зробиш що-небудь для такої людини — самому приємно. Має великий авторитет у родині, до її слів прислухаються. Під час війни була заступником директора на військовому заводі, що виготовляв міни. Нагороджена орденом Вітчизняної війни другого ступеня... Дочки: Тетяна — артистка, закінчила інститут у Москві. Заміжня, але, видно, щось у неї не гаразд з чоловіком. Має дитину, дочку років п'яти. Мовчазна, стримана, має звичку

терти долонею чоло, як це роблять люди, які легко втомлюються... Чи яким важко зосередитися на одному предметі. Ольга — наречена якогось майора Шаріпова. Молода дівчина, студентка медичного інституту. Дуже гарна, талановита людина, згодом буде видатним лікарем або ж науковим діячем.

— Так уже зразу й діячем,— сказав Коваль.— Далі.

— Володимир Володимирович Неслюдов. Аспірант-сходознавець. Син академіка Неслюдова. Добродушний гладкий чоловік. Великий знавець свого діла. Очевидно, аполітичний. Здоров'я — середнє. В усякому разі, коли чхає, стримує «пчки», так, як це роблять тільки люди, які перенесли важке захворювання легенів. Або ж надзвичайно сором'язливі. Любить дітей... Чоловік Тетяни Ноздріної — Волинський Євген Ілліч. Бачив його тільки двічі. Хірург. Великий фахівець у своїй галузі. Очевидно, належить до тих людей, які були особливо притиснуті в сталінські часи. Приїхав на запрошення міністерства охорони здоров'я, але, в основному, можливо,— до дружини... Це все, що мені відомо.

— Небагато. Де зупинився Волинський?

— Точно не знаю. Очевидно, в готелі.

— Як до нього ставиться Ноздрін Микола Іванович?

— Не знаю.

— Чи був раніше Євген Волинський знайомий з Володимиром Неслюдовим?

— Не знаю.

— Чи довго тут пробуде Волинський?

— Не знаю.

— Добре. Здайте особисту зброю черговому. Ви заарештовані на п'ятнадцять діб з виконанням службових обов'язків.

Шаріпов стояв мовчки, нерухомо, відчуваючи, як у нього тужавіють щелепи, стають як не свої, дерев'яні.

— Ось так,— суворо проказав Коваль.— У мене до вас питань більше немає.

— Ви обіцяли сказати мені,— насилу виштовхуючи слова, спитав Шаріпов,— чим викликано цей допит?

— Я обіцяв це до того, як провадив його. Відповідати заарештованому на такі питання — я не зобов'язаний...

про головний принцип, який слід знати кожній людині,
головний принцип будови автоматичної зброї

Коли із складних ідей, що означаються назвами «людина» й «кінь», відкинути ті особливості, якими вони відрізняються, зберегти тільки те, в чому вони сходяться, створити з цього нову, особливо складну ідею і дати їй ім'я «тварина», то одержимо більш загальний термін...

Д. Локк

Стіл Ведіна був покритий замащеною мастилом і подряпаною в багатьох місцях сірою цератою з синім візерунком — такою іноді накривають кухонні столики. На цераті лежали частини розібраного пістолета, шомпол, протирки, металеві банки з мастилом і лугом, натфільки, терпуги, ключі, долотця й плоскогубці різних видів і призначення.

— «Кольт»,— сказав Ведін.— Армійського зразка. Сорок п'ятого калібру — за нашим рахунком одинадцять і сорок три сотих міліметра. Коли така штука влучає в голову,— він показав Шаріпову кулю, тупу й грубу, як великий палець,— череп розлітається на друзки. Не дуже дотепна й досить важкувата машина.

— А що з ним сталося?

— Відмовив викидач.

— Чий він?

— Полковника Ємельянова. Іменний. Отож старий і дорожить ним.

Шаріпов непомітно усміхнувся. Нічим не можна було зробити Ведіну такого задоволення, як тим, що принести йому зіпсовану зброю, надто складної, мало поширеної системи. Тоді на його службовому столі застелялося цю церату й розкладалося інструмент, а в разі потреби до підвіконня пригвинчувалося й малі лещата. Якщо не траплялося протягом довгого часу такої роботи, то Ведін брався розбирати й чистити зброю. «Мені тоді легше думається»,— казав Василь.

Мабуть, у всій Радянській Армії це єдиний випадок,— подумав Шаріпов,— коли начальник чистить особисту зброю підлеглому. Часто траплялося так, що Ведін пропо-

нував Шаріпову: «Давай почистимо пістолети», а потім брав його пістолет, задоволено розбирав його, чистив і змазував.

— Яка йому різниця — працює викидач чи ні, — піддражнюючи Ведіна, сказав Шаріпов. — Не кажучи вже про те, що з цього пістолета взагалі, певно, ніколи не стріляли, в нас на озброєнні його немає. Та й навіщо пістолет полковникові Ємельянову? Командирів радіолокаційної частини?

— А ти подай пропозицію міністерству оборони — позбавити командирів радіолокаційних частин особистої зброї... Що ж до «Кольта», то з нього свого часу все-таки стріляли. Якщо б я одержав такий пістолет на експертизу, я б написав, що з нього зроблено не менше як п'ятсот пострілів. Глянь — який «прогар». А все це — наслідок детонації капсулів.

— Дивно, — сказав раптом Шаріпов. — Ось у американців — «Кольт». В інших країнах — інші системи. Десятки різних систем. А світ же прагне, так би мовити, до єдності. І повинен був би прийняти одну систему, яка показала себе як найкраща. Ти згоден з моєю думкою?

— Ні, — заперечив Ведін, підточуючи далі малесеньким натфілем якусь деталь. — Розуміється, системи зброї — це не державні системи. Але і в державних системах не має вирішальної ролі, скажімо, те — чи дві палати у Верховній Раді, чи одна. Можна було б зробити й три. Важливо, щоб вибирали найгідніших і щоб вибрані голосували не за те, що їм підсунули, а сумлінно, як підказує їм знання, віра... Щодо автоматичних пістолетів, то, справді, перед усяким конструктором стоїть передусім одне основне завдання, і до того ж навіть не дуже складне... Але розв'язати його можна тисячами способів. І знаєш, яке завдання?

— Щоб пістолет стріляв?

— Ні, — усміхнувся Ведін і серйозно сказав: — Ти не знайдеш цього в жодній книжці про автоматичну зброю. Але якщо я колись напишу свою книгу, то на початку будуть такі слова: «Вся суть у тому, щоб затвор почав відсуватися тільки після того, як куля покине ствол». І ось виявляється, що в розв'язанні цього завдання можуть виникнути ідеї, дивовижні своєю оригінальністю, ба навіть може виявитися, я б сказав, характер конструктора...

Він надів на шток пружину і звичними пальцями перевірив ступінь її пружності.

— В бельгійському «Браунінгу» затвор не має ніякого зчеплення з стволом, але поки він під тиском порохових газів, а потім за інерцією разом з гільзою почне відходити назад — куля встигає покинути ствол... У «Кольті» це питання розв'язується за рахунок віддачі ствола з коротким ходом. Ствол під час пострілу відсувається разом із затвором на кілька міліметрів назад, а потім ця серга, — він показав, — затримує його, знижує, а затвор далі відсувається один. У німецькому «Маузері» замикання ствола відбувається через заскочку, яка обертається у вертикальній площині. В японському «Намбу» зчеплення ствола із затвором здійснюється через заскочку-важіль. У пістолеті «Бергман» під час руху затвору зчеплення його з стволом порушується само. В «Манліхері» — навпаки: ствол рухається не назад, а вперед через тертя кулі, і заряджання відбувається так, що ствол насувається на нерухомий патрон... Ще цікавіший «Севедж», де затвор затримується тиском кулі на бойову грань нарізів. Як ти розумієш, цей тиск намагається повернути ствол, а він уже заклинює затвор до моменту вильоту кулі...

— А як у «Парабелумі»? — поцікавився Шаріпов.

— У «Парабелумі» замикання здійснюється важільним зчепленням затвору з стволом. Але, між іншим, «Парабелум» це умовна назва. По-латині це означає — «готуйся до війни». Фактично ж цей пістолет носить назву своїх конструкторів «Борхардта — Люгера» — німецького робітника й інженера.

Ведін замислено усміхнувся.

— Мені якось ніколи не попадались біографії цих конструкторів. А цікаво було б дізнатися, хто вони такі і як працювали... Знаєш, я думаю, що вони, як, очевидно, й усі інші конструктори автоматичної зброї, готуючи ескізи, креслення, дослідні зразки і навіть перевіряючи убійчу силу, ніколи не задумувалися над тим, що їх винахід має призначення вбивати. Вони просто розв'язували технічну задачу... Ти розумієш мене?..

— Розумію. Таж і ми, коли обмірковували, де в Сполучених Штатах розміщено замовлення на ракети «Баллан» чи «Корвус», не гадали в ту хвилину, що кожна з цих ракет являє собою для людей велику небезпеку, більшу, ніж усі пістолети на світі разом узяті. Ми теж розв'язували свою задачу...

Ведін мовчки працював далі. Вони мовчали, але обидва

думали про одне й те ж. Про чекання. Велика частина їхньої роботи, отже й життя, полягала в чеканні. Вони чекали повідомлень від людей, які одержали від них завдання; наслідків допиту; повідомлень дешифрувальників і найрізноманітніших експертів; похибок, які неминуче мусили зробити «зłodії», що продерлися в чужу хату. Генерал Коваль казав, що мистецтво контррозвідника на три чверті полягає в умінні вичікувати. «Вичікувати — це не означає не діяти», — казав Коваль. В усякому разі — раніше казав.

Але як важко все-таки постійно жити в напруженому чеканні. Мов зведений курок. І в цей же час — ходити до театру, грати на більярді, лагодити зброю знайомих офіцерів...

Точними, гарними рухами Ведін склав пістолет. Шаріпов узяв його в руки, вийняв обойму і, переконавшись, що вона порожня, звів курок.

— А пістолета ти все ж таки поклади, — незадоволено запропонував Ведін. — Розуміється, це іграшка... Але досить небезпечна. Я не знаю статистики, але випадкових убивств, мабуть, не набагато менше, ніж умисних. — Він підсунув «Кольт» ближче до себе. — Так ось я й кажу, — вів він далі, повертаючись до свого тону, — що, без сумніву, згодом будуть знайдені ще якісь розв'язання цієї задачі. Конструктори зуміють придумати, як зробити так, щоб затвор почав відсуватись тільки тоді, коли куля покине канал ствола, ще якимось новим способом. Хоч у наш час пістолет є лише символ сили. А справжня зброя, як ти казав, має зовсім інший вигляд, та, мабуть, і інше призначення...

Так, — думав Шаріпов, — зовсім інший вигляд і інше призначення. І вона націлена на нас, ця справжня зброя. На всіх. На старих і на ще не народжених дітей. І поки це так — я не піду з армії. Якщо буде треба, — стану рядовим солдатом, але не піду...

Він згадав, як генерал Коваль учора ранком запросив його до себе й, не запрошуючи сісти, дивлячись у стіл, сказав:

— Я погарячився. Я не повинен був на вас гримати. Це не зарадить... якщо я раніше не зумів... Не зумів пояснити вам... А взагалі — прошу вас не подавати рапорту про перевод... Чи про звільнення...

— Я й не збирався подавати такого рапорту, — відповів Шаріпов.

— Ну що ж. Хоч це ви зрозуміли... Ну і... арешт касується...— Він підвів голову й різко, непримиренно додав: — Ви — вільні.

— Але чому він так одмінився? — несподівано спитав Шаріпов.

— Не знаю, — відповів Ведін, нітрохи не дивуючись його питанню. — Можливо, старість? — Він складав свої терпужки й долотця в певному, тільки йому відомому порядку. — Перше, бувало, доповідаєш про щось старому й пропонуєш свої заходи. Не встигнеш закінчити, а він уже не тільки все зрозумів, а й висуває свою версію, інколи таку несподівану й цікаву, що тільки дивом дивуєшся. Та ти й сам знаєш... А тепер — зовсім по-іншому. Він вислухає тебе до кінця, а потім скаже: «Ні, так нічого не вийде». Ти йому кажеш, що іншого способу немає, що в матеріалах слідства є такі ось і такі документи, і, взагалі, повторюєш усе спочатку, тільки докладніше. Він знову вислухає, знову не погодиться, а потім спитає: «Так що ж ви все-таки пропонуєте?» Знову розповіси й бачиш, що він з самого початку заперечував не тому, що думав інакше, а тому, що не встиг розібратися. «Що ж, — скаже, — добре, так і спробуємо...» Але на ранок викличе і, мов нічого не сталося, запропонує все переробити. І знову бачиш перед собою Степана Кириловича таким, яким він був колись. Але тепер йому потрібна доба для того, з чим перше справлявся за п'ять хвилин...

— Але зате, — сказав Шаріпов, — перше, хоч би як підганяли з Москви, а він завжди вимагав — не кваптесь, поспішайте повільно. А тепер сам став підганяти... Міжнародне становище?..

— Ні. Становище знову пом'якшало. Просто старий — втомився. Вже не ті нерви. І так дивно — як це людина, проживши таке життя, може ще жартувати і до того ж день при дні нести на плечах такий тягар...

— Це я й сам розумію. Але таким я його ще не бачив. І не уявляв собі.

— Крім усього, є там щось таке в старого з сином...

— А хто такий його син?

— Фізик. Працює в Москві. Мені здається, що це один із тих хлопців, які, переконавшись, що перед сучасною фізикою й кібернетикою відкрилися не бачені досі можливості, вирішили, що все на світі — політика та інші, так би мовити, суспільні науки — нічого не варті; що навіть мир

на землі можливий тепер тільки тому, що фізики створили атомну бомбу, а вона підтримує рівновагу сил.

— Розумію,— сказав Шаріпов.— Я зустрівся з людьми такого гатунку.

— Але це — син. І ось що цікаво — коли він казав про тебе, в нього прорвалося: «Отак і з сином... Вирощуєш їх. Учиш. Ночами не спиш, коли хворіють. Коли ці йолопимедики вигадали, що в Шаріпова білокрів'я. А потім...» І тільки рукою махнув. І все-таки дивись: старий не відділяє тебе від сина.

— Так,— ствердив Шаріпов,— не відділяє. Ні мене, ні тебе. Але краще б відділяв. Занадто-бо він старається зробити нас своїм повторенням. А повторень не буває. І не повинно бути. Інші часи...

— Так,— погодився Ведін.— Засоби — ті ж самі. А завдання — куди складніші...— Він помовчав і спитав:— Ти в Ноздріних був після цього?

— Був.

— А старий більше нічого не питав?

— Ні. І ось згадаєш — він навіть на весілля не прийде.

— Ну, це ще побачимо, на весілля він прийде,— не погодився Ведін.— Коли треба, він краще, ніж я або ти, вміє справлятися з собою. І так тебе образити він не захоче. А взагалі, видно, що все це йому не дуже до душі. Хоч би тому, що... Ти чув коли-небудь його теорію про вродливих жінок?

— Ні.

— Він вважає, що контррозвідникові не слід мати вродливу дружину. І вже виходячи з цієї ознаки, на його думку, Ольга тобі не дуже до пари.

— Так,— раптом просвітів Шаріпов.— За цією ознакою контррозвідникові слід триматися від Ольги на гарматний постріл.

— А ось' чи буває в тебе,— спитав Ведін байдуже,— що перед зустріччю з'являється якесь тривожне, ба навіть болюче почуття: ану ж сьогодні вона на тебе якось інакше подивиться?.. І ти намагаєшся навіть одягнутися так, як був одягнутий під час попередньої зустрічі, і вести далі ту ж саму розмову, що була минулого разу?

— Буває,— подумавши, відповів Шаріпов.

Ведін прибрав інструмент і церату в шухляду, підійшов до сейфа, відімкнув його і сховав пістолет.

— Це добре, що буває,— не обертаючись і за звичкою перевіряючи замок сейфа, сказав Ведін.— А я б, коли б не ця моя конструкція, з якої, можливо, нічого не вийде,— не знаю, як би міг чекати нових відомостей... Чекати.

— Розкажи, нарешті, що це за конструкція? Це й буде пістолет з ще однією новою системою замикання?

— Ні. В мене виникла одна принципово нова думка... Як ти вважаєш — що, в основному, спричиняє затримки та інші неполадки в автоматичних пістолетах?

— Не знаю,— сказав Шаріпов.— У мене, в усякому разі, найчастіше застрягала в патроннику вистріляна гільза. Особливо, коли попаде пилюка або пісок...

— Це правда. На цю затримку припадає в середньому на різні системи майже вісімдесят процентів несправностей. При цьому зразу ж виходить з ладу вся автоматика, дальший патрон не попадає в патронник, гільзу доводиться екстракувати руками — відтягувати затвор і колупатися цвяхком чи виштовхувати її шомполом... Чи я показував тобі, який «мультик» виміняв на свою «іжевку»? — перервав він розмову.

— Показував. Дався тобі цей «мультик»!.. Скільки коштує твоя «іжевка»?

— Не знаю... Вона не нова, все-таки. Думаю — карбованців вісімсот...

— Добрий обмін,— посміхнувся Шаріпов.— Скажи, тільки по правді, хазяїн цього «мультика» одразу ж зник?

— Та ні, я сам поїхав...

— Ти поїхав, а він, мабуть, бігом додому побіг, щоб ти не повернувся й не зажадав мінятися назад...

— Я б йому ще доплатив,— серйозно сказав Ведін.— Коли б він став вимагати. За ідею. Це він мені сказав — ось, до твоєї рушниці потрібні патрони, а моя й без патронів стріляє... І я подумав: а чи не можна на рівні сучасної техніки повернутися до старого принципу? Щоб без патронів? І прийшов до висновку — можна.— Він переможно усміхнувся і заговорив повільніше, радіючи з своєї ідеї і пишаючись нею: — Ось уяви гільзи, зроблені з тривкого матеріалу, який геть-чисто згорає з швидкістю пороху. Ну,— щось на зразок целулоїду. Капсуль теж має таку оболонку. Після пострілу все, окрім кулі, перетворюється в газ. Не треба буде додаткових приладів — викидача, відбивача тощо для екстракції вистріляної гільзи, спрощує-

ться схема, росте надійність зброї... А в мисливських рушницях таким патронам взагалі не було б ціни...

— Здорово! — Шаріпов навіть зареготав від задоволення. Простота й дотепність ідеї Ведіна захопила його. — І досі така проста ідея нікому не спадала на думку?

— Оскільки я знаю — нікому.

— Так чому ж ти не спробуєш зробити такі патрони?

— Це не так просто. Це дуже складно — підібрати відповідну речовину для оболонки, визначити, хоч би поки що приблизно, яка повинна бути сумішка й тип пороху... Ти знаєш — типів пороху куди більше, ніж систем зброї... Був навіть такий порох, в який замість вугілля клали кінський гній. Він звався «препозит»...

— Невже? — сказав Шаріпов. — Але ми можемо згадати час, коли, замість гною, поля здобрювали порохом...

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ П'ЯТИЙ

про кохання й науку і про науку кохання

Кохання прагнеш ти: візьми свій гострий
ніж

І сорому своєму ти горло перетни.

Румі

— Чи не бажаєте горілки? — спитав Микола Іванович незграбного, зняковілого Володю, який пив чай і після кожного ковтка закопильював губи і надимав щоки.

— За сніданком? — підняла брови Ганна Тимофіївна.

— Ні, спасибі, — сказав Володя. І раптом насмілився: — Точніше, знаєте, трошки — я вип'ю...

Микола Іванович приніс із кухні, з холодильника, одразу заприлу округлу карафку з золотистою горілкою. На дні карафки лежала лимонна шкурка. Таня мовчки дістала з буфета чарку і поставила її перед Володею.

— А мене забули? — весело спитав Микола Іванович.

Таня повернулася до буфета і так само мовчки поставила чарку перед батьком. Микола Іванович налив Володі чарку по вінця, а собі на чверть і підніс її вгору:

— Ну, будьмо здорові! — Він опустив руку і заклопотано спитав: — Що ж це у вас тарілка порожня? Ви от візьміть редиски, шинки. Ну, одним хилом!..

Він ледве пригубив горілку і захрумтів молодю редискою.

Володя, дивлячись вниз, так, немовби виконував важке і неприємне діло, випив половину чарки, боляче зморщився, допив до кінця, вичекав хвилину і ніяково попрохав:

— А можна мені ще одну?..

Знову випив, цього разу певніше, і став заїдати бутербродом з шинкою, який тим часом приготувала йому Ганна Тимофіївна.

В голові в нього просвітлішало, він усміхнувся, широко й вдячно, і сміливо подивився на Таню.

Вона сиділа, ледь примруживши очі, стримана, спокійна, певна себе, якась особливо свіжа й відпочила. І Володю знову охопили боязкість і острах.

Перед сніданком, вибравши хвилину, він підійшов до Тані і тихенько прошепотів:

— Мені б хотілося, якщо можна, поговорити з вами... Тобто, я хотів сказати, що для мене це дуже важливо... це важливіше від всього на світі, і я хочу...

— Я сподіваюсь, що ви проведете мене до театру,— підкреслено голосно сказала Таня і подивилася просто й спокійно на Володю, на батька, на матір,— і дорогою ми з вами все обміркуємо.

Це було дуже погано. Це було те, чого він найбільше від усього боявся вже через годину після того, як розстався з нею. Тобто, не більше як дві години тому...

Йому завжди подобалися найвродливіші дівчата в університеті на їхньому курсі, хоч він ніколи не робив спроб поближче з ними познайомитися. Поруч нього завжди були якісь хлопці, енергійніші, як він, гарніші і, взагалі, далеко пристосованіші до того, щоб упадати за вродливими дівчатами. Але сам для себе він знав, що коли покохає коли-небудь, то це буде сама найвродливіша...

Коли він опинився тут, у Миколи Івановича, йому дуже подобалася Ольга. Він почав потихеньку думати про ближче знайомство з нею, але помалу,— він сам не розумів, як це сталося,— всі його думки й помисли захопила Таня. І зараз йому здавалося дивним, що спочатку Ольга подобалася більше. Розум йому підказував, що іншим людям Ольга має здаватися вродливішою за Таню, але він відчував, усією душею відчував, що кращої за неї нема, що з нею ніхто не може зрівнятися й що нікого, крім Тані,

йому не треба. Що вона і її дочка Машенька — це і є те, чому б він хотів присвятити себе і неподільно віддати їм усе, що в нього є й що буде. І що частіше думав він про Таню, — а думав він про неї завжди, — тим дужче й гостріше та вагоміше було це почуття.

Він прокидався вночі і обіймав подушку, і шепотів якісь дурні, недоладні слова, які він не тільки б не наважився сказати їй, а навіть удень повторити самому собі. Ів'єді вдень, перекладаючи з арабської чи перської і риючись у словниках, він несподівано шепотів: «мила» і широко всміхався.

Він вирізав з театральної програми її портретик, надрукований чомусь синьою фарбою, вклав цю вирізку в блокнот і іноді, в самий невідповідний час, відходив убік, діставав блокнот, дивився на портретик і знову ховав у кишеню. Він носив цей блокнот у бічній кишені, біля серця, хоч розумів, що це вже — вкрай безглуздо.

Часто вночі йому здавалося, що Таня все розуміє, що вона симпатизує йому, і він складав довгі промови про свої почуття, а вдень раптом вирішував, що вона його просто не помічає, і впадав у розпач. Вперше в житті він навіть написав вірші — наслідування Абу-л-Ала аль Маарі — з важкими наскрізними римами і порівняннями коханої з стрункою газеллю, тюльпанами й струмком. Він так багато розмовляв з нею наодинці, що помалу втратив почуття реальності — йому часом здавалося, що він насправді казав їй про почуття, які сповнювали його.

Вчора ввечері він сидів на лавці перед домом з Машенькою і розповідав їй про те, як люди кам'яного віку готували собі сокири й наконечники стріл... Він запам'ятав усе до найдрібніших подробиць, і кожна подробиця була значуща, як життя, і тривала, як життя. Відкілясь з-під лавки вилізла маленька жабка, як волога грудка землі з лапками, і смішно пострибала до Машеньки.

— Це моя знайома жабка, — сказала Машенька. — Я з нею ранком бавилась.

Він нахилився, підняв жабу й посадив її на долоню, загороджуючи другою, щоб жаба не звалилася на землю. Машенька захотіла погладити її, і він трошки присів, щоб їй було зручніше це зробити. З дому вийшла Таня і зупинилася, відчинивши двері так, що в присмерк падало світло. І її чорне, гладко зачесане волосся заблищало в цьому світлі.

— Машенько, час уже спати,— сказала вона, підійшла ближче, щоб подивитися, що у Володі на долоні, трошки нахилилася вперед і приторкнулася волоссям до його щоки біля вуха. Володя мимоволі сильно й ніжно притулився вухом до її волосся, але зараз же перелякано відхилив голову. Таня спокійно й суворо подивилася йому в очі і сказала:

— Пустить її. І їй, і Машеньці вже час спати.

— Ви вже йдете? — якось злякано спитав Володя.

— Так,— відповіла Таня,— йду. Покладу Машу,— дала вона раптом,— і повернуся до вас. Я хочу порадитися з вами в одній справі.

Вона пішла й зачинила за собою двері, і в садочку перед домом потемніло, а Володя присів на край лавки в такій позі, наче був готовий в першу мить зірватися й бігти. Так він сидів досить довго, і в голові не було жодної думки, а лиш якась сум'яття, в яке час від часу впліталися безглузді, не знати де й коли почуті слова:

Під парканом, попідтинню — два пні із корінням.

Під парканом, попідтинню — два пні із корінням.

Таня вийшла з дому, і він відчув, як кров відхлинула в нього від обличчя, й зіскочив з місця їй назустріч. Вона підійшла до нього й запропонувала:

— Присядьмо... Я хотіла у вас розпитати... Ви нічого не сказали мені про «Платона Кречета»...

Володя нещодавно дивився «Платона Кречета», де Таня виконувала роль Ліди, і йому думалося, що Таня в житті далеко краща, вродливіша й тонша і що якби вона була зовсім такою, як завжди, ця роль у неї вийшла б цікавішою.

— Мені здається,— відповів Володя,— що в Корнійчука ця Ліда простіша, ніж у вас... І коли вона покохала такого Аркадія,— я не пригадую, яким зобразив його автор, але пам'ятаю, який він у вашому театрі,— то, значить, вона жінка... не дуже перебірлива... Він запнувся, бо сам злякався своїх слів, і поспішив додати: — Тобто, я розумію, що зовнішність Аркадія, якби його грав інший актор, становище, яке він посідає, і все інше можуть мати свої привабливі сторони... Але в цілому...

— Так,— відповіла Таня,— і становище, і зовнішність можуть мати свої привабливі сторони. Але це вже інше

питання.— Вона помовчала хвилину і задумливо казала далі: — Коли я працювала над цією роллю, мені здавалося, що драматург тут дав надзвичайно великі можливості для того, щоб показати людину, до кінця щиро, далеко до найменшої фальші, найменшого удавання, далеко навіть до жіночого кокетування... Тобто, що можна було показати таку людину, яка має стати прикладом, зразком для інших. Але ось коли я спробувала передати роль саме так, мені сказали, що Ліда вийшла просто не досить виразна, надто бліда. І внаслідок, коли я спробувала подивитися на себе немовби збоку, мені здалося, що образ цей виходить у мене якимось незібраним, еклектичним...

— Ні,— заперечив Володя.— Цього не можна сказати. Але мені хотілося б побачити вас у такій п'єсі, де б ви грали просто себе. Ось такою, як ви є.

— Сумніваюся в тому, чи було б це цікаво всім іншим глядачам,— усміхнулася Таня.

Несподівано розмова перейшла на тему, над якою працював Володя. Ніколи в житті не говорив він так гаряче, так захоплено і, очевидно, так хороше про своє діло.

— Нам усе це треба знати,— казав він,— не тільки тому, що ми повинні встановити істину... Хоч і це завдання само по собі найважливіше з числа багатьох справ, над якими працює людство. Але ще важливіше це тому, що тільки таким способом ми зможемо встановити, чому люди — всі люди — діють так чи так і як воно слід діяти насправді... Минуле, сучасне й майбутнє,— гаряче казав далі Володя,— їх можна легко розрізнити тільки в граматиці. А в житті вони зв'язані так щільно, так зміщені й так взаємозалежні, що історія як наука робить лише перші свої кроки для того, щоб їх зрозуміти... Чорна кішка, яка перебігла дорогу, в багатьох людей вважається за погану прикмету і може, виходить, якимось впливати на ті чи ті вчинки. На циферблаті наших годинників дванадцять цифр, і ми купуємо дюжину — дванадцять носових хусточок, хоч у нас давно заведено десятичну систему лічби. І в цих випадках, і в багатьох інших ми ніколи не знаємо, чи не пам'ятаємо, що це, як і багато чого іншого, зв'язано з Вавилоном, а може, ще й з шумерами, що в наших свідомих, а ще більше в підсвідомих вчинках є багато такого, що не здавалося новим і дві з половиною, і три тисячі років тому... Люди прагнуть до зірок. Уже недалекий той час, коли вони побувають на інших планетах, а може, й в

інших світах. Деякі фантасти гадали, що це дасть змогу колонізувати нові простори. Але в цьому нема ніякої рації. Невикористаних просторів на землі стане ще на багато віків. Писали й про те, що на інших планетах можна буде добувати рідкісні мінерали. Коли б навіть існували планети, що цілком склалися з алмазів, то й це не виправдало б витрат на доставку цих алмазів на землю. Очевидно, річ не в алмазах. Очевидно, річ у тому, що, коли ми в інших світах зустрінемося з розумними істотами, ми зможемо зовсім іншими очима подивитися на те, що діялося в нашому світі. І тоді, мабуть, виникне зразу багато несподіваних питань. І відповіді на них зможе тільки історія... Історія, яка стане однією з головних наук людей комуністичного суспільства. Нею буде обґрунтована теорія поведінки людей — мораль майбутнього...

Вони ще довго розмовляли, а потім Володя запропонував прочитати їй уривок з візантійського письменника Геннесія, де сказано, що Бабек зумів навіть зав'язати стосунки з грецьким імператором Феофілом, і він справді хотів прочитати цей уривок. Але коли вони ввійшли до кабінету Миколи Івановича, який тепер був Володиною кімнатою, і сіли поряд за письмовий стіл, Володя відчув, що зараз станеться те найважливіше й найзначніше, чого він так чекав. І поспішно, злякавшись своїх думок, він почав читати й плутано перекладати цей уривок, а потім, урвавши сам себе на півслові й глянувши на її спокійне, серйозне обличчя, випалив:

— Я вас дуже люблю. Я дуже хочу вас поцілувати. Можна мені це?

— Так, — відповіла Таня.

І він став її цілувати в очі і в губи. І вона підсунула до нього свій стілець. Так минула година, чи рік, чи сто років. А потім вона підвелася, і він злякався, що вона йде, але вона сказала, що скоро повернеться. І він знову чекав її, походжаючи по кімнаті босоніж, щоб не гуркати взуттям, розмахував руками й усміхався.

Вона повернулася, і все почалося спочатку, а потім вона сама застелила, але не на вузькому, зробленому з алюмінієвих трубок ліжку, а на підлозі, і залишилася в нього на всю ніч.

Ранком, коли він побачив її за сніданком, у нього стисло серце. Чудова жінка, — така неприступна, така спокійна, така стримана, — була цієї ночі з ним і була йому найближча

від усіх на світі. Це було неймовірно, як сон, і здавалося, що й закінчиться, як сон.

...Володя не звик до спиртного. Але від цих двох чималих чарок горілки він не сп'янів, а тільки відчув якусь особливу бадьорість, легкість і сміливість.

— Мені дуже добре у вас, — несподівано голосно сказав він, прямо й весело дивлячись на Ганну Тимофіївну. — Я розумію, що завдав вам багато зайвих турбот... Але я дуже полюбив усю вашу родину і мушу вам сказати, що ніколи й ніде мені не було так добре... Мабуть, соромно так казати, але навіть дома я ніколи не почував себе так весело, так хороше й добре, як у вас. Ви тільки не сердьтеся на мене — але для мене було дуже важливо це сказати...

Він побачив, як Машенька скоса, серйозно й співчутливо подивилася на нього й одвела очі, як потупилася Ольга, як підбадьорливо всміхнувся Микола Іванович, як Ганна Тимофіївна ще більше випросталася на своєму стільці в кінці столу. Він не бачив тільки Тані. Він не насмілювався на неї подивитися.

— Спасибі, — сказала Ганна Тимофіївна. — Нам дуже приємні й дорогі ваші почуття. І ми дуже раді тому, що ви живете в нас.

Вона налила Володі чаю.

— Ну, мені пора, — сказала Таня, глянувши на годинника і встаючи з-за столу.

— А я — з вами? — поспішно спитав Володя.

— Так, прошу.

Від будинку вони відійшли мовчки. Володя йшов поряд неї, нерухомо звисівши руки вздовж тіла.

— Про що ж ви мали говорити? — спитала Таня.

— Я — не знаю, — сказав Володя. — Не знаю, як це сказати... Взагалі — я не можу без вас. Незалежно від того, чи ви погодитесь стати моєю дружиною, чи ні, чи справді любите мене, чи просто пожаліли, я вже ніколи не покохаю іншу жінку. Я вже назавжди... до кінця — повірте мені, я анітрохи не перебільшую! — належу вам.

Таня мовчала. Володя йшов поруч неї, рішуче й люто дивлячись під ноги.

— Це дуже багато, — сказала, нарешті, Таня. — Я не можу взяти так багато. Брати — це означає і віддавати. Мені дуже дороге й дуже важливе те, що ти зараз сказав. Я дуже пишаюся цим і боюся цього. Але навряд чи я вже коли-небудь буду здатна на таке почуття.

— Як же буде? — спитав Володя з таким розпачем, що в Тані стисло серце.

І, опираючись солонуватій хвилі ніжності й вдячності, що підступила їй до горла, вона жорстко сказала:

— Все це зовсім не просто. Все це дуже не просто. Мені це важко, але я повинна бути з вами щирою до кінця... Ти знаєш, що я вже давно не живу з чоловіком. Про причини розповідати довго, та й не треба. В усякому разі, я не люблю його. І ніколи, мабуть, не любила. І ось, незважаючи на це, позавчора він прийшов по мене до театру, потім сталося так, що я поїхала з ним у готель, де він спинився... І знову залишилася в нього. І з тобою вчора я була не стільки через тебе, скільки через себе. Мені треба було звільнитися від усього цього.

— Не треба мені про це розповідати! — зморщившись і стиснувши кулаки, попросив Володя. — Не треба... — І тут же несподівано й плутано казав далі: — Я люблю вас так, що навіть це для мене байдуже. Аби тільки ви говорили до мене, дивилися на мене, аби я відчував, що ви не відмовились від мене остаточно.

— Ні, — сумно й ласкаво усміхнулася Таня. — Не відмовилась. Я не знаю — крім батька — людини, яка б так, як ти, заслуговувала на любов і пошану. Я дуже рада й пишаюся тим, що ти покохав мене... і, до речі, я б хотіла, щоб ми тепер казали одне одному — ти. А зараз — іди вже додому й не хвилюйся, й візьмись за працю. Я дуже рада, що зустрілася з тобою...

Щасливий і зажурений, Володя пішов до бібліотеки.

Вдень, коли Таня повернулася з репетиції, вона прилягла на годинку перед виставою, але так і не заснула.

Ти добивалася цього сама, — твердила вона собі. — І нема чого перед самою собою удавати, ніби все це сталося випадково... Ти цього добивалася — і, очевидно, це — найважливіше з усього, що досі було в твоєму житті...

Вона ретельно вбралася, зачесалася й напудрила ніс — щоб не блищав, — уже давно вона так не стежила за своєю зовнішністю, — і вийшла в садок до Маші, що гралася у війну й бомбардувала бомбами з мокрому піску піщану фортецю, яку сама ж збудувала. На запрошення дочки Таня взяла в цьому участь, а потім вони надумали збу-

дувати з піску й трісок літака, але цій роботі перешкодив Микола Іванович.

Він вийшов з дому, з хвилину постояв, мовчки стежачи за їхньою роботою, а потім, нерішуче покашляючи, попросив:

— Машенько, піди принеси мені мій великий сачок.

— Ти будеш ловити метеликів? — спитала Машенька.

— Ні... Я хочу спіймати одного прудкого й блискучого жучка.

Коли Машенька побігла, Микола Іванович, не дивлячись на Таню, сказав:

— Ти знаєш — я ніколи не втручався в твої особисті справи. Але зараз — мушу. Я не хочу, щоб ти зробила нещасним Володимира Володимировича... Це було б так підло, як — пробач, не можу знайти іншого порівняння — як утопити дитину. Він — чудова людина, людина незвичайної душі, незвичайного розуму й здібностей, і тому його особливо легко можна скривдити. Коли ти не розумієш цього — я сам сьогодні ж запропоную йому поїхати від нас.

— Я це розумію, — відповіла Таня.

— От і добре, — сказав Микола Іванович. — Що ж це Машенька не несе сачка? Я думаю, що вона вже добралася до колекції жуків...

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ШОСТИЙ,

про те, як скаче пташка весело стежкою щасливих і не бачить, що вона кінчиться жахливо

Якщо хтось уживає проносне, то цього не сховаєш.

Войтех Жукровський

Гриша Кінько ввімкнув звукозаписувальний прилад. Передачу вели здалека, відкілясь з-за кордону. Неквапливо, з паузами, морзянка — трохи лівіше від хвилі, за якою було доручено йому стежити.

О дванадцятій годині дня він передав чергування, а о шостій годині вечора йому знову було оголошено подяку від командування за відмінну службу, вручено грошову премію і надано триденну відпустку.

Ввечері відбулися комсомольські збори. Гришу одноголосно обрали до комсомольського бюро. А трошки пізніше

редактор стінної газети зажадав, щоб він негайно написав замітку про свій досвід роботи. Допізна писав він цю замітку, з якої, загалом, виходило, що головний досвід Гришиної роботи полягає в тому, що він завжди пильний і не відвертає своєї уваги нічим побічним.

Голився Гриша один раз на тиждень, у неділю, і хоч старшина запевняв, що Гриша міг би голитися раз на рік і ніхто б не помітив різниці, ранком він зламав своє правило і охайно поголився в п'ятницю. Йому допікав прищ над верхньою губою. Він спробував його видавити, але, переконавшись, що від цього прищ став ще червоніший, потихеньку, щоб ніхто не бачив, легенько замазав його зубною пастою.

Перший день своєї відпустки він почав у тому ж кафе і за тією ж порцією морозива. І сьогодні кафе було малолюдне, прохолодне, і якесь, на противагу Гришиному настроєві, буденне.

І раптом — усе змінилося. Вона прийшла. Вона сіла за сусідній столик і напрочуд мелодійним голосом попросила в офіціантки порцію морозива. Вона була зовсім така, як і уявляв її собі Гриша, тільки без кіс, але кучеряве світле волосся так гарно падало їй на плечі, що Гриша зрозумів: коси — це була його помилка, невеличка похибка, якої припустився він, думаючи про неї.

Він не збирався говорити нічого поганого. Він не збирався робити нічого такого, про що не міг би розповісти на комсомольських зборах. І все ж у нього тремтіли коліна, коли він встав з-за столу й підійшов до неї.

— Пробачте, будь ласка, — сказав він хрипло і тихо.

— Що ви сказали? — перепитала вона.

— Пробачте, будь ласка, — повторив Гриша голосніше і, дивлячись на вазочку з морозивом, мовив далі впадлим голосом: — Мені сьогодні дали відпустку за добру службу. І подяку командування. І в мене такий день... а я тут один. Ви не будете ображатися, якщо я сяду за ваш столик?

— Сідайте, прошу, — сказала вона.

Вона все розуміла! Гриша так і знав, що вона все зрозуміє. Він узяв своє морозиво, газовану воду і пересів до неї.

— Мене звуть Григорієм, — сказав він уже певніше. — А прізвище моє — Кінько.

— Ольга, — сказала вона, не називаючи прізвища.

— Ви, певно, студентка? — спитав Гриша, не наважуючись узятися за своє морозиво.

— Студентка, — відповіла Ольга.

— Я теж, коли демобілізуюсь, неодмінно дістану вищу освіту. Я піду вчитися на радіофакультет, бо радіо — це моя найулюбленіша наука й мій військовий фах. А на якому факультеті ви вчитеся, якщо це не секрет?

— Ні, не секрет. На медичному.

— А яким лікарем ви хочете стати?.. Внутрішніх хвороб чи хірургом?

— Хірургом, — відповіла Ольга.

— Це дуже правильно. — Гриша узяв ложечкою трошки морозива і поклав до рота. — Хоч хірургами чомусь більше бувають чоловіки...

Він їв морозиво, тяжко прикидаючи на думці, що б це сказати ще. Коли він раніше думав про цю розмову, вона видавалась йому такою легкою, такою невимушеною і гарною, а от коли дійшло до діла, йому бракувало слів.

— Ви любите музику? — спитав він.

— Люблю.

— І я дуже люблю музику, — сказав Гриша. — І класичну музику таких великих композиторів, як Людвіг ван Бетховен, Чайковський і Мусоргський, і народні пісні. Мені тільки не подобаються всякі рок-н-ролли та бугі-вугі тому, що вони, на мою думку, більш схожі на котяче нявкання, ніж на музику. А вам вони подобаються?

— Ні, вони мені не дуже подобаються, — відповіла Ольга, підіймаючи на нього здивовані сині очі.

Знову настала пауза. А морозиву в його вазочці вже виходив кінець.

— Послухайте, Олю, — раптом сказав Гриша з такою чарівливою щирістю й хвилюванням, які бувають у людей тільки в рідкі хвилини особливого нервового піднесення. — В мене сьогодні такий день... Такий, що й розповісти неможливо. Ви не подумайте, що я вихваляюся, але не часто трапляється вдруге поспіль одержати подяку в наказі, відпустку та ще й грошову премію. Але річ не в цьому. Не в премії, а в тому, що я ось прогулюватимусь цей день по місту, піду в кіно, і день забудеться. А вам — нічого не варто зробити так, щоб він запам'ятався мені на все життя. Дозвольте мені провести вас, коли ви кудись ідете, і запросити вас в кіно чи театр, куди ви забажаєте... Ви тільки не подумайте, що я до вас чіпляюся і що я взагалі

завжди нав'язуюся з розмовами до дівчат. Даю вам чесне комсомольське слово, що це вперше в житті...

— У мене сьогодні залік,— нерішуче відповіла Ольга.— Але якщо я складу його... ну що ж, я буду рада прогулятися по місту разом з вами... Або ж давайте умовимося простіше — приходьте до нас о сьомій годині, і ви разом з нами пообідаєте. Я думаю — ви скучаєте за домівкою. Мабуть, вам буде приємно пообідати в домашньому оточенні?

— Дуже приємно,— з великим почуттям відповів Гриша.— Сімдесят три.

— Що це означає?

— Сімдесят три в міжнародному радіокоді означає «найкращі побажання». Це я вам бажаю успішно скласти залік. А в нас на службі, коли хтось каже комусь «сімдесят три», жартома відповідають — «шістдесят шість» — що означає: йди під три чорти. Але це кажуть необразливо, це така прикмета...

Вони ще трошки поговорили, він записав адресу, і Ольга пішла. Гриша помилювався, як вона вийшла за двері, і образно подумав, що в кафе стало темніше, немовби зайшло сонце.

Так і не доївши свого морозива, він покинув кафе і не одразу зрозумів, що, замість того щоб зайти в телевізійне ательє, як це він збирався, він пішов просто в протилежний бік. Він сів на лавку на бульварі і довго дивився в одну цятку усміхаючись. Серце в нього так колотилось, ніби він щойно здолав марш-кидок. Ольга! Він завжди вважав, що це щонайкраще з усіх жіночих імен. І воно належало найвродливішій, найкращій, найдобрішій і найрозумнішій з дівчат, про яких він будь-коли чув чи читав...

— А, старший сержант Григорій Йосипович! — весело зустрів його Ібрагімов, коли він прийшов до телеательє.— Знову подяка командування?

— Знову,— серйозно відповів Гриша.— І відпустка на три дні.

— На три? — здивувався Ібрагімов.— За що ж?

— За відмінну стрільбу,— посміхнувся Гриша.

— Ось воно що! — підморгнув йому Ібрагімов.— Виходить, ще один такий випадок, і можуть нагородити медалю. Або навіть і орденом.

— Не знаю,— раптом насторожився Гриша.— А звідки вам відомо, що я одержав подяку?

— Добра слава, як каже приказка, біжить попереду людини.

— Це ви жартуєте,— серйозно сказав Гриша.— Ви просто догадалися.

— Звісно, догадався,— добродушно погодився Ібрагімов.— Ну, а як справи з самостійним навчанням?

— Я ще не приніс вам книжки,— перепрошуючи, відповів Гриша.— Це нічого, що я її затримав?

— Що значить — затримав? Хіба можна затримувати подарунок?

— Спасибі,— сказав Гриша.— Я з своїм товаришем — сержантом Касатоновим, користуючись вашою книжкою, змонтували телевізор для ленінської кімнати. Я вам казав, у нас там «Темп».

— Так, так, пригадую. Це ви — молодці. І запам'ятайте, якщо й надалі будете так наполегливо вивчати ремонт і налагодження телевізорів, то, коли закінчиться ваш строк служби в армії, ви зможете влаштуватися на роботу в перше-лініше телевізійне ательє. Або на завод телевізорів. І не новачком, а майстром свого діла... Це — добра спеціальність. З великим майбутнім.

— В цьому ділі, очевидно, треба досвіду,— сказав Гриша.— Самого тільки знання — мало, щоб зразу визначити, в чому є порушення або що спричинило завади.

— Ну, звісно,— ствердив Ібрагімов.— Так само, як і під час роботи на апаратурі, яку ви обслуговуєте. Якщо нема досвіду, то хоч би як добре ви знали матеріальну частину, можна провозитися цілий день, поки знайдете, де у вас контакт...

— Буває,— неухважно погодився Гриша.— А ви генератор стандартних сигналів з частотною модуляцією одержали?... Про який ви розповідали минулого разу?

— Одержали. Ходімо, подивитесь. Ми навіть на ньому попрацюємо, а потім разом пообідаємо. Треба відзначити вашу подяку.

— Мене сьогодні запрошено на обід,— урочисто показав Гриша.— Тож, на жаль, не зможу.

— Ну, тоді іншим разом,— охоче вибачив йому Ібрагімов.

...Він дуже хвилювався. Йдучи до Ольги, він усю дорогу обмірковував теми, на які доведеться розмовляти. Він мав намір торкатися, переважно, зовнішньополітичних подій, в яких вважав себе за особливо тямущого, а також

трошки наукової тематики — в основному про космічний простір і освоєння його людиною. Довго прикидав він на думці і як представитися батькам Ольги — подати руку й назвати себе Гришею, чи виструнчитися, клацнувши каблуками, й сказати: старший сержант Кінько. Кінець кінцем він вирішив, що краще просто потиснути руки.

Була ще одна майже нездоланна проблема. Можливо, Олин батько, як це інколи трапляється з літніми людьми, не від того, щоб випити. А тому, може б, непогано було прихопити з собою пляшку вина. Але сам він, Гриша, не п'є, і, мабуть, принести вино, а самому не пити — якось незручно. А принести коробку цукерок у перший день знайомства — теж батьки можуть зрозуміти не так, як слід. Гриша вважав, що цукерки носять тільки нареченій. В усякому разі, так виходило з книжок. Він вирішив купити коробку цукерок і загорнути її як книгу. А там уже діяти залежно від обставин. І ще слід підстригтися. Щоправда, він недавно стригся, але заради такого випадку...

Він попросив перукаря, щоб побризкав на нього парфумами, що значилися в прейскуранті як найдорожчі. Вони називалися «Красная Москва». Перед тим, як вийти з перукарні, він знову оглянув себе в дзеркало — і залишився задоволений. Точнісінько такий, як він, мав вигляд відмінник бойової і політичної підготовки старший сержант Корольков, зображений на обкладинці останнього номера журналу «Советский воин» — бравий, серйозний, із значком «Відмінний стрілець» на грудях.

Але все вийшло простіше й краще, ніж він сподівався. Він прийшов хвилина в хвилину, секунда в секунду о сьомій годині, і виявилось, що на нього чекали. Людей було багато, Ольга сама познайомила його з усіма і за столом посадила його поруч себе.

Йому дуже сподобався батько Ольги — ще не стара людина, що, як це він зрозумів з його розмови з якимось гладким і високим чоловіком в окулярах, був столяром, а можливо, навіть і техніком чи інженером столярного діла. А гладкий і похмурий чоловік в окулярах, ім'я якого він не дочув, не сподобався Гриші. Гриша спочатку ніяк не міг зрозуміти, хто він такий, і кінець кінцем дійшов до висновку, що він чужий у цій родині — квартирант, який наймає в них кімнату. Цей квартирант поводився за столом некультурно, їв м'ясо шматком просто з супу, замість того щоб, як Гриша, розрізати його в тарілці на частки

й брати виделкою, а головне, говорив про речі, в яких не тямить. Наприклад, він засперечався з людиною, що сиділа праворуч від Гриші на іншому кінці столу,— як видно з усього, начальником господаря, можливо, інженером чи навіть директором заводу. Звали його Євгеєм Іллічем, і це був чи не єдиний, що чітко, по-армійському назвав своє ім'я. Несимпатичний Гриші гладун сказав, що китайську мову вивчати далеко легше, ніж російську, хоч усі знають, що китайські ієрогліфи може прочитати навіть не кожен китаєць. До того ж, він увесь час дивився в тарілку, а на запитання відповідав різко, уривчасто, грубим голосом.

Зате велике враження на Гришу справив Герой Радянського Союзу, що сидів ліворуч від Ольги, веселий і на-смішкуватий чоловік, який умовляв Гришу випити вина. Він спитав Гришу, чи давно він в армії, а Гриша його — чи давно він демобілізувався. Виявилось, що він зовсім не демобілізувався, що він майор, але у вихідні дні одягає цивільний костюм. Ольга розповіла, що Гриша, коли повернеться з армії, має намір учитися в радіоінституті, а Гриша розповів, що вчитися він буде заочно, а на роботу поступить у телевізійне ательє, що він освоює ремонт телевізорів, а поки що кращий майстер телевізійного ательє Ібрагімов Олександр Олександрович допомагає йому краще оволодіти новою спеціальністю.

— Ви служите в частині полковника Ємельянова? — несподівано спитав Гришу його сусід, майор.

— Так,— відповів Гриша.— А ви, мабуть, у штабі?

— Так,— неголосно сказав майор,— у штабі.

Після обіду Гриша вийшов у передпокій і приніс цукерки, але вручив їх не Ользі, а її матері. Вона подякувала Гриші за увагу і запросила його, коли буде в місті, за-просто приходити до них. Мати Ольги теж Гриші дуже сподобалася. Вона, видимо, була або домашньою господинею, або вчителькою.

Гриша просидів у цьому домі після обіду не тридцять хвилин, як планував, а майже дві години. Він ввічливо, але рішуче втер носа цьому гладунові, показавши, що той нічого не розуміє в політичних подіях, що відбуваються в арабських країнах; розповів Олиному батькові, що в них у частині є один старшина — до армії він був червонодеревником,— так він так відполірував стола в ленінській кімнаті, що в нього можна дивитися, як у дзеркало; сказав

сестрі Ольги, яку звали, як в «Євгенії Онегіні», Тетяною, що, коли в них був культпохід до театру, то там у п'єсі Олександра Корнійчука «Платон Кречет» архітектор Ліда була дуже схожа на Тетяну,— і взагалі справив на всіх щонайприємніше враження: і Ольга, і її батько й сестра запрошували його завтра знову прийти на обід — і він залишився задоволений самим собою.

Дуже тактовно він натякнув Ользі на те, що збирається йти в кіно й що йому було б дуже приємно, якби... Але Ольга відповіла, що сьогодні піти з дому не зможе.

Ввечері цього щасливого дня Гриша брав участь у самодіяльності — читав «Вірші про радянський паспорт», а потім довго не міг заснути, знову й знову перебираючи в пам'яті все, що з ним сталося.

А ранком, коли він роздумував, чи голитися сьогодні знову, й збирався йти до міста, його викликали до штабу частини. По нього прийшов посланець з автоматом, і він пішов у супроводі автоматника по території частини як заарештований.

Гриша був дуже здивований, коли виявилось, що лейтенант, до якого його викликали, — військовий слідчий. Перед тим, як почати розмову, він запропонував Гриші підписати протокол дізнання. В ньому мовилося, що Гришу попереджено про те, що за неправдиві свідчення несе відповідальність. Після цього Гриша подав відомості про рік і місце свого народження, партійність тощо, а далі слідчий спитав:

— Ви знайомі з громадянином Ібрагімовим?

Гриша відповів, що знайомий, і слідчий записав це в протокол дізнання.

— Де ви з ним познайомилися?

— В кіно,— сказав Гриша,— точніше — ще в черзі до каси.

Він розповів про своє знайомство.

— Чи питав вас Ібрагімов про те, де ви служите й чим займаєтесь?

— Ні,— відповів Гриша.— Прямо про це він ніколи не питав, але, як людина, що служила в армії, у військах зв'язку, очевидно, догадувався. Але я йому ніколи не казав нічого такого, що торкається військової служби. Я давав присягу й знаю, що це військова таємниця.

— Ви називали йому прізвище командира частини?

— Ні, але він сам його знає.

— Звідки?

— Він казав, що ремонтував нашому полковникові телевізора.

— Отже, виходить,— сказав слідчий,— що ви ствердили його догадку про те, хто у вас командир частини?

— Ні,— сказав Гриша,— це не було догадкою. Він точно знав.

— Він точно знав, що якусь частину очолює полковник Іванов, скажімо. Але ж ви кажете, що він не знав, в якій саме частині ви служите. Уявіть собі, що він назвав на-вмання, а ви ствердили. Отож і виходить, що ви побічно повідомили про те, де служите, і командир частини є та особа, яку він назвав.

— Так,— упалим голосом погодився Гриша.— Виходить, що повідомив.

— Чи повідомляли ви Ібрагімову про те, за що одержали подяку від командування?

— Ні, не повідомляв.

— А чи була у вас розмова на цю тему?

— Розмова була,— сказав Гриша.

Слідчий довго, прискіпливо змушував Гришу пригадати кожне слово, що сказав Ібрагімов, і кожне слово, що сказав Гриша Ібрагімову. І кінець кінцем повернув справу так, ніби Гриша натякнув Ібрагімову на те, за що одержав подяку командування, хоч Гриша достеменно пам'ятав, що ні на що подібне він не натякав, бо добре знав, що про це не можна казати ані слова навіть найближчим людям.

Слідчий зажадав, щоб Гриша прочитав і підписав внизу кожну сторінку протоколу дізнання. Гриша читав і підписував сторінку за сторінкою, з жахом переконуючись, що в протоколі все виходить начебто й так, як він казав, і начебто зовсім не так. І що коли цей Ібрагімов є агент іноземної розвідки,— а, очевидно, він таки агент, інакше-бо Гришу не допитували б,— то він, Гриша, виходить з протоколу, був підсобником цього агента.

Допит тривав близько чотирьох годин. Коли Гриша підписав останню сторінку, це вже була зовсім інша людина. Не відмінник бойової і політичної підготовки, член комсомольського бюро, старший сержант Кінько, а втомлений, з тремтячими губами й руками хлопчина, що втратив самого себе.

— До казарми ви не повернетесь,— сказав слідчий.— До в'яснення всіх обставин ви будете затримані.

Гришу відвели на гауптвахту, де в нього забрали пасок, і посадили в окрему кімнату, всі меблі якої складалася з дзиглика й залізного ліжка.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ СЬОМИЙ,

в якому генерал Коваль лежить на канапі, прикривши стільця журналом «Огонек»

Найнебезпечніші ті лихі люди,
зовсім позбавлені лагідності.

Ларошфуко

Після ситного обіду,
За законом Архімеда,
Не завадить закурить,—

подумав, але не сказав вголос генерал Коваль.

Радянська Армія з її різними родами військ складалася з десятків і сотень тисяч різних характерів, звичок, поглядів, і все ж кожна людина, що служить у цій армії, починаючи від солдата-першорічника й кінчаючи маршалом, добре пообідавши, промовляє вголос чи згадує сама до себе ці вкрай безглузді слова, що їх невідомо хто придумав.

Чому все це в нас так в'їдається? — думав Степан Кирилович.— Усяка нісенітниця. До чого тут Архімед з його законами? Але ж ніхто, пообідавши, якщо навіть і не курить, як я, не згадає, що «куріння — це ворог людини» «чи одна цигарка вбиває голуба чи коня»,— вже не пригадую. Звичка. Одна із звичок, якими, як тичками, позначено поведінку людини.

Ось, кажуть, професор Ноздрін працює над «теорією поведінки». На комахах. За допомогою кібернетики. І в якійсь лекції казав, що можна буде виробити таку теорію і щодо поведінки людей... Люди не комахи. Це дурниця. Ніякими теоріями не передбачиш того, що може вчинити людина...

Він попустив пасок на штанях і приліг на вузькій і незручній канапі в своєму кабінеті, поклавши ноги на стілець, який він передбачливо прикрив журналом «Огонек».

Виходить, що не тільки Семен так думає. Виходить, що так і інші думають про нього, про людину, яка все життя

присвятила тому, щоб уберегти їх від найбільшої з усіх можливих небезпек...

А він же так чекав цього разу приїзду Семена! Дружина посміхалася, але він не таївся, як це було минулих років, що дуже скучив, що хоче, нарешті, подивитися на невістку, на онучку, а головне, на нього, на сина. На фізика, кібернетика, на москвича. Подивився. Надивився.

Як вона почалася — ця розмова? Чому він її допустив? Еге ж бо, з кібернетики. З теми, над якою Семен працював у себе в інституті.

— Це, товаришу генерал, тема таємна, — весело відрпортував Сеня на його спроби розвідати, що він там робить. — Я в тебе ніколи не питав про твою роботу. Розумів, що це — військова таємниця.

— Так, може, розумієш і те, що мене допущено до справ, куди таємніших за твої?

— Допуск — допуском, а я підписував зобов'язання...

Посміялися. І раптом, без усякого переходу, Семен сказав:

— А я ось що хотів у тебе спитати... Це тепер, певно, уже не таємниця... Чи в період цих самих порушень соціалістичної законності ти застосовував особливі методи допиту?

Степан Кирилович оглянувся на дружину. Вона підвелася з-за столу так, ніби збиралася стати між ним і сином.

— Дурень, — сказав Степан Кирилович.

— Але чому ж дурень? — дивлячись просто на нього веселими й злими очима, спитав Семен. — Коли такі методи застосовувалися у відомстві Берії, а ти в цьому відомстві прослужив багато років, то виходить...

— Іди, — сказав Степан Кирилович. — Мені — не перед тобою виправдуватися. І не з тобою пояснюватися. Йди геть.

Ні, він ніколи не застосовував недозволених методів допиту. Навіть не тому, що вважав їх за недозволені. Просто вони нічого б не дали. Просто вони б завдали шкоди справі, якій він служив. Коли людину б'ють чи не дають їй пити, вона може сказати будь-що. Надто якщо вона слабодуха. Якщо не віддана своїй справі. Вона наведе на облудний слід. Заплутає слідство. Наклепає на невинних людей... Ні, він не застосовував недозволених методів. Але чи був би готовий Семен відповісти так, як він сказав батькові — «це військова таємниця», — коли б не-

дозволені методи слідства застосовували до нього? На словах — на словах останнього часу з'явилося стільки благородних людей, що хоч греблю ними гати. А якими вони будуть на ділі?

Степан Кирилович згадав, як він, молодий контррозвідник, ще за кілька років до подій в Іспанії, коли він ще й не мріяв про те, що опиниться в Іспанії, — захворів. Апендицит. Гострий, гнійний, такий, що просто з служби карета «швидкої допомоги» привезла його на операційний стіл. Він знав, що апендицит — операція звичайна, не складна. Сказали, що зроблять під місцевим наркозом. І ось він тоді подумав: спробую лишень на собі. Так, щоб ані разу не застогнати. Щоб тільки усміхатися. Якщо попадусь коли-небудь, так катування буде болючіше за цей апендицит.

Він лежав на столі й жартував з хірургом, який возився дуже довго — операція виявилася несподівано складною, а по цєраті під спиною лився піт. І коли хірург чимось відтяв шматок кишки, аж болем пройняло наскрізь, він не застогнав, а тільки дужче стиснув руками краї столу й, усміхаючись, подивився на жовтий, потворний шматок кишки, який хірург показав йому. І так же легко витерпів гидке почуття, коли накладали шви — шкіра вже розморозилася від цього місцевого наркозу, і почуття було таке, наче з живого витягали кишки.

Хірург не оцінив його терпцю. Він, дурень, приписав усе це своїй майстерності.

— Я ж бо вам казав, — мовив він. — Дуже швидко і зовсім не боляче... А в мене борода не виросла?..

— Яка ще там борода? — перемагаючи біль, спитав Степан Кирилович.

— А це оповідають, що одному хворому, ось так, як і вам, оперували апендикс. Він і питає в лікаря: «Це боляче?» — «Та ні, зовсім не боляче...» — «А довго?» — «Одна хвилина». Операція проходила під загальним наркозом. «Рахуйте до тридцяти». Хворий заснув. Прокидається і бачить над собою лікаря та й каже: «Що це, лікарю, ви мене обдурили... Казали — недовго, а в самого за цей час он яка борода виросла». — «Еге, милий, — почув він у відповідь. — Я зовсім не лікар...» — «А хто ж ви?» — «Я апостол Петро».

Він змусив себе розсміятися над анекдотом, який,

очевидно, хірург розповідав усім, хто залишався живий після його операцій.

Гірше стало йому в палаті. І ввечері, від перистальтики — чи як воно називається? — кишок. Ось тоді було особливо боляче і хотілося хоч трохи постогнати. Але — стримав себе... Звісно, це дурниця, коли кажуть, що апендицит — легка операція. Можливо, для хірургів вона й легка. А хворим — не дуже. Чи це тільки в нього вона так важко пройшла?..

Але через деякий час... через два роки?.. Ні, через три. Так, це було тридцять восьмого, — він зрозумів, що усміхатися під час видалення цього дурного апендикса — пусте, коли відчув, як то буває насправді, коли під нігті заганяють голки. Під справжнісінькі живі нігті — справжнісінькі швацькі голки. І однаково усміхався й дивився в обличчя цьому негідникові Косме Райето так само весело й безстрашно, як дивився на нього його син, коли ставив це підле питання.

Він відчув, як в нього занили пальці, і подумав про те, яке щастя, що в людини нема пам'яті на фізичний біль — інакше б для багатьох людей життя стало б неможливим... Райето перемовлявся з своїм підручним Домінго на андалузькому діалекті — професійній мові тореадорів і бандитів... «Ти нам заплатиш за цю газету...» — твердив Райето.

Він слабо всміхнувся, згадавши цю свою витівку... Фашистський генерал — фалангіст Ягуе виступив з різкою критикою Франко, обвинувачуючи його в тому, що він плазує перед італо-німецькими фашистами і розтринькує національні багатства Іспанії. Коваль придумав, як використати цей виступ генерала Ягуе проти Франко. Він організував випуск газети, ніби від імені фалангістів, в якій вмістив дуже прикрашеною промову Ягуе. Газету, яка була за форматом, шрифтом і якістю паперу точною копією, двійником фалангістської газети, широко розповсюдили на території заколотників.

І він — заплатив... Тоді з ним працювала молода французенка на ім'я Марі Сіоран, дуже схожа на іспанку — вона мала синяво-чорне волосся, матово-смагляву, без рум'янця, шкіру, розумні й зажурені темні очі...

Ця жінка... — подумав він. — Ця жінка — прекрасна, як іспанка, і нещаслива, як Іспанія... Він ніколи не казав їй, що кохає її. Навіть від себе приховував це. Знав, що не

можна. Було не до цього. А Косме Райето якось зумів це збагнути. Якось догадався.

Він її згвалтував, Косме Райето, перед його очима. Він і його помічник Домінго — дегенерат і садист... І вона кричала: «Sierra los ojos, sierra los ojos!.. Заплющ очі!.. Заплющ очі!..». Найбільше від усього вона боялася, що він — побачить. І її затиснули рота, а він заплющив очі, і фалангісти, які його тримали, били його по голові руків'ям пістолетів, щоб він розплющив очі...

Вночі вона перерізала собі вену. В підвалі, куди її кинули. Відігнула край залізного обруча з-під винної бочки, що там валялася. Про це він дізнався далеко пізніше. Скільки ж вона змушена була пиляти собі вену цим тупим кінцем обруча?..

І ви хочете, щоб усе це — не бралось до уваги? — питає уже не сина, а всіх, хто думав так, як його син. — Щоб усе минуло і забулося? Не вийде. Не буде. Ми нічого не забули. І ви не смійте забувати...

Степан Кирилович важко перевернувся на другий, на правий бік, обличчям до стіни.

А якщо я в чомусь завинив, якщо коли-небудь керувався не інтересами справи, не інтересами держави, а почуттям помсти до тих, хто заганяв мені під нігті голки, — то хай мене судять не семени, що мислять, як писав якийсь поет, ніби цвяшок в їхньому черевикові важливіший за долю історії чи щось на зразок цього... Хай мене судять люди, які теж мають право сказати: «Я тоді усміхався...».

Батьки і діти. Нове покоління. Та чи ж буде воно кращим за нас — це нове покоління?..

Семен виїхав того ж дня. Він навіть не встиг натішитись своєю онучкою і поняньчити її, пожартувати з невісткою, подарувати їй любовно вибраний годинник-браслет. А наступного дня нагримав і посадив під арешт Шаріпова — кращого свого учня, в якого вірив, якому — знав — судилося вершити великі діла в справі безпеки держави.

Не хотів би я тільки, щоб він одружився з цією Ольгою Ноздріною, — думав Степан Кирилович. — Людині, яка присвятила своє життя контррозвідці, не треба такої рідні. Не треба такого тестя, який сидів, як професор Ноздрін, хай навіть він і тричі ні в чому не винен. І особливо — брата цього тестя, якщо він, як брат професора Ноздріна, живе в Лондоні. Боронь боже, я їх ні в чому не обвинувачую. Певно, вони менше завинили в своїх нещастях, ніж

горбань, який народився горбатим. Але горбаня не можна взяти у водолази. Не можна — і годі. І контррозвідникові краще не мати родичів. А якщо й мати, то не таких. Але цього — не поясниш. Не скажеш...

Найкраще було б, якби ця Ольга повернулася до лейтенанта Аксьонова. Той для неї — саме до пари. Плаксії, невдаха. Таких жінки особливо люблять. А Шаріпову треба б іншої. Простої, тихої, не дуже вродливої і дуже лагідної жінки. Як моя Люба. Та хіба ж це можна пояснити?.. Хіба це скажеш?..

Кібернетика. Машини складають і розшифровують шифри, але повідомлення, яке розшифровують машини, пишуть люди. І найголовніше в тому, якими будуть ці люди. Такими, як він, чи такими, як його син Семен. Ось у чому річ.

Він підвівся з канапи й підійшов до столу, на якому в нього завжди лежали цигарки для гостей. Він закурив, глибоко й пожадливо затягнувся. Він не курив понад двадцять років. І в нього запаморочилась голова.

Після ситного обіду, за законом Архімеда,— подумав генерал Коваль.

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ.

з якого читач дізнається, скільки сторінок було в справі старшого сержанта Кінька

Тільки поставившись до людини Павла, як до собі подібної, людина Петро починає ставитися до самої себе, як до людини.
К. Маркс

Шаріпов читав протокол дізнання, написаний чітким і виразним письмом лейтенанта Аксьонова. На кожній сторінці внизу стояв підпис «Г. Кінько». Але від сторінки до сторінки він змінювався. Ставав дедалі більше невпевненим і нерозбірливим.

Цей старший сержант Кінько — просто дурень,— думав Шаріпов.— І, звичайно, дурні найчастіше стають підсобниками ворога. Але проводити так допит, як проводив його Аксьонов,— неприпустимо. Все підводиться до того, що цей Кінько винен у розголошенні військової таємниці. Хоч фактично, незважаючи на його обмеженість, він напрочуд зумів не сказати нічого зайвого. Яке це все-таки

для нього щастя, що він не п'є. Інакше йому б це так легко не минулося...

Але відкіля в Аксьонова — такого нерішучого, слабохарактерного і, як мені здавалося, лагідного чоловіка, з'явилася ця собача злість, це бажання кусати, вчепитися зубами, будь-що довести провинність, я певний, зовсім безневинної людини?.. Мені б і на думку не спало, що навколо цієї, загалом простої, справи можна таке повернути... Очевидно, коли кволість прикидається силою, — вона завжди стає силою злою і небезпечною. І це — погано. Це дуже погано для людини, яка працює в нашому ділі.

Такий, при вдалому збігові обставин, може дослужитися до великих чинів. Кілька таких справ можуть створити славу доброго слідчого. А там — дивись і почне підтасовувати факти. І так спритно вивчиться це робити, що й не причепишся. І вже ніхто не догадається, що він безвільний і кволий. Всі будуть вважати його за силу... До дідька — але це ж і насправді дуже погано. Що це — Аксьонов. Що я... не можу. Що не так зрозуміють. Коли б це не Аксьонов, а хто-небудь інший, — я б уже подбав, щоб слідчий з такими нахилами перейшов на профспілкову роботу... На розповсюдження театральних квитків на підприємствах. Чи на соціальне страхування... Але однаково — це треба з'ясувати. Треба з'ясувати, відкіля в Аксьонова ці риси і чому я їх перше не помічав. А тоді вже — вирішувати...

А з Кіньком — що ж, з Кіньком і так усе ясно. Добре було б тільки в'яснити мою роль у цій п'єсі.

Цей хлопчина чимось нагадував Шаріпову персонаж з комедії Островського. Останнім часом Шаріпов прилюбився до читання п'єс. Вони захоплювали його гостротою і разом з тим правдоподібністю дії, природністю зіткнень, характерів і поглядів і здавалися мистецтвом, що найповніше й найреальніше відтворює життя. Так от Кінько і нагадав йому героїв Островського чи деяких сучасних фільмів неореалістичного напрямку, тоді як більшість людей, здавалося йому, більше скидались на героїв Шекспіра — вони були далеко складніші, тонші.

Але, може, — думав Шаріпов, — я так сприймаю це тому, що мало знаю цього Кінька і міркую про нього тільки з зустрічі в Ольги та з протоколу, з якого видно скоріше Аксьонова, ніж Кінька. Певно, все ж таки ті, хто каже, що люди в житті прості й обмежені, як у п'єсах Остров-

ського,— помиляються. Або ж просто вони великі брехуни...

Навіть у такій простій справі, як справа цього старшого сержанта,— думав Шаріпов,— для мене багато такого, від чого, мабуть, залежить вся моя робота. А звідси — й життя.

Чому так сталося? Чому я, так рішуче відмовившись відповідати на питання Степана Кириловича про родину Ноздріних, сам дав розпорядження негайно допитати Кінька, з яким я познайомився випадково і від якого випадково дізнався, що він зустрічався з Ібрагімовим? Степанові Кириловичу я сказав, що ходив у цей дім не як співробітник органів безпеки. А як гість. Але ж і з старшим сержантом Кіньком я зустрівся не як співробітник органів безпеки. Отже, виходить, що я керувався тільки тим, що Ольга і її родина мені особисто дуже близькі й дорогі, а до Кінька — мені байдуже. Виходить, правда на боці Степана Кириловича?.. А якщо правда на боці Степана Кириловича, то знову ж виходить, що в ім'я діла в людини не може бути нічого святого. Ніби й справді — «мета виправдує засоби».

Ні,— думав Шаріпов,— це не так. Люди вже не раз переконувалися, що тільки-но хто скаже «мета виправдує засоби» — то цим самим одразу перетворює на ніщо найблагороднішу мету і залишає тільки дуже сумнівні і часто не дуже охайні засоби. Можливо, і справді батькові Ольги пощастить створити теорію поведінки тарганів, хоч це і уявляється йому досить складним. І таргани, очевидно, справді, прагнучи до мети — грудки цукру, покладеної в експериментальну годівницю, використовують для цього всі доступні їм засоби. Але люди — не таргани. І комуністична мораль — це не тільки слова. Це і є теорія поведінки людей. Хай навіть часто й далека від практики. Хай у чомусь ще недосконала. Але завжди й у всьому протилежна тарганячим теоріям про мету й засоби.

Отак воно.

Він зібрав папери й пішов доповідати Ковалеві.

Вислухавши Шаріпова й нашвидку переглянувши справу Кінька, Степан Кирилович сказав різко і непримиренно:

— А тепер відкладемо справу Кінька й ознайомимось з іншою, за яку ви, порушивши, як кажуть, обов'язок і присягу, відмовилися взятися... Ось, будь ласка, познайомтеся.

Це не було для нього цілковитою несподіванкою. Коли він думав про те, ким саме цікавиться Коваль у домі Ноздріних, він припускав, що Євгеном Іллічем Волинським. Але йому й на думку не спадало, і зараз не вірилося, що цей вилощений Волинський, знаменитий хірург, міг привезти Ібрагімову посылку з-за кордону. Сам по собі Ібрагімов був постаттю дивною і не такою вже важливою, але в тому, що він прочитав, була така легковажність, таке порушення не тільки державних законів, але й правил конспірації, якими керуються всі іноземні розвідки, що так могли поступити лише люди, зовсім ні в чому не винні. Або ж безнадійні дурні.

— Отак,— жорстко сказав Степан Кирилович.— А тепер скажіть, чи не здається вам дивним, що в домі Ноздріних чомусь зустрічаються люди, так чи так зв'язані з Ібрагімовим?

— Ні,— сказав Шаріпов.— Я абсолютно точно знаю... я головою можу ручитися, що Кінько попав до цього дому зовсім випадково. Його запросила туди Ольга Ноздріна — моя наречена, як ви знаєте. І з такою ж самою підставою можна казати,— Шаріпов недобре подивився на свого багаторічного начальника,— що і я буваю в цьому домі тому, що якимось способом зв'язаний з цим йолопом Ібрагімовим.

— Ні за що не слід ручатися головою,— повчально зауважив Коваль.— Можна і без голови залишитися.

— Є речі, за які варто лишитися без голови. Крім того, я вважаю, що допит Кінька, який зробив з мого наказу лейтенант Аксьонов, перекручує роль Кінька в цій історії. А старший сержант якщо в чому й завинив, то хіба тільки в тому, що в його голові мозку в чотири рази менше, ніж у горісі.

Чормагз,— подумав Шаріпов.— По-гаджицькому грецький горіх називається чормагз — «чотири мозки». Ядро горіха і справді подібне до мозку.

— А ми все це перевіримо,— спокійно сказав Коваль.— Накажіть, щоб цього старшого сержанта привели до мене.

Між ними був тільки стіл, але коли б скласти на нього все те, що їх розділяло,— старшому сержантові Кіньку довелося б довго задкувати. І генерал у своєму кітелі

з блискучими золотими погонами і орденськими планками з несподіваною симпатією подумав про те, яких зусиль коштує старшому сержантові подолати цю відстань і як сміливо він узявся за це важке діло.

Він, Коваль, уже багато років сидів на місці господаря за цим, чи схожим на цей, столом і поволі відучився навіть у думках ставити себе на місце тих, кого він запрошував до себе або кого до нього приводили. Але цей Кінько...

Чому Шаріпов казав про нього, що він дурний? Це не так. Шаріпов вважає себе за надто розумного і часто має інших людей за дурнів. А це погано. Це недобре й небезпечно для контррозвідника, і коли-небудь за це він може тяжко поплатитися. Якщо його вчасно не спинити. Але чому він так говорив про цього Кінька? Коли Шаріпов уперше прийшов до мене сержантом, а потім дослужився в мене до лейтенанта, він тоді не був розумнішим за цього Кінька. Можливо, тільки трошки кмітливішим. А цей Кінько, безперечно, письменніший і має ширший світогляд, ніж Шаріпов тоді.

А тим часом Гриша, дивлячись прямо в обличчя генералові ширими блакитними очима, про які він сам думав, що вони в нього сталюого кольору, казав:

— Даю вам чесне комсомольське слово, що я ще й ще раз усе передумав і з повною гарантією заявляю: ні в чому і нікому військової таємниці я не виказав. Думав я також багато й наполегливо про своє знайомство з Ібрагімовим, в якому мене обвинувачують. У мене мало знайомих серед цивільних. Був цей Ібрагімов, і, крім того, познайомився я з однією... ще з однією людиною. І це все. Я багато думав, чому я зразу не звернув уваги на те, що він вбраний в усе закордонне і розмовляє іноземною мовою. Але я — звернув увагу. Я це точно пам'ятаю. Але я так розумів, що агент іноземної розвідки повинен бути одягнутим просто, так, щоб на нього не звертали уваги, і розмовляти тільки нашою мовою. І ще я думав — скажу широко — мене як комсомольця це дуже турбує — виходить, що серйозні недоробки є в нашій державній безпеці. — Він знав, що цими словами він може настроїти генерала проти себе, але не міг не сказати того, що вважав за свій обов'язок. — Якщо іноземні агенти ходять у наше кіно, як звичайні трудящі, і працюють у телевізійному ательє, якщо військово-службовець одержує звільнення до міста й одразу ж на-

трапляє на агента — то куди ж дивляться наші люди, які відповідають за це діло?

— Що ж, ми врахуємо ваші зауваження, товаришу старший сержант, — спокійно, без найменшої тіні іронії, відповів генерал Коваль.

— Адже з Ібрагімовим фактично міг познайомитися перший-ліпший солдат чи навіть офіцер нашої частини, — казав далі Гриша Кінько. — Бо в солдата, сержанта чи офіцера, коли він іде з розташування частини, неодмінно є якісь знайомі... Але головне — з ким би ти не був знайомий, не розголосити військової таємниці. Я не розголосив. Так чому ж мене арештували?

— Вас не арештували, товаришу старший сержант, — м'яко сказав Коваль. — Вас затримали до в'яснення справи.

— Я дуже прошу, — з болем поставив вимогу Гриша, — щоб її швидше в'яснили. Я не хочу сидіти на гауптвахті, як який-небудь порушник військової дисципліни.

— Ваше прохання вже виконано, — відповів Коваль. — Уже розібралися. Ви вільні. — Він подивився в посвітліле Гришине обличчя і додав те, на що Гриша ніколи не міг і надії покладати: — Ваші свідчення допомогли нам виявити важливого державного злочинця. Командуванню вашої частини про це буде повідомлено. Ну, а ви, самі розумієте, нікому не повинні розповідати, про що вас тут питали. Це теж — військова таємниця.

— Я розумію це, — сказав Гриша. — Велике спасибі, товаришу генерал-майор. Я знав, що так буде.

Ось і все, — подумав Степан Кирилович, спостерігаючи за тим, як чітко, по-установному повернувся старший сержант Кінько, як упевнено він відбив перший крок на килимі його кабінету, в які симетричні складки на його спині туго зтягнуто паском гімнастюрку. Перед тим як іти, сержант звичним, машинальним рухом провів під паском великими пальцями обох рук, розправляючи складки на грудях і збираючи їх на спині.

Командир взводу не раз учив його, — подумав Степан Кирилович, — ідеш від начальства, повернись ліворуч кругом і — не оглядайся. Але він ще оглянеться...

І справді, вже на порозі Гриша оглянувся, і Степан Кирилович знову побачив його миле, простецьке, серйозне обличчя — обличчя людини, певної, що все на цьому світі

влаштовано розумно й слушно, людини, яка ще раз знайшла підтвердження цьому своєму переконанню.

Степан Кирилович надавав виняткового значення людській зовнішності. Професія навчила його не довіряти словам — занадто-бо часто вони були тільки для того, щоб приховувати думки. Життєвий досвід навчив його не довіряти і вчинкам — багато людей часто діяли зовсім не так, як їм цього хотілося б. Не довірявся він і людській зовнішності, але вважав, що вона заслуговує особливої уваги хоч би тому, що ніколи не буває випадковою.

Треба лише вміти розуміти її, треба завжди спостерігати, нічого й ніколи не минаючи. Найбільше лякали його якісь прогалини, недогляди в спостережливості, які він дедалі частіше почав за собою помічати. Ось і зараз — він не знав, коли на його столику з скляним покривом замінили почату пляшку «Гурджаані» повною. І думка про це гнітила його, тиснула, сутулила плечі.

Спостерігай, старий, не забувай про це, не заспокоюйся, — твердив він сам собі. — Інакше сядеш на слизке... Ти занадто стаєш генералом, старий. І коли ти станеш ним зовсім, ти будеш генералом у відставці...

Кожного ранку Степан Кирилович рівно п'ятнадцять хвилин проводив перед дзеркалом. Він голився ретельно, щиро, по-старосвітському широкою, із запасом для точіння на десяток років, золігенівською бритвою. Ці хвилини склалися в доби, тижні, а може — треба для сміху підрахувати, — подумав Коваль, — і в місяці, протягом яких він вивчав своє обличчя в дзеркалі.

Воно дуже змінилося, це обличчя. Стало гарним, якщо можна знайти красу в рисах, які склалися в постійних зіткненнях з людською підлотою, дурістю, пожадливістю. Різкі й глибокі носо-губні складки, запалі щоки, набряклий ніс, сиві брови, дрібні променясті зморшки від кутків очей до скронь і, головне, синюваті торбинки під очима — все це надавало йому поважного, генеральського вигляду.

Хоч би як ти стежив за собою, а життя накладає на твоє обличчя свій неминучий відбиток, і вже давно стерлися з нього ті дрібні риси, той незначний вираз, що стільки років так добре й вірно йому служив.

Тепер він тримався отаким старим, простецьким, трошки неуважним служакою-генералом у чистенькому, новісінькому генеральському кітелі, з багатьма орденськими план-

ками, де від радянських орденів відокремлювала іноземні довга яскрава стрічка ордена «Лаври Мадріда».

Та чи ж роль це? Чи не проявляє він неухважність тому, що справді втратив спостережливість? Коли ж, дідько б його забрав, справді замінили «Гурджаані»?.. Скільки сторінок було в справі цього старшого сержанта Кінька?.. Він не звернув уваги...

А генеральський мундир — що ж, йому й справді подобалося й було приємно носити цей кітель з блискучими генеральськими погонами, подобалося, коли підлеглі з цікавістю й пошаною поглядали на стрічку «Лаври Мадріда»...

Кажуть: «втратити обличчя...», «набути обличчя...». Ось і він з роками — втратив, а Ведін — набув. З самого початку Ведін перебрав цю манеру Ковалю триматися, як людина незначна. В усьому — в манері говорити, у виразі обличчя. Хай інші хизуються, — подумав Коваль мимоволі, не розділяючи себе з Ведіном. — Нехай Шаріпов хизується ерудицією, інтуїцією, дикцією та іншою екзотикою... Все це дуже добре. Але правильно й те, що начальник є Ведін, а заступником у нього — Шаріпов. Уся ця інтуїція та ерудиція добра річ для заступника. А начальник — краще, коли він з незначним обличчям...

Але скільки все-таки сторінок у справі цього старшого сержанта? Тридцять одна?.. Тридцять дві?.. Одна з найпростіших справ, які мені траплялися за останні місяці. І все ж...

Степан Кирилович розгорнув справу.

Характеристики... Він прочитав усі характеристики, які одержав цей Кінько. Але він не пригадував випадку, щоб іноземний агент, який зумів улаштуватися в нас на роботу, одержав би коли-небудь погану характеристику. Щирість. Але ніхто не говорить так щиро й наївно, як той, кому загрожує кара за зроблений злочин або вчинок.

Пощастило тобі, старший сержанте Кінько, — ледве помітно посміхнувся Степан Кирилович. — Пощастило, що вскочив ти в цю історію в інші часи. А ще років сім-вісім тому навіть я лишив би тебе у в'язниці аж до завершення всієї справи і не морочив би собі голови над тим, чи не роблю я помилки, пускаючи тебе, чи можна тобі вірити в усьому й до кінця...

Еге ж бо, тоді отак і вважали — подумаєш, якийсь там сержант. Посидить! І хай дякує богові, якщо легко збудеться лиха. Виходить, у чомусь Шаріпов таки має рацію.

В чомусь має рацію, і з цим треба рахуватися. Він молодший і краще відчуває час — новий час, коли більше думають про людей, більше дбають за них і, головне, більше їх люблять.

А сторінок тут не тридцять одна, і не тридцять дві, а двадцять вісім... Будь уважніший, генерале. Тримайся, генерале, бо інакше — сядеш на слизьке. І тебе охитрують, як останнього дурня...

РОЗДІЛ ДВАДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ,

в якому Ольга заперечує історичну науку

...Ніколи ні на одному континенті земної кулі, ні на одній планеті, ніколи до зародження людини, ні в мінливих періодах життя, ні в біді, ні в розквіті сил — ніде ні за якого способу життя та його змін, ніколи й ніде не виростала істота, яка інстинктивно ненавиділа б правду.

Уолт Уйтмен

Паркет розсохся настільки, що рипів навіть тоді, коли по ньому ступала кішка. Ользі здалося, що вона прокинулася від цього рипіння, але вона не знала, чи справді спала, чи тільки перебувала в тому стані, який передує сну, коли очі заплющені, і чути кожний нічний звук, і сонно-сонно, і поволі-поволі пропливають у свідомості якісь слова й усмішки.

Рип-рип — позначав паркет м'які кроки Тані навшпиньки до дверей. Жирр — промовили двері, коли Таня відчинила їх. Трісь — сказали вони зачиняючись. Потім — чалап-чалап — босі ноги по коридору. Огризнувся стілець, якого Таня зачепила в їдальні, і, нарешті — геть-геть — пробурчали двері до кабінету батька.

Знову до Володі, — подумала Ольга. Вона присіла на ліжку, відкинувши простирadlo, яким вкривалася, й гладячи босими п'ятками килимок на підлозі.

Треба сказати Тані, що я все знаю і що я не можу цього збагнути. Вона старша за мене, і колись ця різниця мала значення, і вона раніше стала дорослою і поїхала від нас. А тепер я можу сказати їй усе, і це дуже дивно, що ми ніколи не розмовляємо з нею про свої справи, і вона не знає, як я люблю Давлятя, і що це для мене тепер най-

важливіше в житті. І це зовсім інше, бо з Борисом то все було по-дитячому, і я його зовсім не зрадила, як про це всі вони, мабуть, думають. Просто то було не справжнє, і я це завжди знала, навіть тоді, коли він цілував мене в парадному, і я його теж цілувала. А справжнє в людини може бути тільки один раз. Як у мене з Давлятом. І я точно знаю і нітрохи не перебільшую, що я без нього не зможу жити. І коли б його не стало чи він мене розлюбив, то я не знаю, як би я жила далі, що б я тоді робила. Бо я вже ніколи й нікого не зможу покохати, крім нього...

У Тані є чоловік, чудова людина, перед яким усі схиляються. І коли б я не кохала Давлята, я б навіть заздрила Тані, що в неї такий чоловік.

Коли демонстрували фільм, де він робить мітральну комісуротомію, всі люди в залі просто затамували подих, а коли ввімкнули світло — я сама бачила, що поруч мене жінка плакала й витирала хусточкою очі, хоч вона зовсім і не розуміла, яка то була складна й важка операція. Та вона плакала від радощів, тому що Євген Ілліч урятував життя тій дівчинці. Він урятував їй життя і зробив операцію на серці, щоб вона, коли виросте, теж могла всім серцем покохати таку людину, як Давлят чи Євген Ілліч.

А це дивно, що кажуть «покохати всім серцем». Це вони так кажуть тому, що не знають медицини і не знають, що серце за день переганяє сім тисяч літрів крові і на це витрачає таку кількість енергії, якої б вистачило для того, щоб підняти бика на висоту восьмиповерхового будинку. Та якщо в людини мітральний стеноз, як у тієї дівчинки, чи яке інше захворювання серця, то вона вже не зможе ні кохати, ні працювати, ні радіти.

А шкода, що цей кінофільм не кольоровий — тоді всім було б видно, що в хворої дівчинки був окроциноз, що в неї синюшний ніс і кінці пальців, а потім, після операції, все стало нормальне... І яке благородне й добре в нього обличчя, коли він потім заходить у палату до дівчинки й застає там її батьків...

Ні, я не розумію, як можна проміняти Євгена Ілліча на цього смішного Володю. Розуміється, він знає багато мов і взагалі вчений. Але ж люблять людину не за те, що вона вчена, а за щось інше. А цього іншого у Володі саме й немає.

Їй зовсім розхотілося спати, вона підвелася з ліжка, підійшла до вікна і виглянула надвір... Місяць висів над

деревами, і вона, як учив її батько в дитинстві, в уяві приставила паличку до місяця й визначила — народжується він чи кінчається, а потім, вдихнувши на повні груди холоднуватого густого повітря, напоеного запахом землі, трави, дерев і ще чогось дуже знайомого, але незрозумілого, відчула таку радість, що їй захотілося негайно зробити щось надзвичайне. І вона, впершись руками на підвіконня, спробувала зробити стійку вниз головою, як це робила в інституті на заняттях з художньої гімнастики, але, злякавшись, що не втримається, швидко стала на рівні ноги й повернулася на ліжко.

Це тому,— подумала вона,— що зараз місяць, і повітря, і цей знайомий, такий приємний запах, і завтра я побачуся з Давлятом...

Кібернетика,— раптом згадала Ольга.— Батько вважає, що можна розробити теорію поведінки цих його тарганів і мурах, а згодом, за допомогою кібернетики, буде створена й теорія поведінки людини. Але хіба може будь-яка кібернетика передбачити, що я зустрінуся з Давлятом або що Таня піде навшпиньки вночі по цьому рипучому паркету до Володі Неслюдова, хоч, якщо міркувати теоретично, така людина не повинна була б подобатися моїй сестрі — він смішний, вайлуватий, руки в нього червоні й далеко вилазять з рукавів піджака.

І взагалі я не уявляю собі, як можна залишитися з ним наодинці, адже він не здатний ні про що вести розмову, крім своєї стародавньої історії. Ну, раз можна поговорити про історію, другий, а потім? І взагалі правду пишуть у газетах, що деякі наукові працівники відірвалися від життя. Треба буде якось при Тані спитати в нього, а що ж зміниться, коли йому пощастить довести, що цей Бабек, якого, як він сам казав, не вивчають не тільки що в школі, а навіть і в університеті, мав якісь зв'язки з Таджикистаном? Ну й що ж з того, коли мав зв'язки? Можна зробити таку спробу: стати на вулиці й спитати поспіль тисячу людей, чи чули вони взагалі що-небудь про цього Бабека? І геть усі скажуть, що ні, ніколи не чули. Якщо навіть і довести, що тут справді відбувався якийсь соціальний рух з ініціативи Бабека, вся тисяча людей про це не дізнається, і їм, як і мені, це зовсім не цікаво.

І взагалі люди — всі люди,— щоб жилося добре й щасливо, повинні менше думати, що там було в минулому; навпаки, їм слід забути минуле й думати про теперішній,

сьогоднішній день. Як Давлят. А от же — всі люди сплять і ніхто не думає, що Давлят і такі, як він, охороняють їх сон, і це дуже добре, що є Давлят й інші люди, які це роблять...

Але як це я — про минуле... Це правда — коли все так добре й прекрасне, то не треба думати про страшне минуле, бо все, про що пам'ятають і не забувають, може повернутися... Це так, і треба буде про це сказати Тані...

Але я не буду чекати її, бо вже хочу спати, і мені однаково треба буде про це ранком ще раз подумати. А зараз я краще подумаю про щось інше. Про цей килим, якого подарував мені Давлят. Навіть мама сказала, що такий подарунок могла зробити тільки людина з витонченим смаком. Навіть Таня сказала, що Давлят — поет. А Володя до цього ніколи б не догадався...

Шаріпов подарував Ользі білу кошму, на якій чорною шерстю було вишито п'ять нотних ліній, скрипичний крюк, чотири «діези» й кілька нотних знаків. Ольга не знала нот. Соль, сі, фа, мі, — прочитала Ганна Тимофіївна. — До, мі, сі, ля, ля, ля... — І проспівала: — «Я люблю вас, Ольго...»

Як хороше, коли він каже мені ці слова, — подумала Ольга. — І взагалі, коли він говорить. Ніхто не говорить так гарно, як Давлят. І я тепер згадала, хто ще так говорить, і треба буде сказати йому про це. Так говорить Левітан по радіо. Тільки Левітан мовить урочисто, а Давлят — просто, як усі в житті, тільки краще... І я розумію, що він ні з ким не може говорити про свою роботу, навіть і зі мною. Але я складу залік — «хвіст» з судової медицини і візьмусь за неї серйозно, а коли закінчу інститут, теж піду працювати в комітет державної безпеки...

Тобто — як це — в комітет? — раптом злякалася Ольга.

І вона пригадала, як було заарештовано батька і як вони не знали, чи він живий, а коли зверталися до міністерства безпеки, їм нічого не відповідали, і як мама йшла з міністерства й плакала, не схиляючи голови. Як важко й страшно тоді їм жилося, як люди, які перше заздрили їм, стали їх жаліти. А потім помер Сталін, і всі вони — і мама, і Таня, і я, — удавали, ніби засмучені його смертю, а самі тихенько раділи й чекали кращого, але все це тихенько, тихенько навіть одна від одної. І зразу повідомили, що батько живий, — і він повернувся веселий і страшний, —

а вночі Оля почула, як він сказав мамі, що його там на допитах били.

Ні, ні,— думала Ольга.— Це не Давлят. Це наслідок культу особи. З цим покінчено, і не треба про це згадувати. Наче цього й не було...

Але про все це я подумаю потім, бо зараз дуже хочу спати... А Таня все ж дарма ходить до цього Володі, бо якщо навіть вона й покохала його, як я Давлята, хоч це зовсім неможливо, то однаково недобре до нього ходити в кабінет батька. До того ж, вона ніколи не висипається. А так хочеться спати...

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТИЙ,

в якому знову з'являється загадковий граф Глуховський

В бутті людським — життя найвище благо,
Як проживеш його — так пройде те життя.

Гіяс ад-Дін Або-л-фатх Омар ібн Ібрахім,
який звався Хайямом (шатровиком)

Скільки ж йому років? — думав Степан Кирилович.— Скільки ж йому років?.. Очевидно, не менше, ніж мені... Він тоді не мав вигляду здорової людини... Цікаво все ж — який він тепер? Важко думати, що йому жилося легше, ніж мені. Хоч, мабуть, легко живеться не тим, хто добре живе, а тим, хто легко ставиться до життя...

Він встав з свого місця за письмовим столом, перейшов до круглого столика і улігся в низькому кріслі, розставивши ноги й витягнувши їх вперед. Все частіше й частіше сидів він тут у такій позі. А зовсім ще ж недавно він сів у це крісло, відкинувшись на спинку, розставивши ноги й витягнувши їх вперед, вперше в житті.

Він зайшов тоді в архів, щоб переглянути одну з давніх, колись уже закінчених справ, зв'язаних з спекуляцією лампами до радіоприймачів. У ній побіжно згадувалося прізвище Ібрагімова. Він збирався дати завдання перевірити, де тепер перебувають люди, замішані в цій справі, але наперед хотів сам з'ясувати всі її обставини.

Він чув десь, що великі вчені-біологи самі миють для себе пробірки, бо в складних експериментальних роботах немає малозначних операцій. Цей приклад він часто наво-

див своїм співробітникам. Не цуратися чорної роботи. В ній багато такого, що дає вам у руки ключа до відкриття. І сам він ніколи не цурався її...

Він сидів за столом з лампою денного світла, що горіла тут і вдень,— в архіві було темнуватو. За сусідніми столами з такими ж лампами працювали співробітники управління, два командировані з Москви підполковники і лєнінградський профєсор, спеціаліст з нової історії — літня жінка з спущеними панчохами на безформних ногах — їй було дозволено користуватися деякою частиною архіву в зв'язку з її науковою роботою. Того ранку не було ніяких особливих причин хвилюватися. В усякому разі — не більше, ніж завжди. Вночі він добре спав. Взагалі цей день ні в чому й нічим не відрізнявся від усіх інших днів. І раптом...

І раптом він відчув, як щось гостре й пощерблене занурилося йому в серце — він навіть ясно уявив, що саме: кінець металєвого брєнталя, якого забивають у кам'яні стіни. В нього зм'якнули руки й тіло, і він хотів вдихнути повітря, але не зміг. Щось було, мабуть, в його обличчі або в його поведінці таке, що люди навколо нього заметушилися злякано, хтось подав йому води, хтось провів його до канапи, що стояла біля стіни (дивне збіговисько — він нещодавно запропонував забрати канапу з архіву, бо вважав, що меблі такого гатунку зовсім зайві в службовому приміщенні).

Біль посилився. Він уже сповнював усе серце й усі груди, і він подумав, що вмирає. І було дуже ніяково й прикро вмирати при сторонніх людях, що скупчилися круг нього. Він мовчки підвівся, повернувся до себе в кабінет, наказавши черговому: «Нікого не пускати!», і улїгся в кріслі, витягнувши вперед і розкинувши ноги.

Йому здалося, що зараз, цю ж хвилину, серце не витримає болю й розірветься. Це і буде «розрив серця», як казали колись,— подумав він, змушуючи себе усміхнутися.— А тепер кажуть — інфаркт.

І раптом він почув власний голос, тихий, зляканий і сором'язливий:

— Ох, не треба... Не треба...

Раніше, коли йому загрожувала смерть на війні, смерть з волі людей, з волі ворогів — він ніколи не просив... Але зараз він був наодинці з нею... Тільки він і вона. І вона повільно відійшла.

Так він пролежав півгодини чи годину, і не вмер, і біль

ушух. І він знову взявся за справу, і на ранок не пішов до лікаря, як збирався, а зробив це тільки через тиждень після того приступу, коли знову відчув біль у серці, цього разу менш гострий, але все ж біль...

Стенокардія. Грудна жаба — як простіше й виразніше казали колись.

— І не дивно, — сказав полковник медичної служби, головний терапевт Ейхенбаум — рожевощокій, вусатий і бородатий, схожий на діда-мороза. — При вашій роботі. Можна вважати, що це у вас — професіональне захворювання.

Ну а як же при роботі того? На що повинна захворіти людина, що стільки років переховується під чужим ім'ям в оточенні людей, які їй вороги і яким вона — ворог?

Тут усе в почутті відповідальності. Відповідальність — ось що важким тягарем лягає на серце, тисне на нього, мене і перетворює із знайомої фігури, пронизаної стрілою, як це ще можна її побачити на багатьох паркових лавках, в злостиву й вередливу жабу. В грудну жабу, яка готова першої-ліпшої хвилини підскочити на всіх своїх чотирьох лапах туди, до горла, схопити його і витиснути з очей сльози, коли по радіо виконують «Закувала та сива зозуля» або коли дивитися кіножурнал, де хірург рятує дитяче життя.

«Хірург рятує життя» — так і звався цей фільм про роботу Волинського. Добре все ж, що в кінотеатрах гасять світло. Який би вигляд мав він, генерал органів безпеки, із запухлими, заплаканими очима! Невже те, що робить цей Волинський, — тільки техніка, тільки майстерність? Невже він сам не переживає цього всього?.. І неville мої сльози — це тільки «жаба»?..

Але про що пак я?.. Ах так — про відповідальність. Різна мірка. Я відповідаю за безпеку своєї держави, отже, за безпеку людей, які — і це правда! — мені дорожчі за життя. Я це доводив на ділі. І не один раз. В того інше мірило. Він відповідає за себе. Можливо, за кількох людей. Хоч важко думати, що він коли-небудь поважав цих своїх людей. Чи дорожив ними... Інша мірка. Зовсім інша мірка.

Але де він був усі ці роки?.. З якою метою написав ці безглузді листи?.. Чому допустився так по-дурному схибнути?..

Розвідка і контррозвідка. Вони завжди йшли поряд. Як завжди поряд ішли наступ і оборона, меч і щит, стріла й панцир, гвинтівка і окоп, снаряд і дот. Вони весь час ішли поряд, аж поки не з'явилися такі могутні засоби

війни, як ракетні снаряди й атомні голівки до них. Після цього оборона почала нестримно відставати від наступу. «Супутника-шпигуна» — не допитаєш, як звичайного агента. Електронно-лічильна машина розшифрує будь-який код... І однаково, якщо в нього під носом стільки років жила й працювала така людина — система контррозвідки тут ні до чого. Це він, генерал Коваль, винний. Це він погано справлявся з дорученими йому обов'язками. Це він не зумів забезпечити належну безпеку своєї держави.

Шаріпов подзвонив до нього пізно ввечері й попросив дозволу негайно приїхати. Голос у нього був зовсім такий, як у Левітана, що читав наказ верховного командування. Ну що ж — у нього була причина радити. Степан Кирилович завжди кепкував з цієї «екзотики», з усіх цих узятих з підручників криміналістики чи навіть з детективних романів досліджень тютюнового попелу, шерстяних ниток чи відбитків пальців. Ну який же резидент, скажіть, будь ласка, залишить вам відбитки пальців?

І ось — залишив-таки.

Шаріпов приїхав разом з Ведіним. Стримано, підкреслено офіційно Шаріпов доповів, що він установив, хто автор трьох листів про самонавідні ракети. Граф Глуховський. Англійський агент, слід якого вони згубили взимку з 1941 на 1942 рік. Шаріпов поклав на стіл поряд дві фотографії розміром з листівку — відбиток великого пальця правої руки Глуховського, зроблений 1942 року з кахлі, підбраної біля тамерланівського Ак-Сарая, і неповний — самий краєчок відбитка того ж пальця, залишений на клейстері, яким склеєно один із саморобних конвертів.

Захлинаючись, забувши про свій стриманий офіційний тон, Шаріпов розповів, як йому не давала покою думка, чому конверти — саморобні, хто міг у наші дні користуватися такими конвертами. Він надумав зробити аналіз — яким клеєм вони склеєні. Аналіз показав, що це — клейстер з ячмінного борошна грубого помолу. Тоді він вирішив зібрати цього клейстеру побільше, щоб спробувати — може, в борошно попали частки піску з жорен і з цих часток, можливо, можна буде встановити, в якому млині мололи це борошно. Обережно розклеюючи конверта, він звернув увагу на те, що в одному місці — вм'ятина, ніби схожа на відбиток пальця. Він подивився в лупу і переконався, що це так. Експерти з їхньої лабораторії послали й проявили цей відбиток, а потім збільшили його. Але часток жорна не

було знайдено навіть мікроскопічним дослідженням. Надто малу порцію борошна вдалося зібрати з конвертів.

Що ж — Шаріпов ще раз довів, що не дарма Степан Кирилович вважав його за одного з найталановитіших контррозвідників, яких він коли-небудь бачив у своєму житті. І варто було подивитися, з яким захопленням, з якою радістю слухав уже, мабуть, вдруге цю розповідь начальник Шаріпова — Ведін. Як без найменших заздрощів — Степан Кирилович добре вмів помітити навіть приховану заздрість — милувався він Шаріповим. Друзі! — похитав головою Степан Кирилович.

Це варто було відзначити. Люба швидко накрила стіл. Випили «Гурджаані» і згадали Шахрісябз, армію Андерса, похорон графа Глуховського і те, що коли набагато пізніше оглянули труну, то в ній справді знайшли покійника. Видимо, поховали одного з польських солдатів, які тоді чимало зайняли місця на шахрісябзькому цвинтарі.

І раптом Шаріпов, дивлячись у стіл, сказав, що він хоче щиро признатися в службовому злочині. Ведін заглигнувся вином. Виявилось — навіть він не знав, — що в зникненні Глуховського був винен не один тільки Садиков.

— А коли б ви тепер не виявили слідів Глуховського? — спитав Степан Кирилович. — Ви б і далі мовчали про це?

— Не знаю, — щиро відповів Шаріпов.

— Оце й погано, — першим встаючи з-за столу, сказав Степан Кирилович. — Погано, що ви так довго носили це в собі. Це — небезпечно, це завжди створює передумову для чергової поступки. В нашому ділі це — неприпустима річ.

— Але ж це — справа далекого минулого, та й не така вже велика провина — він випадково опинився на горищі, не під час чергування, і міг взагалі не звернути уваги на старого, який привозив дрова, — сказав Ведін.

— Я кажу не про це, а про мовчанку, — відрубав Коваль.

Даремно нічого не проходить, — думав Степан Кирилович. — Нічого не минає безслідно. Звісно, всі ці інтелігентські роздуми й каяття Шаріпова — дурниця. Те, що я вигнав Садикова, не має нічого спільного з тим, що його тепер посадили за злочинство, а Шаріпова, якщо б навіть він чергував, а не Садиков, я залишив би. Я вже тоді розумів, що з нього може вийти... І як же мені не хотілося

пускати цих хлопців у діючу армію. А Шаріпов і досі не знає, через чие наполягання попав до школи командирів цих самих «катюш». Але все ж — нічого не проходить даремно... Лікар каже: серце — професіональне захворювання... А як же — Глуховський?..

Степан Кирилович повільно й важко підвівся з низенького крісла і підійшов до сейфа, дістав з нього теку з листами й двома фотографіями відбитків пальців.

Так, — думав він, — це Глуховський. У висновках експерти твердили, що це він. Виходить, що й ці листи посилав граф Глуховський, або, точніше, людина, яка ховається під цим ім'ям. Писав їх, мабуть, теж він. Отже, він якимось способом зв'язаний з Ібрагімовим... Але як саме? Навіщо написано ці листи? Не раз доводилося йому в житті потрапляти на загадкові, з першого погляду, аналогічні дії агентів іноземних розвідок. Але — щоб таке безглуздя... Ні, це вперше в житті.

Звісно, найпростіше було б заарештувати, нарешті, цього нахабного красуньчика Ібрагімова й спитати його про це. Але Ібрагімова не можна було чіпати. Ні в якому разі. На Ібрагімова та його зв'язки покладалося всю надію. Треба було тільки якомога пильніше простежити за всіма цими зв'язками: Треба було вичікувати. Як завжди, вичікувати. Раніше він був терплячий. Може, тому, що завжди вірив, — дочекається? Тому, що не сиділа в грудах ця жаба?

Але де ж тепер граф Глуховський? — думав Степан Кирилович. — Як він до нас потрапив? Не може бути, щоб він стільки років сидів десь поруч, діяв, шкодив і залишався непоміченим. Усі ці роки він був по тому боці. І ось тепер, тільки тепер його закинуто до нас. А якщо все це не так, якщо він справді був тут і працював, а ми не змогли його помітити, тоді я ні до чого не придатний. Тоді треба звільнити місце. Треба поступитися дорогою іншому. Виходить, тоді краще мерщій здохнути від цієї чортової «стенокардії».

в якому Володимир Неслюдов теж конструює
і виготовляє зброю

Поли взаємних стосунків підібрав і ким обопільних розваг згорнув.

Джамі

Володя вчинив вельми статечно. В крамниці, де продавалися спортивні товари, він купив метр ніпельної гуми. Потім він почистив взуття в чистильника і, заплативши вдвічі більше, як зазначено в ціні, попросив шкуратинку. Нарешті він купив у крамниці канцелярських товарів складаний ніж і цим тупим, мало придатним для такої роботи знаряддям, потихеньку, озираючись, зрізав у гущавніні міського парку гілку з тополі.

Всі ці заходи забрали в нього майже половину дня, а другу половину він просидів на лавці перед будинком, відрізуючи в гілки кінці так, щоб вона перетворилася в рогачик, і приладнуючи до нього гуму та шкуратку.

Хоч би там що, а йому треба було перевершити сусідського хлопчиська Павлика. В того була рогатка, і нікому й ніколи, мабуть, Машенька так не заздрила, як тій рогатці й умінню Павлика стріляти з неї камінцями «вище за найбільше дерево».

Володя закінчив виготовляти свою грізну зброю і приступив до випробування її. Він вклав у шкуратку уламок камінця, відтягнув гуму і одразу ж переконався, що рогатка має несподівані й небезпечні властивості. На веранді стояв зільник з великим, дуже вишуканим, схожим на готичний собор кактусом, і цей зільник з тріском розбився і впав на землю.

Машенька застрибала від радощів. Навіть Павликові не щастило так влучно стріляти. Володя не зважився признатися, що він хотів закинути камінець просто вгору, щоб він пролетів мимо будинку, не заподіявши ніякої шкоди.

З хати вийшла Ганна Тимофіївна, яка не без остраху спостерігала у вікно за Володиною вигадкою. і серйозно спитала:

— Чи не зможу я вам чимось допомогти?

— Ні,— сказав Володя.— Спасибі. Я от тільки випадково...

— Не слід двом жінкам, та ще в присутності обох,— сказала Ганна Тимофіївна,— по-різному пояснювати свій

вчинок. Але давайте все ж таки пересадимо цей бідолашний кактус в інший зільник. Я зараз винесу.

Вони пересадили кактус, і, забираючи його про всякий випадок додому, Ганна Тимофіївна сказала:

— Я дуже покладаюсь на те, що ви не повбиваєте одне одного цією вашою штукою.

— Ми будемо дуже обережні, бабусю,— відповіла Машенька за Володю.

Виявилось, що Машенька мала далеко більший, ніж Володя, досвід, як треба поводитись з рогаткою. Вона закидала в повітря один за одним камінці, що їх подавав їй Володя, і при цьому сміялася так радісно, так дзвінко й заразливо, як ще не сміялась ніколи за весь час перебування Володі у цьому домі.

Йому було бентежно й хороше, так хороше, що дзвінкий сміх Машеньки ясно й чітко відгукувався десь у грудях: це був його власний сміх, його власна радість. Він думав, що зустріч з Танею — найголовніша й найбільша удача в його житті, що він більше не зможе жити без неї, без Машеньки, без Миколи Івановича й Ганни Тимофіївни. І ще думав, що він зі своїми вадами й хибами, він, гладкий і негарний, нічим не заслужив такого доброго ставлення цих чудових людей, але він що є сил буде намагатися стати кращим, розумнішим, подбає, щоб більше знати, глибше розумітися на своєму ділі.

Він думав про те, що коханню присвятили кращі свої твори поети й музики всіх часів і народів, та й, кінець кінцем, кожна людина з'являється на світ внаслідок кохання, але разом з тим він розумів, що, очевидно, як і іншим людям, йому не досить того, що сказали про це всі поети й композитори світу, бо все, що він переживає, зовсім не схоже на те, що переживали інші. Це зовсім особливе, зовсім незвичайне.

Раніше він ніколи не відчував потреби розповідати комусь про свої почуття. Звичайно його розмови з товаришами зводилися до питань, обмежених тематикою їх наукової роботи. Але зараз він дуже жалкував, що в нього немає близького друга, з яким він міг би поділитися своєю радістю й своїми побоюваннями.

— Машенько,— несподівано для самого себе спитав він у дівчинки, яка шукала на землі підхожого камінчика,— чи ти була б рада, якби я не повертався до Москви, а назавжди лишився тут?

— Хіба ви поїдете? — здивувалася й збентежилась Машенька.

— Ні, Машенько, видимо, я вже не поїду, — сказав Володя, зворушений і схвильований її відповіддю.

Незабаром до них приєднався Павлик, і працю Володі було заслужено оцінено: Павлик сказав, що ні в кого на вулиці нема такої рогатки. Підлещений Володя віддав йому рештки ніпельної гуми й шкіри. Цей Павлик був цікавою людиною. Він був старший за Машеньку — восени він мав іти до школи в перший клас, але до Машеньки ставився як до рівні, так само, як і до Володі та до Миколи Івановича, якому він носив пійманих жуків, метеликів та гусінь. І в цьому однаковому й вільному, без запобігливості й без найменшого панібратства ставленні до всіх було, як здавалося Володі, щось таке, чого бракувало йому самому, Володі. І він думав, як було б добре, коли б можна було забрати до себе не тільки Машеньку, але й цього чудового Павлика, а може, й того опецька, якого він бачив сьогодні в міському парку. Цей гладенький, чимось схожий на Володію вайлуватий хлопчисько, очевидно, тільки нещодавно навчився ходити, і почувалося, що він боїться зупинитися — ану ж упаде. І він довго крокував по алеї з нянькою, яка притримувала його за комірць білої пухнатої кофтинки...

Якщо й існувала людина, яку Володі особливо не хотілося бачити в цю хвилину, то це був саме він — Євген Іллч Волинський. Він вийшов з дому і, як завжди, легко й притьмом подався до них.

Якщо він мені не відповідає — сьогодні не привітаюся, — вирішив Володя і сказав:

— Доброго здоров'я.

— Доброго здоров'я, — відповів Волинський. — Дуже радий, що застав вас. Мені конче треба з вами поговорити, але перед цим... Машук, — притягнув він до себе й поцілував у чоло дівчинку.

І Володя ревниво зауважив собі, що вона пригорнулась до батька.

— Час додому, ти ж бо ще не вечеряла. Бабуся покаже, яку штуку я тобі приніс.

Не попрощавшись з Володею і Павликом, Машенька побігла в дім.

— До побачення, — незалежно сказав Павлик, підіймаючи з лавки рогатку, яку Машенька забула, віддав її Володі

й пішов,— стрункий, певний у собі, з головою, посадженою так гордо й гарно, як це буває тільки у військових моряків.

— Так ось,— сказав Волинський повільно й роздільно,— виходить, що Таниного темпераменту вистачає на нас обох?

— Тобто — як?..— розгубився й не зрозумів Володя.

— Фактично. Я уникаю фігуральних висловів.

— Ви — жирна свиня! — несподівано випалив Володя.

Згодом він ніяк не міг зрозуміти, чому назвав худорлявого й легкого Волинського — жирним, і вирішив, що, очевидно, через його жирний, обволікальний голос.

— Я не думаю, що нам слід розмовляти таким тоном,— спокійно відповів Волинський.— Тим більше, що я тут, очевидно, не найжирніший. А щодо тварини, яку ви ласкаві були згадати... Ну що ж, мені справді траплялося бути близьким з вашою коханкою. Але ж ви були близькі з моєю дружиною. І важко, мені здається, визначити, який з цих вчинків більше свинячий...

Володя мовчав, перемагаючи бажання тупати ногами й кричати: «Замовкніть! Замовкніть!.. Я вб'ю вас, якщо не замовкнете!..»

— Вам, як істориків, можливо, відомо, що бували часи, коли це питання розв'язували на дуелі. В наш вік мирного співіснування, на жаль, немає іншого шляху, як шлях переговорів з взаємними поступками сторін, що домовляються. Такою поступкою і є те, що я змусив себе вести з вами цю розмову. Повірте, що й мені вона не дає ніякого задоволення.

Володя мовчав, болісно зморщившись і дивлячись у землю.

— Невже ви не розумієте,— сказав Волинський з несподівано проникливою і теплою інтонацією,— що вас використовують для того, щоб викликати в мені ревності? Хоч — повірте — я й без того приїхав сюди, щоб налагодити стосунки в своїй родині. Щоб Таня не жила без чоловіка, а Маша — без батька... Зрозумійте ж — я старший за вас і мені важко й соромно говорити з вами про це — але зрозумійте ж, що в мене... у мене, крім них... нікого не залишилося в житті...

Володя мовчав, зовсім розгублений.

— Я не знав цього,— хрипко сказав він нарешті.— Не знав, що ви для цього приїхали... Я не можу говорити з вами про це... Я не знаю, як ставиться до цього Тетяна

Миколаївна... Ми жодного разу з нею про це не говорили,— додав він наївно.

— Мені незрозуміло й те, для чого вам треба це знати,— з гіркотою відповів Волинський.— На вашому місці всяка людина, що поважає себе, негайно поїхала б з дому, де вона опинилась випадково й не принесла нічого, крім прикростей. Ви гадаєте, що Миколі Івановичу чи Ганні Тимофійвні буде приємно дізнатися про ваші стосунки з їх дочкою?

— Ні,— сказав Володя, знімаючи окуляри й короткозоро мружачись.— Я знаю це... Я думав... я сподівався, що Таня вийде за мене заміж. Але я не розумію, як ви можете...

— А я такий, що, на відміну від вас,— можу.— урвав його Волинський.— Я — багато чого можу.

— Мені треба знати, відкіля вам відомо про мої стосунки з Тетяною Миколаївною,— важко витискаючи слова, спитав Володя.

— Як ви знаєте — я живу в готелі. І там іноді, як це ви, можливо, теж знаєте, зустрічаюся з моєю дружиною. Думаю, що тепер вам не важко догадатися, відкіля в мене відомості про ваші «стосунки»...

Володі ніколи раніше не доводилося обмежувати себе у витратах. Щоправда, бувало так, що хотілося купити якусь книгу, та грошей бракувало. Тоді він зітхав і брав цю книгу в бібліотеці.

Але взагалі щодо грошей, то він ніколи не бідував, а велику частину стипендії позичав товаришам, бо жив дома на всьому готовому і всі його витрати склалися з поїздок у метро й тролейбусі, купівлі раз на два роки готового костюма, раз на рік взуття, частіше сорочок, білизни, а надто шкарпеток, які часто рвалися.

Однак останнього часу він відчував остільки гостру нестачу грошей, що дуже жалкував, що не захистив кандидатської дисертації — це набагато збільшило б його заробіток. Основною статтею його витрат стали тепер квіти. Йому давало величезну радість посилати Тані на сцену квіти, а це вимагало безліч грошей. Я ніколи раніше не уявляв собі,— думав він ще сьогодні ранком,— що кошики квітів, які підносять артистам на всіх концертах, коштують таку силу карбованців...

Але зараз йому перш за все потрібні були гроші. Щоб виїхати. Не тільки з цього дому. З цього міста. Назавжди.

Доведеться дати батькові телеграму,— думав Володя.— Щоб телеграфом же й вислав. Треба буде тільки телеграму почати словами: здоровий, почуваю себе добре. Бо батько буде здивований. Володя ніколи не просив у нього грошей.

Ввечері Володя раніше, ніж звичайно, повернувся до своєї кімнати. Таня була в театрі. З похмурим і рішучим виглядом він кілька разів обійшов навколо кімнату, а потім замкнув зсередини ключем двері й погасив світло.

Він сидів на ліжку, нахилившись униз, охопивши руками коліна й хитаючись з боку на бік у тупому безсилому розпачі.

Артистка,— думав він.— Я завжди з недовірою ставився до цієї професії, до цієї здатності перевтілюватися. Якщо людина вміє зіграти роль на сцені, їй, напевно, ще легше зіграти її в житті.

Він почув, коли прийшла Таня, як в ідальні стукали тарілками, як вона про щось розмовляла з Миколою Івановичем. Потім усе стихло. Через деякий час він знову почув її обережні кроки, потім — як у дверях повернулася ручка. Вона посмикала за двері і знову повернула ручку, але він ліг на ліжку й накрив голову подушкою.

Ааззаху,— думав він. Араби знали таке слово, таке коротеньке дієслово, що в перекладі означало: «Він переконував його бути терплячим у нещасті».— Ааззаху,— умовляв він сам себе,— ааззаху...

Йому здавалося, що він не зможе заснути всю ніч, але зразу ж заснув і прокинувся на світанку від того, що спочатку щось стукнуло ніби по подушці, а потім по животу. Заспаний, з важкою головою, він сів на ліжку і побачив за вікном Таню. Вона кидала на нього камінчики.

— Доброго ранку,— сказав Володя, натягаючи вище простирadlo, яким він укривався, взяв з стільця окуляри й надів їх.

— Вставай,— сказала Таня.— Хіба не бачиш, що на тебе чекає дама?

Накинувши на плечі простирadlo, Володя захопив одяг і відійшов у куток до стіни, так, щоб його не видно було Тані. Там він нашвидку одягнув штани й сорочку і босоніж підійшов до вікна.

— Що сталося? — спитала Таня, всовуючись глибше у вікно і тримаючись руками за раму.— Ти розмовляв з Євгеном Іллічем? Він тобі щось казав?

— Так,— відповів Володя, трохи відступивши від вікна в глибину кімнати.

— І ти йому повірив?

— Так,— сказав Володя.— Йому відомо те... те, про що він міг дізнатися тільки від тебе.

— Мені слід було б образитися й піти,— сказала Таня.— Назавжди,— додала вона жорстко.— Ти повинен... ти на все життя повинен не вірити нічому поганому про мене. Якщо це тобі не я сама сказала. Але я не хочу тебе втрачати. Я нізащо не хочу тебе втрачати. Що б там він не казав — усе це брехня.

— Відкіля ж він дізнався про наші стосунки? — спитав Володя, поправляючи окуляри.

— Дурненький,— сказала Таня.— Таж у тебе на обличчі все написано. Я гадаю, що про це вся вулиця знає. І вся театральна людність нашого міста. Принаймні всі, хто бачив тебе в театрі... Допоможи мені влізти. А завтра скажемо батькам, що я буду твоєю дружиною.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ДРУГИЙ,

в якому генерал Коваль веде допит без протоколу

Ніколи нікому не досягнути високого становища без допомоги трьох умов: або особистою працею, або розтринькуванням майна, або втратою віри.

Бахунд ібн Сухвана, відомий під ім'ям
Алі ібн аш-Шах ал-Фарсі

— Прошу пробачити,— підводячись назустріч Волинському, сказав Степан Кирилович тоном старого служачи, до якого вдавався іноді в таких випадках.— Але мушу вас потурбувати... Сідайте, сідайте, будь ласка,— показав він рукою на крісло, а сам сів на своє постійне місце — обличчям до дверей, а вікно залишалося збоку, праворуч. Це лишилося в нього назавжди з часів іспанських подій — навіть за обідом, навіть у гостях сидіти так, щоб бачити двері й вікна.— Мене попросили, розумієте,— казав далі Степан Кирилович,— поставити вам кілька питань. Ними, власне кажучи, цікавлюся не я, а вищі інстанції. Але наше діло — солдатське: накажуть — виконуєш. Я, як бачите, навіть не запросив секретаря, розмова в нас, можна ска-

зати, неофіційна... Просто — кілька питань. Якщо знаєте — відповісте.

— Будь ласка,— сухо сказав Волинський, сумнівно поглядаючи на тупуватого, добродушного генерала, який, мабуть, був охочий поскаржитися на свою солдатську долю, навіть маючи генеральський чин.

— Так ось, питання перше. З ким ви зустрічалися в Парижі, коли брали участь у міжнародній конференції?

— Я не можу всіх пригадати,— здивувався Волинський.— Я познайомився з багатьма людьми, до того ж я погано запам'ятовую прізвища, а надто іноземні. І до того ж, там було так багато бенкетів, та і я влаштував обід з нагоди вручення мені премії. І на ньому, кажучи чесно, було чимало людей, яких я бачив того дня вперше і вже, напевно, востаннє.

— Премію ви одержали за таку ж операцію, як її показано в кінофільмі «Хірург рятує життя»,— ласкаво пригадав Коваль.— Дивився, дивився... Дуже зворушливо. Я, признаюсь, по-старечому навіть сльозу пустив.— Він ніколи не став би розповідати дружині, Шаріпову чи іншим своїм співробітникам, що це його так розчулило. Але зараз не міг відмовити собі в приємності згадати про це — до ролі старого служачки це дуже пасувало.— Еге ж, так ось, я розумію, що всіх не згадаєш. Але тих, кого ви пам'ятаєте...

— Що ж,— усміхнувся Волинський,— спробую.

Він почав перелічувати одне за одним імена хірургів, відомих усьому світу.

— Ось ви назвали такого Дзаванті,— спитав Коваль.— Це який же Дзаванті?

— Я мав на увазі італійського хірурга. Але я зустрічався ще з одним Дзаванті, досить великим французьким постачальником медичного обладнання,— відповів Волинський.— Ви скажіть одверто — це він вас цікавить? Невже в посилці, яку він попросив мене передати його знайомим, було щось недозволене?

— Так, було. І саме недозволене. І відповім я вам одверто — як ви слушно зрозуміли — саме ця людина нас цікавить.

Косме Райето — в ролі постачальника медичного обладнання,— подумав Степан Кирилович.— Уже краще виступав би в ролі хірурга. В цьому в нього хоч був досвід.

— Розкажіть, до речі, як він тепер виглядає,— спитав Коваль у Волинського.

— Ну як?.. Це вже літня людина, з ядухою, огрядний, з рідким сивим волоссям, яке він зачісує набік, щоб, мабуть, приховати лисину, як це іноді роблять.

Ковалеві дуже хотілося спитати, чи носить він перстень з печаткою. Він добре запам'ятав цю печатку на руці в Косме Райето. Але стримався.

— Він з вами розмовляв російською мовою?

— Ні, французькою.

— Ви володієте французькою мовою?

— Так, і досить непогано.

— Ну і що ж, цей Дзаванті — багата людина?

— Так. До того ж він з тих, які намагаються підкреслити своє багатство костюмом, пошитим у дуже дорогого кравця, дорогим взуттям, в краватці в нього булавка з великою перлиною, на пальці — перстень з солітером...

Виходить, що він змінив печатку на діамант,— подумав Коваль.

— Чому ж ви дали згоду взяти цю посилку?

— Я не бачив у цьому нічого негожого. Мені мої знайомі іноземні діячі медицини теж іноді надсилають посилки, свої наукові праці, альбоми з фотографіями і навіть деякі інструменти.

— Ви часто зустрічалися з цим Дзаванті?

— Ні. Три або чотири рази.

— Чим же він вас так привабив, що ви дали згоду передати його посилку?

— Він досить впливова особа. І дуже цікавиться станом радянської медицини. А від нього в якійсь мірі залежить реклама, отже й популяризація досягнень радянської хірургії.

— Досягнень хірургії чи ваших особистих досягнень?

— Я не розумію вашого питання.

— Що ж тут незрозумілого? Якщо в закордонній пресі популяризуються, як ви кажете, ваші операції, то, виходить, створюють славу і вам.

— Мене в даному разі цікавив не мій особистий успіх, а успіх нашої медицини,— сердито сказав Волинський.— За свої вчинки я готовий відповідати. Але лихого умислу мені приписати не пощастить. Тепер інші часи.

— Так, це ви правдиво зауважили; тепер інші часи... А з Ноздріним Гаврилом Івановичем ви зустрічалися?

— Так, зустрічався. Але не на конференції. Він прийшов до мене в готель у Лондоні, коли я їздив туди просто

в туристську подорож. Якимось способом він дізнався, що я одружений на дочці його брата.

— Він вас просив що-небудь передати Миколі Івановичу Ноздріну?

— Так, він казав, що чув про злигодні свого брата. І просив передати пропозицію переїхати в Англію. Де він може й лишитися. Якщо ж він цього не забажає або не зможе, то хай посилає свої праці — вони негайно будуть опубліковані в найкращих англійських журналах.

Волинський дістав з верхньої кишені піджака носовичка й витер руки.

— І ви передали цю пропозицію?

— Ні. Ви, пробачте, за кого мене вважаєте? Я сказав, що не бажаю вести далі цю розмову, бо вважаю це за негідне для радянської людини.

— Як же реагував на це брат професора Ноздріна?

— Він попросив мене передати заздалегідь написаного листа. А коли я відмовився й від цього, він, не прощаючись, пішов. Більше я його не бачив.

— І ніяких посилок професорові Ноздріну він не просив вас передати?

— Ні.

— А людей, яким ви привезли посилку від Дзаванті, ви знаєте?

— Ні, не маю про них уявлення... Це лікар-стоматолог, якийсь далекий родич Дзаванті.

Степан Кирилович ще довго ставив питання, робив помітки на аркушиках паперу, повертався до того, про що вже питав, кожного разу не забуваючи перепросити за свою неуважність; помалу й розраховано він добився того, що Волинському остаточно урвався терпець, а на закінчення по-простецьки сказав:

— Мені дуже неприємно читати вам лекцію про пильність. Але скажемо одверто — ви мало не стали підсобником ворога. По-перше, передавши цю саму посилку від Дзаванті, а, по-друге, не повідомивши органи державної безпеки про переговори, які вів з вами Гаврило Іванович Ноздрін. Я дуже раджу вам під час наступних поїздок бути якомога обережнішим... А зараз прошу вибачити за турботу. Ну і, як це ви й самі розумієте, якщо виникнуть ще деякі питання, доведеться вас ще раз потурбувати. Така вже в нас неприємна служба. До побачення.

Степан Кирилович пересунув безшумний важелець, що вимикав магнітофон,— він був у нього під кришкою столу, а потім, провівши Волинського до дверей, повернувся до круглого столика й кілька разів ковтнув з напівповного келиха «Гурджаані».

Він думав про те, що людина може навчитися всього, але ніколи не навчиться відрізнити правду від брехні. Довгі роки його праця полягала в тому, що він сприймав як брехню все те, що казали люди, які сиділи по той бік столу, а потім факт за фактом вишукував в їхніх словах правду. Ну що ж, часто-густо траплялося так, навіть, мабуть, частіше всього бувало так, що кожне їх слово було правдою.

Але як вийде з Волинським? Безпосередньо до Ібрагімова, видимо, він справді не мав ніякого відношення. Але однаково — попереду мала бути велика робота, щоб перевірити його слова. На жаль, Степан Кирилович знав дуже мало. Занадто мало. І, як завжди в таких випадках, удавав, ніби знає все. Точніше, ніби не він знає — це бувало небезпечно, співрозмовник міг легко визначити його слабкість, а що знає якесь вище начальство, повідомивши йому тільки частину відомих фактів.

Але що ж, все-таки, цей Волинський? — думав Степан Кирилович.— Чому він так турбується про те, щоб його ім'я завжди згадувалося в нашій пресі, турбується настільки безсоромно, цинічно, що став уже турбуватися про це навіть і в закордонній пресі? Навіщо йому це? Адже кажуть про нього тямущі люди, що він талановитий хірург. І міжнародну премію він одержав цілком заслужено. Так у чому ж річ?..

Несимпатичний він мені. Дуже несимпатичний. Та з цього ще не можна робити ніяких висновків. Може, все це — гонитва за славою? Може. Але якщо це навіть так, то я вже потурбуюся про те, щоб, поки я живий,— він більше за кордон не потрапив. Навіть туристом.

ЯКИЙ ПРАВИТЬ ЗА НАТХНЕНИЙ ГІМН ОСЛАМ

Виїзд у дощ, бідність у дні юнацтва,
розлука під час першого кохання — ось три
великі горя.

Шукасапаті

Який усе ж таки він був маленький, цей Дон Жуан. З тоненькими, крихкотілими ніжками, з хвостом, що закінчувався сірою китичкою. З рухливими вухами й сумним поглядом карих добрих очей.

Володі здавалося, що він міг би переступити через осла. І вже напевно, якщо сісти на нього, — поламаються всі чотири ніжки.

— Ні, — сказав він рішуче. — Краще вже пішки.

— Ну, як хочете, — образився за Дон Жуана Микола Іванович. — Запевняю вас, що ні реактивний літак, ні найудосконаленіша автомашина, ні чистокровний арабський кінь не можуть навіть в найменшій мірі замінити цю сумирну й розумну істоту в такій експедиції, як наша.

— Він мене просто не витримає...

— Як ви можете таке казати?.. Кафір слабкіший за Дон Жуана, і то ви вільно могли б доїхати на ньому хоч і до Москви. А це — Дон Жуан! Хамаданської породи! Мені пропонували в обмін на нього ахал-текінського коня, якому й ціни немає, — і то я відмовився. Сто п'ятдесят кілограмів — він навіть і не відчує.

— Ви мене дещо переоцінили, — почервонів Володя. — Я не важу і ста кілограмів. І все ж я не наважуюсь...

Він сказав неправду. Він важив усі сто п'ять кілограмів і дуже соромився цього.

— Ну що ж... як хочете...

Кожного року в таких випадках біля будинку професора збиралися сусіди, люди охочі до видовищ, хлопчакі. Виїзд Миколи Івановича в щорічну експедицію зафіксував був навіть на плівку якийсь жартун-фотокореспондент і опублікував у журналі «Вокруг света».

Видовище і справді було незвичайне. Професор у сірому дощовику й солом'яному брилі з широкими крисами усадовився на Дон Жуані, добродушно помахуючи рукою рідні та сусідам. А за ним на впертому, дразливому Кафірі (невірному) їхав услід, не підводячи очей, червоний

і спітнілий асистент професора чи здібний аспірант. Поїхати з професором Ноздріним в ентомологічну експедицію вважалося за велику честь. Дарма що вона мала не офіційний і в суті приватний характер, вважалося за визнане, що аспірантові після повернення забезпечено матеріал для його дисертації. Але проводи й вдача Кафіра дуже псували втіху усвідомлення, що береш участь у вельми цінних, з наукового погляду, заходах.

Цього разу Микола Іванович зібрався в свою щорічну подорож якось несподівано і набагато раніше, ніж завжди. Його цікавили ті ж самі місця, що й Володю,— район кишлака Мітта, і він запропонував Володі поєднати дві експедиції — ентомологічну та історичну.

— Повірте мені,— казав Микола Іванович,— що поширена думка, ніби кінь бистріший за ішака, просто помилка. В горах можна пересуватися тільки ступою. Хо́да в коня, розуміється, ширша, але в ішака частіша. Ні автомашина, ні віз, як ви це й самі розумієте, по в'ючних стежках не пройдуть. Тепер повернімося ще до одного, не менш важливого аспекту цієї проблеми. Коня треба годувати. І то — добре годувати. Треба вівса або ячменю. Треба сіна чи коношини. В горах, далеко від кишлаків, забезпечити коня всім цим буває часом вкрай важко. Інша річ ішак. Він сам годується. Всім, що трапиться в дорозі. Треба тільки стежити, щоб він ненароком не допався до ваших книг чи рукописів. А якщо ви до цього маєте ще змогу час від часу дати йому з долоні трошки кукурудзи чи ячменю, то він вважає себе за найщасливіше з смертних створінь і дивиться на вас закоханими очима.

— Та все ж кінь...— пробував був заперечити Володя.

— Ви коли-небудь їздили верхи? — перебив його Микола Іванович.— Тряско, мулько. А ішак, з його частою еластичною ходою, ніби в повітрі тебе несе.

Кінець кінцем Володя піддався.

— Перш за все я познайомлю вас з упряжжю, або, точніше сказати, з осідланням,— підкреслено зрадів Микола Іванович.

Осли жили в саду, в невеликій повітці з вальковими стінами й черепичним дахом. З перебільшеною гордістю Микола Іванович показував Володі свої пристосування для їзди на ослах верхи.

На спину осла клалося килимок з губчастої пластичної маси на зразок тих, якими останнього часу почали напов-

нювати матраці. Поверх клалося сідло — товста подушка з такого ж матеріалу. Все це утримувалося двома широкими брезентовими попругами. Поверх сідла перекидалися сакви-хурджум з домотканої вовни. Морду охоплював наголовач-чомбур з ременю, прикрашеного бляшками. За стремена правив зв'язаний удвоє вовняний мотуз, вільно перекинутий через сідло,— в петлі на його кінцях всува-лося ноги.

Володя був невимовно здивований, коли дізнався, що, як і за давніх-давен, ослами й нині керують за допомогою стимулу — коротенької палички, загостреної з одного кінця. Як пояснив Микола Іванович, досить було посту-кати цією паличкою осла по шиї з правого боку, щоб він повернув праворуч, а з лівого боку — ліворуч. А втім, треба було небагато часу для того, щоб Володя переко-нався — на практиці все це набагато складніше.

Загалом же — все це було досить весело й цікаво. Всі брали участь у готуванні до подорожі. Всі були утаємни-чені в неймовірній Одиссеї пошуків для Володі підхожих бриджів і чобіт. Їх виїзд спинив на вулиці весь рух. Авто-машини загрузли серед глядачів, що загатили вулицю. Володя, певно, за все своє життя не бачив стільки облич, які б сміялися одночасно. Сміявся Микола Іванович. Ши-роко усміхався і сам Володя, тишком мріючи про той час, коли вони, нарешті, виїдуть за місто. Величезний Володя, що сидів на ослі якимось боком, вчепившись руками за осялячу холку й охопивши осяляче черево ногами, щоб не звалитися,— був видовищем на рідкість недоладним і при-надним.

Ще довго в Душанбе будуть розповідати анекдоти про їхню подорож і згадувати, як Володя силкувався повер-нути осла, який нараз, можливо, збагнув, що не по-прощався з сусідською ослицею, і надумав повернутися додому.

Все це було дуже весело,— думав Володя, коли вони вже опинилися за містом і поїхали по ґрунтовій вузькій дорозі вздовж невеличкої річки Душанбинки. Та якщо б йому треба було описати їхній виїзд, то він мусив би поді-лити аркуш паперу вздовж на дві частини і над одною половиною поставити — «сказав», а над другою — «поду-мав». Ось, приміром, так:

Микола Іванович:

...Ні «Ту-104», ні «Волга» не зможуть замінити осла хамаданської породи в нашій комплексній високонауковій експедиції... Він навіть не помітить ваших ста п'ятдесяти кілограмів...

Невже ти не розумієш, що в цих обставинах кому-кому, а тобі слід було б піти навіть пішки. Я не запропонував тобі назавжди залишити наш дім. Я, стара людина, вирішив сам поїхати з тобою в цю експедицію. Хай усі ці непорозуміння якось заладнаються, втрясуться. Хіба ти не розумієш, що мені зараз зовсім не весело, але я, і такі люди, як я, завжди особливо веселимося й жартуємо, коли нам тяжко...

Володя:

...Я ніколи не уявляв, що на ослах їздять верхи без віжок... Чи, як ви сказали, без поводів. Дивно, але у великій літературі, де згадуються найрізноманітніші види східної упряжі, найменші деталі будови й прикрас сідла, про це ніде немає мови... Хоч можливо, що я це й пропустив... Але як же тоді ним керувати?.. Ану ж йому раптом заманеться повернути в інший бік?..

...Я розумію це. Але як мені бути? Ще вчора Таня збиралася сказати вам, що буде моєю дружиною. І добре, що вона не встигла цього зробити. Це тільки б ускладнило і без того складне становище. Ми всі удаємо, ніби нічого не сталося... Ніби Євген Ілліч не кричав хрипким і верескливим голосом, зовсім не схожим на його голос, усього цього... Адже я люблю Таню, і люблю вас всіх, як ніколи й нікого ще не любив, але нічого, крім смутку, я справді досі вам не приніс...

...Так що ж, Машенька, привезти тобі з цієї експедиції? Живого тигра — хочеш? Він міг би нам дуже знадобитися в нашому домашньому господарстві. Вдень він лежав би перед канапою замість килимка, а ввечері — ловив би кішок, яких у нас більше, ніж мишей...

...А якщо суд справді ухвалить повернути Машеньку батькові? І він забере її?.. В Москву?.. Але якщо навіть цього не станеться, однаково життя цієї дівчинки, і так ускладнене ненормальними родинними справами, вже завжди буде носити на собі відбиток цієї ненормальності... І чи зможе Володимир Неслюдов заступити їй батька?.. Вона вже велика дівчинка і часто розуміє далеко більше, ніж ми собі гадаємо...

Володя:

...Спасибі... Велике спасибі, Тетяно Миколаївно. Я гадаю, я певний, що все буде гаразд... Я маю на увазі цю нашу експедицію. Мені просто дуже пощастило, що Микола Іванович збирається в ті ж самі місця, куди треба й мені... При його знанні людей, місцевості, та й те, що він ці дні буде зі мною, — це мені набагато полегшить завдання...

...Я люблю тебе...

Микола Іванович раптом скотився з сідла, вихопив із сакви сачок і, на ходу розсовуючи тонкий, трубчастий, складаний його держак, зайшов збоку проти сонця і почав підкрадатися до куща шипшини, що ріс край самої дороги. Він плавно змахнув сачком, став на коліна і обережно витяг з-під нього якусь комаху.

— Ви знаєте, що це? — спитав він у Володі, який спішився, але на всякий випадок тримав у руках мотузку, прив'язану до наголовка Дон Жуана, — він усе ще боявся, щоб ослик раптом не надумав повернутися додому.

— Коник, — визначив Володя.

— Ні, це — сарана. І до того ж такого виду, про який досі гадали, що він водиться тільки в Південній Америці. Це вже не перший випадок, коли він попадається тут мені й моїм колегам. Та все ж зовсім незрозуміло, як він сюди потрапив. Хоч у практиці ентомологів трапляються ще й не такі несподіванки...

Він посадив сарану в садок-коробочку, в якій одна стінка була зроблена з органічного скла з отворами на повітря, і вони знову, пліч-о-пліч, рушили в путь.

Звично помахуючи ногами в такт ході тварини, Микола Іванович казав про те, що один учений запропонував подати історію людства в масштабі за тим же принципом, за яким складають географічні карти. Якщо до того ж узяти масштаб один до мільйона, як на карті в шкільному атласі, то виявиться, що з часу появи людиноподібних бітекантропів минуло тільки півроку, а гомо сапієнсові немає й трьох тижнів. Учора, десь опівночі, відбулося повстання Спартака, а сьогодні о десятій годині ранку запрацювала перша парова машина. Якихось двадцять три хвилини тому з'явився перший автомобіль. Тільки шість хвилин минуло з того моменту, коли на Хіросіму впала атомна бомба, а з часу запуску першого штучного супутника Землі не минуло й хвилини. І тільки кілька секунд тому спустилася на Місяць радянська ракета.

— Але таргани, навіть за такого масштабу, з'явилися понад триста років тому на землі, вкритій гігантською папороттю та листяними лісами. Вони належать до стародавнього вугільного періоду. Таргани мають багато видів. У північноамериканського таргана-шашеля, Криптоцеріус пунктулатус, у кишковокику — як, між іншим, і в термітів, — живуть бактерії, що перетворюють целюлозу, а вона найгірше засвоюється організмом — у споживні речі. Цей тарган живиться м'яким деревом, що гние. Інші види тарганів пристосувалися до життя в людських оселях, вони стали тим, що зветься «синантропними організмами» — тобто такими, які не могли б існувати без людини... Але в цілому, за триста мільйонів років, протягом яких існують таргани, — вони змінилися дуже мало. Людина в тисячу разів

молодша. Але чи буде мінятися ця людина в майбутньому? А коли й буде — то як?

— А як? — спитав Володя, якого дедалі більше зацікавлювали слова Миколи Івановича. Він поляскав долонею по шиї Дон Жуана, щоб той ішов поряд Кафіра.

— Важко сказати. Ми дуже мало знаємо про це. Можна передбачити, що перш за все буде змінюватися мозок. У наші дні трапляються діти, здатні робити математичні операції з величезними цифрами, не знаючи зовсім навіть початкової арифметики. Можливо, що з дальшим розвитком мозку ці явища стануть притаманними його властивостями. Але можуть бути неабиякі зміни та набуття і щодо інших органів. З цього погляду велике значення має наука про комах.

Серйозно й проникливо, так, як говорять тільки про найважливіше й найзаповітніше, Микола Іванович почав розповідати, що наука про комах, які займають велике місце в житті природи, лише тепер, у другій половині двадцятого віку, сягнуто ступає від спостережень до експерименту. Та й у галузі систематики перед ученими лежить ще велика робота. Хоч число відомих і врахованих видів комах переважає півтора мільйона, спеціалісти з систематики вважають, що нам відома досі тільки десь половина видів, які живуть на землі.

Ляскаючи себе долонею то по обличчі, то по потилиці і відмахуючись від комарів — одного з відомих видів комах, якого, незважаючи на всі старання, так і не змогли досі винищити вчені, Володя з великим подивом дізнався про те, що ентомологам доводиться долати великі труднощі, щоб дослідити дії цих комах.

— Ми повинні ставитися до них так, — казав Микола Іванович, — як, можливо, будуть ставитися люди до жителів інших планет. Комахи бачать світ зовсім іншим, ніж тварини, і забарвлено його для них в такі кольори, яких ми ніколи не бачили й не побачимо...

Ми до жителів інших планет? — подумав Володя. — Чи жителі інших планет до нас?

— Але природа, створивши в комах органи чуття, які часто принципово відрізняються від органів чуття тварин, наділила ці органи здатністю сприймати ту ж об'єктивну реальність, яку сприймає й людина. Так, наприклад, смак таргана небагато чим відрізняється від людського, якщо

не брати до уваги те, що тарган ніколи не плуває цукру з сахарином.

Вони звернули на вузьку дорогу вздовж старого зрошувального каналу — вона то йшла до схилу, то спускалася аж до води, поринаючи в гущавину очерету й чагарника, над якими високо підносилися дерева білої шовковиці — сафед-тута, з обрізаними на поживу шовковицям гілками. Зелений очерет, переплетений березкою, шелестів і похитувався, кидаючи на дорогу, на ослів і на обличчя свою зелену тінь.

— А ось лапки метелика Данаїди,— оповідав далі Микола Іванович,— а саме на лапках містяться його органи смаку, мають чутливість до солодкого в дві тисячі разів більшу, ніж язик людини. Але як побудовані ці органи — ми ще не знаємо. Самиці деяких метеликів можуть приваблювати самця за десять кілометрів. У них є приваблювальні залози, що виділяють запах, який, до речі, людські органи нюху не сприймають. І розчин цієї речовини в радіусі десяти кілометрів складає тільки одну молекулу на кубічний метр. Дивовижно, але досить цієї молекули, щоб привабити самця. Ми вже встановили, що речовина ця в своєму складі має вуглець, водень і кисень і не має азоту, але як вона виробляється і як сприймається самцем, нам поки що не відомо... Можна навести ще дивовижніші приклади. Ось, скажімо, маленький коник з родини петтігонія здатний реагувати на коливання, амплітуда яких дорівнює половині діаметра атома водню...

Володя уважно слухав Миколу Івановича, все це йому було дуже цікаве, проте він ні на хвилину не забував, що там, дома, лишилася Таня, що вона сама порадила йому їхати в цю експедицію, бо треба часу, поки всі вони зможуть прийти до пам'яті... Він не забував і про те, що Євген Ілліч кричав на Миколу Івановича, і на Ганну Тимофіївну, і на Таню, і погрожував, що забере Машеньку, що він не допустить, щоб його дочка жила в родині, де її мати плується з приїжджим аспірантиком... Це був немовби другий план. Але був ще й третій — осел, сидіти на якому було тряско й незручно, він розтер ноги об осялячі боки, і кусали комарі, і повільно пливла назад дорога, а попереду чекали на нього дуже цікаві й дуже важливі для нього зустрічі з людьми й місцями, заради яких він сюди приїхав...

І, певно, всі ці три, а може й більше планів відчував

і Микола Іванович, бо раптом, посеред розповіді про сарану, промовив проникливо й співчутливо:

— Повірте мені — так краще...

І знову вів далі лекцію про сарану.

Якийсь молодий таджик верхи на неосідланій кобилі вигнав з бічної стежки на дорогу десяток гіссарських баранів — повільних великих тварин з пудовими курдюками. Погукуючи на баранів, він одночасно життєрадісно, на весь голос виспівував пісню Хафіза про солов'я й троянду, в якій робився висновок, що на цьому світі щастя неможливе, а лихо підстерігає звідусіль.

Якби, — думав Володя, прислухаючись до таких знайомих слів Хафіза, що переривалися дзвінким гойканням на неквапливих баранів, — якби якась людина, що ніколи не була на металургійному заводі, в усіх деталях знала, як побудовано мартенівську піч і прокатний стан і в чому полягають обов'язки доменщика та начальника зміни, як виготовляють кокс і як перевіряють якість руди, які прилади є в лабораторії, як прізвище лаборантки і яка вона собою... І якби вона, нарешті, потрапила на завод... То для неї, мабуть, усе було б таким, як вона це собі уявляла. І разом з тим — зовсім іншим... Я ж бо знав, що вірші Хафіза співають. Але я ніколи й гадки не мав, що їх саме так співають...

Вони наздогнали парубка, якому, як видно було з його пісні, щастя — на відміну від її автора Хафіза — само йшло в руки, а лихо взагалі здавалося безглуздою вигадкою.

Він оглянувся, набрав серйозного вигляду (коли він глянув на Володю, це йому, мабуть, не так легко було зробити) і привітався російською мовою.

— Геологи? — тямуще спитав він у Миколи Івановича. — Чи комарів ловите?

Микола Іванович коротко й серйозно задовольнив цікавість парубка. Мучений невтомною допитливістю, Володя став по-таджицькому розпитувати в чабана, на який мотив той співав Хафіза і чи так він завжди його співає. Парубок засміявся і тільки рукою махнув — мелодію він придумав зараз, цю хвилину.

— А ви звідки? — спитав він Володю.

— З Москви.

— Не вигадуйте, — відмахнувся парубок. — Так і я можу сказати, що я зараз прямисінько з Парижа. Та якби

я достеменно не знав, що ти — з Каратегіна, бо тільки там так вимовляють «хр», то з того, як ти сидиш на ішаку, — я міг би прийняти тебе за москвича...

Переночували вони в чайхані, де чайханщик — давній знайомий Миколи Івановича, заявив, що він улаштує їм шахську ночівлю. Ночівля і справді виявилася шахською — з десятків критих шовком ковдр, які правили за матраци, і така сила бліх, що навіть звичний до всяких комах Микола Іванович майже не склепив очей.

Другого дня вони вступили в багатобарвні гори, стиснуті тектонічними рухами в дивовижні бганки, з острівцями арчових гаїв, із схилами, по яких де-не-де, як сполохані вівці, розбігалися чагарники — колючий мигдаль і шипшина.

Глибока, вибита багатьма поколіннями коней та ішаків в'ючна дорога крутилася по самій вершині хребта, і по сусідніх схилах рухалися дві величезні химерні тіні. Микола Іванович запропонував перепочити, поїсти самим і погодувати ішаків. Вони влаштувалися край дороги між камінням і взялися за пишні білі перепічки, сир і смажену баранину, якою забезпечив їх послужливий чайханщик.

Микола Іванович розгорнув карту й показав хвилясту лінію, яка вела до кишлаку Мітта.

— Цією дорогою, мені здається, — сказав Володя, — навесні триста двадцять сьомого року до нашої ери, або, якщо користуватися вашими масштабами, то годин п'ять тому, йшло військо Олександра Македонського. Тієї весни грецький полководець зачарувався красою Роксани і взяв її собі за дружину...

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ЧЕТВЕРТИЙ,

такий самий, як і в усіх інших шпигунських романах

Добра чи зла ти повен вщертъ —
Усе це піде шкереберть,
Коли до тебе прийде смерть.

Р. Фрост

Просто перед його вікном на вулицю, на звичайному ліхтарному стовпі, на самісінькій його верхівці сидів соловей і співав так голосно, так ніжно й гарно, що перехожі зупинялися.

Він подумав, що коли розповідатиме про все, що він бачив, саме це й здаватиметься найнеймовірнішим. Чому пташка, спів якої він чув тільки записаним на ілівку, а фото бачив тільки в альбомах, обрала для свого виступу в місті не дерево, не кущ, а ліхтарний стовп? Де тут глузд?..

Було вже темно, і йому довелося взяти свій бінокль з просвітленою оптикою, щоб розгледіти білу грудку й горличко солов'я, його бурі крила, іржавий хвіст, його великі, банькаті очі.

Це був західний соловей, який водився в Західній Європі, на Закавказзі та в Середній Азії. Від поширеного по всій Росії східного солов'я він відрізнявся меншим розміром, світлим пір'ям і, головне, співом — лірично-меланхолійним, сповненим ніжності й мрійливості, смутком про нерозділене кохання; мелодія західного солов'я була зовсім не схожа на урочисту, безмежно оптимістичну пісню солов'я східного. «Тюй-лют, тюй-лют, тюй-лют, ю-лі, ю-лі, ю-лі, ці-фі, ці-фі, п'ю, п'ю, п'ю...» — співав соловей своєю звучною і зрозумілою мовою.

В коридорі впустили щось лунке — скриньку чи порожній чемодан. Він підійшов ближче до дверей і прислухався до віддалених кроків.

У кімнаті стояло металеве ліжко, яке чомусь називалося півтораспальним, дарма, що на ньому, певно, ніколи не доводилося лежати півтори людині, письмовий стіл, так склепаний, що той, хто хоч раз у житті тримав у руках сокиру й гембель, міг би його зробити за годину, три стільці, полірована тумбочка з нічною лампочкою, прикритою металевим грибоподібним абажуром, і велика фанерна шафа, яка рипіла навіть тоді, коли до неї не доторкалися. Душова і вбиральня були тільки загальні, в кінці коридора. В готелі це був далеко не кращий номер.

Тільки б не було війни,— подумав він.— Ще хоч би одинадцять днів. Чи навіть дев'ять. Поки він устигне повернутися. Бо після його повідомлень ці розумники можуть подумати, що вже настав час...

Добре, що цю ніч він буде сам. Людині треба хоч ніч побути самій. Надто в його становищі. Щоб відпочити...

Він пересунув ліжко поближче до вікна, засвітив на тумбочці лампу, відхилив абажур так, щоб світло падало на двері, і вимкнув лампу, що висіла посеред кімнати в скляній кулі. Акуратно, в давно засвоєній послідовності

він склав на стільці одяг, поставив біля ліжка чемодан, ліг і гидливо до половини вкрився простирадлом, затаврованим чорною печаткою готелю.

Соловей не змовкав: «Фі-чурр, фі-чурр, фі-фі, фі-фі, люї, люї, люї».

Він підвівся, дістав з кишені піджака плитку шоколаду, на якій було зображено двох футболістів, прочитав назву — «Спорт», розпечатав плитку, відломив частку й кинув у рот.

Акра,— подумав він.— Чи С. Томе... Занадто солодко. Самий цукор. Цукор і ще — біс його знає що. Не добереш. Але батько сказав би...

Батько,— подумав він.— Батько...

...Я особисто ніколи нічого не мав проти Радянського Союзу. Я радів з його успіхів у боротьбі проти нашого спільного ворога — фашистської Німеччини. Мені особисто було дуже приємно дізнаватися про його успіхи в господарських справах. Це просто моя служба. Мені платять за час, що я пробув тут, по тисячі доларів за добу. Як кінозірці. Плюс нагородні. А такі гроші на землі не валяються. Торік у Сполучених Штатах було тільки 1882 чоловіка, які одержували такий великий річний прибуток, як я.

Але я не капіталіст. Я сам з робітничої родини. Я народився 7 березня 1920 року в місті Чікаго. Мій батько — чистокровний американець, з тих, що їх називають янкі, працював простим робітником на підприємстві, яке випускало газові плитки, а мати — росіянка, була домашньою господинею. Вона ще жива, а батько помер торік від рака шлунка. Як і багато інших робітників у капіталістичних країнах, він багато разів залишався без роботи, і тоді нашій родині доводилося особливо скрутно, бо, крім мене, в нас було ще два брати й дві сестри. А заробляв тільки один батько. Між іншим, у нашій родині однаково вільно розмовляли англійською і російською мовами всі діти, і навіть батько трохи навчився в матері російської мови. Найбільше від усього батько боявся безробіття й голоду і бив нас, якщо ми за обідом чогось не з'їдали. Так він чинив навіть тоді, коли становище нашої родини поліпшилось, коли батько кинув роботу на заводі і вступив компаньйоном до майстерні, що ремонтувала всяке побутове приладдя...

Аріба,— подумав він,— аріба, тринідад, каракас і маракаїбо.

...Я з відзнакою закінчив середню школу і готувався

вступити до армії, бо хотів потрапити до школи військових льотчиків. Та мені запропонували вступити до спеціальної розвідувальної школи, і я дав згоду. В цій школі я теж був одним з перших учнів. Вважалося, що мене чекає хороша кар'єра...

Він згадав, що його особливе становище в армійській розвідувальній школі в Монтерей, штаті Каліфорнія, коли він привернув до себе увагу генерала Уільяма Пітса, почалося через випадок з двома парасольками... Це сталося на практичних вправах, коли учень повинен був пробратися у відповідно для цього обладнану квартиру в приміщенні школи, відімкнути спеціальним інструментом замки в дверях, обшукати квартиру, але так, щоб не залишилося ніяких слідів, знайти й відібрати потрібні документи, змінити свою зовнішність, вчинити опір людям, які виступали як агенти поліції, і зникнути.

Він помітив у передпокої учбової квартири серед усякого одягу та капелюхів на вішалці дві звичайні парасольки. І ось тоді він і пошив у дурні курсантів, які виконували роль агентів поліції. Це було на третьому поверсі, але він не побоявся утнути одчайдушну штуку. Він вибрався за вікно, пристукнув за собою стулки, розпустив обидві парасольки і скочив униз. Він щасливо приземлився, а обдурені «агенти поліції» довго никали по квартирі, заглядаючи в усі шафи й під ліжка.

Так, парасольки... Це вони допомогли йому перейти у вищу школу, в особливий пансіон. А потім — ця суперечка... Він тоді ще був настільки наївний, що цілком щиро вступив у диспут. Він навіть не догадувався тоді, що в цій школі-пансіоні на кожних двох слухачів припадало щонайменше по одному чоловіку, який жив поруч, учився, як і всі інші, але був призначений стежити за кожним кроком доручених йому людей, провокувати їх, перевіряти, перевіряти й перевіряти і про все доповідати начальству.

Це було на вправах у нічних затяжних стрибках з парашутом. Вони лежали на льотному полі, в густій і запорошеній пилом шорсткій траві, курили. І ось тоді один із цих хлопців, Ллойд чи що — в усіх були такі прізвища, які часто-густо траплялися в телефонних довідниках, — завів мову про те, що атомна бомба така штука, що з нею війни не може бути. Його хтось гаряче й щиро підтримав — очевидно, наперед умовились: так, розпочати війну — це значить, що від світу навіть трісок не залишиться, це значить

улаштувати таку пожежу, на якій згорять навіть ті, хто збирався тільки погріти руки. Уявляєте собі, хлопці, як гаряче буде під цим грибокком.

Невдовзі перед цим їх возили дивитися на вибух атомної бомби. І коли спалахнуло полум'я, про яке він стільки разів чув, і знявся велетенський гриб вибуху, фото якого він стільки разів бачив, його опанувало те почуття, яке було в нього, коли в дитинстві мати водила його в церкву — безсилля, страху й приниженості, а разом з тим переможної певності, що ніхто не втече від відплати.

— Галактики,— сказав цей Ллойд, дивлячись у небо.— А чи знаєте ви, що вони рухаються від нас з швидкістю шістдесят тисяч кілометрів за секунду. Але був час, коли вони становили одне ціле. І, може, колись увесь всесвіт являв собою одну землю, але почалася атомна чи воднева війна, пішла цепна реакція, все висадилося до біса вгору, і частини досі летять на всі сторони. А потім з цих частин і утворилися всі ці галактики, туманності, зорі та планети...

Він ще щось торочив про астрономію. Може, сам цікавився нею, а може, його цього й навчали. Кожен тут, крім свого безпосереднього діла, вивчав яку-небудь спеціальність — медицину, металургію, будівництво, а понад це належало ще неодмінно захоплюватися — «хоббі» — музикою, квітництвом чи, як він, орнітологією. Вважалося, що людині, яка цікавиться звичками й класифікацією птахів, зручніше, не повертаючи до себе особливої уваги, користуватися біноклем і фотоапаратом. Та й взагалі, інженер-геолог, що захоплюється у вільний час орнітологією,— постать досить приємна...

— І якщо почнеться атомно-воднева війна,— казав далі Ллойд,— з нашої планети знову може утворитися десяток-другий нових...

— Не знаю, як планети й ці галактики, а люди передохнуть геть усі до одного. Ось чому я й кажу,— знову підтримав Ллойда гарячий і щирий голос,— що поки ми не домовимось про знищення атомної зброї — війни не буде.

— Дурниці,— не витримав він і втрутився в цю пусту розмову.— Війна неминуча. І що далі її будуть відтягувати, тим гірше для нас. Усі ці розмови про мир у всьому світі, про голуба з пальмовою гілочкою в дзьобику — червона пропаганда. Їм це вигідно. Скільки країн втратили ми за останній час. Ми губимо, а вони набувають. Китай, Корея, а он що чорномазі в Африці влаштовують, та й в

Європі не краще. Надто багато червоних. У Франції, в Італії, скрізь. Ми втрачаємо час. Нам треба було гахнути ще тоді, коли ми одержали в руки атомну бомбу, а в них її не було. Більше не можна зволікати. Що скоріше ми почнемо, тим краще. Середини тут немає — або вони нас, або ми їх...

— А коли загинемо і ми, і вони?

— Не загинемо... Тільки треба квапитись. Мій старий ще під час війни написав листа в конгрес. Але там не дуже прислухаються до таких листів. А він писав, що ми повинні допомагати і росіянам, і німцям. Поки вони не знесиляться. А тоді ми візьмемо в шори і тих, і тих. Але всі ці наші червоні, рожеві та євреї — я особисто проти євреїв не маю нічого... (він додав це тому, що Ллойд, як йому здавалося, був з них — ні, не зовнішність цього рожевощогокого й білявого парубчини, і не мова уродженця Манхеттена, а щось інше... Він не знав, що саме, але щось таке в ньому було). Червоні, рожеві і євреї виявилися для нас страшнішими за Гітлера, бо вони втягнули нас у допомогу одній тільки Росії і у війну з Німеччиною...

Так, після цієї розмови він швидко пішов угору.

Але про це не можна пам'ятати. Про це, і про дешеві африканські сорти бобів какао. С. Томе й акра, і про дорогі сорти — тринідад, каракас, аріба, і про те, що батько одержав сьогодні його листа й читає його з сестрою Ребеккою — він залишив двадцять листів з адресами, і в управлінні вже потурбувалися про те, щоб вони регулярно надходили з усіх кінців Штатів,— він був хорошим сином...

...Я проходив навчання тільки в Монтерей. Вважалось, що я роблю добру кар'єру. В Росії я вдруге. Посилали мене з самостійним завданням, і зустрічався я тільки з одним чи двома людьми. Вони повинні були подати мені допомогу. Так, він назве цього дивака, якого в Америці можна було б показувати за гроші. Якби тільки його передачі насправді не перехоплювалися... Але хоч би там що, а він передав...

Ось що він скаже, якщо попадеться. А від цього — ніхто не гарантований. Та ампули він не буде розкушувати. Хай це роблять інші. Ті, хто не вмє викручуватися. А він викрутиться за всяких обставин...

Але чому це в мене такі думки? — думав він.— Та ні, це непогані думки. Просто в моєму становищі треба бути готовим до всього. І знати, що ти скажеш навіть за найважчих обставин.

Але все ж таки,— думав він,— у цьому є якийсь комплекс. Я тільки забув, який саме. А взагалі — прикре передчуття.

Він згадав, як ранком у нього розпитував, звідки він приїхав і чи довго має пробути тут, перукар-еврей. А він євреїв не любив ще більше, як негрів. Якийсь темношкірий таджик чи узбек-двірник зробив йому зауваження, коли він кинув на вулиці недокурок цигарки...

Мерщій би повернутися. Тільки б повернутися. Побачити батька й сестричку. Йому було неприємно, що в останній, розробленій для нього «легенді», в тій, яку він мав розповісти, якщо не встигне розкусити ампулу, якщо не зуміє відстрілятися, за цією останньою «легендою» батько його помер. Батько — добрий, смішливий постачальник бобів какао — живий, а померла мати — справді росіянка, Хохлова, в Сполучені Штати вона потрапила 1918 року. Вона завжди розповідала, що походить із старого дворянського роду, і тільки після її смерті, з картотеки розвідувального управління, готуючи свою «легенду», він дізнався, що вона була з купецької родини. В неї була також своя «легенда». Немовби ми її менше любили, якби дізналися, що вона з купців... Тільки б повернутися.

І знову він подумав про те, що, хоч би там що, а головне своє завдання він виконав. І якщо вже справді бути війні, то росіяни ще не раз згадають його третій приїзд сюди.

Він задрімав. Прокинувся від того, що хтось за його дверима розмовляв, а потім двері рвучко розчинилися, хоч він добре пам'ятав, що повертав ключа в замок, і на дверях з'явився міліціонер.

— Чого вам треба? — спитав він, підводячись на постелі.

— Вас, — відповів міліціонер.

Тоді він вихопив з кишені схованого під майкою широкого натільного пояса газовий пістолет і тампон, скочив з ліжка назустріч міліціонерові і, притискуючи до обличчя лівою рукою ватний тампон, одночасно натиснув на спуск. Щось неголосно клацнуло, і засліплений міліціонер присів, хапаючись за горло. А він нашвидкуруч забарикадував двері кімнати ліжком, натягнув штани й піджака, вихопив з-під подушки й сунув до кишені свій бойовий пістолет, викинув за вікно чемодан, виліз сам і швидко став спускатися вниз по ринві. Він почув зненацька, як частина ринви, за

яку він ухопився, повільно одвалюється, і відштовхнувся руками. Це було не дуже високо, не вище, як чотири метри, але він не встиг вирівнятися й опустився на одну ногу. Нога підвернулася, він упав, але зараз же скочив і, важко шкутильгаючи й тихенько повискуючи від болю, побіг через двір готелю до проходу, який, як він помітив ще вдень, виводив на сусідню тиху вулицю.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ П'ЯТИЙ,

який закінчується читанням шостого розділу корана

Далі пливли ми в печалі великій про
милых

Мертвих; радіючи з того, що самі живі
залишились.

Гомер

— Тому, хто обробляє землю правою рукою і лівою рукою, вона завжди приносить багатство,— сказав Шаймардон.

Володя ні в сих ні в тих надув щоки й поправив окуляри. Це була майже дослівна цитата з Авести. Він добре пам'ятав це місце: «Тому, хто обробляє землю правою рукою і лівою рукою, лівою і правою,— вона приносить багатство...» І далі: «Людино, тобі, яка зорала мене правою рукою і лівою рукою, лівою і правою, я буду вічно допомагати, приносити всяку їжу, все, що зможу принести, не кажучи вже про зерно ланів...» Дивно, але старий повторював слова з священних книг Авести, написаних ніяк не пізніше шостого віку до нашої ери.

— Це всі так кажуть? — спитав Володя, несподівано для себе грубо порушивши правила чемності й перебиваючи старого.— Це — приказка?

— Ні,— здивовано відповів Шаймардон.— Це я так кажу.

— Вибачте, вибачте мені,— пробурмотів Володя.

Очевидно,— подумав він,— Авеста просто залишилася в мові, непомітно для самих людей. Не може бути, щоб це тільки збіглося...

Дідові Давлята Шаріпова, старому Шаймардону, було вісімдесят років. Біла плекана борода його прикривала груди надітої під халат картатої угорської сорочки, яку звичайно носять велосипедисти. Але, очевидно, ця кімната — мехмон-хона — приміщення для гостей, була такою ж і тоді,

коли ще був живий батько Шаймардона і його дід, і прадід, і за часів Тамерлана. Можливо, тільки побільшало ватяних ковдр, що, складені високою купою, лежали в ніші. І глиняна долівка не була застелена очеретяними матами, а поверх них — величезним чудовим білим повстяним килимом.

Але таріль на плов була, мабуть, та ж сама — безцінна кашгарська таріль з грубої порцеляни, прикрашена опуклими квітами, розмальованими яскраво й вигадливо. І глек з водою на миття рук — кований з бронзи, вузькоший і зроблений так майстерно, що міг би зайняти місце за скляними вітринами першого-ліпшого музею.

І тема розмови теж була така, що могла відбуватися і кілька років тому: мовилося про працьовитість. Старий Шаймардон оповідав, як, ще будучи юнаком, він помітив одного разу в горах на страшній кручі вузьеньку рівну смужку, засіяну ячменем. І на цій смужці він побачив величезного бика. Він не поймав віри своїм очам. З великими труднощами, по майже непрохідній уривчастій стежці він добрався до ячмінного поля. Літній таджик, кожного разу важко випростовуючи спину, жав серпом ячмінь.

— Монда нашавед! — Не втомляйтеся! — що, як відзначив сам собі Володя, відповідало російському «бог на поміч», вітав його Шаймардон. — Але як сюди дістався бик?.. Коли навіть для людини ця стежка крута й небезпечна.

— Я приніс його сюди на руках, коли він був ще зовсім маленький, — відповів жнець.

Шаймардона шанобливо слухали мулло Махмуд — худорлява, жовтолиця людина в білій чалмі з випущеним з-під неї шматком тканини, в головному уборі людей визнаної мудрості, однорукий чабан Раджаб і його син Аллан — хлопчина років двадцяти з змурими чесними очима на вродливому обличчі, правильному, як у витворах грецьких скульпторів класичного періоду.

Микола Іванович, який зараз десь за кишлаком розставляв свої світлові пастки на комах, кепкував з Володі, запевняючи, що ні його самого, ні його ослів ніколи в житті в жодному кишлаку не приймали так добре, як зараз з Володею, і що тепер він ніколи в житті без нього не виїде в експедицію... Лист Шаріпова — його тут, видимо, дуже поважали й любили — і особливо знання мови зробили Володю бажаним гостем не тільки в хаті старого Шаймардо-

на, але й у всьому кишлаку. Уже в день їх приїзду Володя заслужив ім'я — домулло (вчений) і дружбу Аллана, колгоспного бригадира. Такого з Володею ще не було, але, дізнавшись від Аллана про те, що його наречена вийшла заміж за іншого, Володя й собі поділився з ним своїми побоюваннями та жалями.

— Так,— сказав мулло Махмуд і звично провів обома руками по бороді, наче пропускаючи її крізь пальці.— Працьовитість. Вона визначає на землі все.

— Ні, мулло,— похитав головою Аллан.— Працьовитість — дуже багато важить. Але це ще не все в житті людини. Треба ще й талану, щоб щастило.

Володя помітив, як мулло посміхнувся й опустив очі.

— Якби щастя на землі визначалося тільки таланом,— суворо заперечив батько Аллана Раджаб,— цей світ був би найнесправедливішим в світі...

Гарним, гожим жестом Шаймардон узяв з вишитої скатертинки — дастархана — пухку білу перепічку, розломив її на частини і заходився запарювати чай, наливаючи його в піалу і знову виливаючи в круглий порцеляновий чайник.

— Що можна вважати за талан? — сказав Шаймардон.— Якщо людина йшла стежкою, підсковзнула, впала в ущелину, але, зачепившись за кущ, утрималася — то це пощастило. Хоч без волі аллаха жодна волосина не впаде з голови правовірного,— він подивився на мулло Махмуда, і той на знак згоди кивнув головою.— Але коли весь світ стоїть над безоднею, а його ще й силкуються зштовхнути в цю безодню... Ось я слухав по радіо,— він повернувся назад і зняв вишите покривало з батарейного радіоприймача, який видався Володі спочатку скринькою,— що вороги наші знову погрожують нам атомною бомбою. А однією такою бомбою можна знищити ціле місто. Подейкують, що люди створили вже такі бомби, якими можна знищити весь світ...

Він налив у піалу чаю і трошки надпив. Усі мовчали, чекаючи далі розповіді, але старий тільки задумливо похитував головою.

— У нас теж є бомби,— сказав Аллан.— І не слабкіші за їхні...

— Бомби, бомби,— перебив його однорукий Раджаб.— Що ти тямиш у бомбах? Та й у війні? Війна страшна не бомбами.

— А чим же? — спитав мулло Махмуд.

— Іншим. Тим, що чинить вона з людьми. І коли я згадую війну, я думаю не про бомби, не про вибухи, не про постріли і кров, а про інше...

Він замислився.

— Кажі далі,— запропонував Шаймардон.

— Я був поранений осколком у руку. Не сильно. В м'якуш. Якби я не потрапив у полон — у мене рука залишилася б. Нас, полонених, загнали в табір — на обгороджене колючим дротом поле. Це було восени. Йшов дощ. Люди лягали купами один на одного просто на мокру землю. Щоб хоч трошки зігрітися. Бодай хоч трошки поспати. Ранком нас вишикували. Наказали вийти з колони всім євреям і комісарам. Вийшло чоловіка тридцять чи сорок. Уздовж колони пішли конвоїри. Вони витягали з рядів то того, то того чоловіка.

«Юде»,— страшно закричав німець, коли зупинився біля мене. Німецькою мовою це означає — єврей.

«Ні,— сказав я,— таджик».

Підійшов перекладач. Я показав свою солдатську книжку, і мене повернули в колону. Євреїв і комісарів тут же перед нашими очима розстріляли. А я залишився живим, хоч і розумів, що маю право на життя не більше, ніж ці євреї та комісари...

Він сьорбнув чаю з піали, яку Шаймардон підніс йому, і оповідав далі, дивлячись в одну цятку:

— Але я не це хотів розповісти... Нас гнали по тридцять і більше кілометрів на день пішки. Тих, хто відставав, тут же добивали. Жодного разу нас не годували. Поїли тільки з калюж. Іли ми те, що кидали нам дорогою селяни — вони кидали нам хліб, варену картоплю. Вони — роззуті, роздягнуті, голодні, кидали нам усе це, коли ми проходили через села. Або через колючий дріт таборів — відкритих майданчиків, де ми спинялися на ніч... Але не так страшний був голод, як те, що не можна було випорожнити шлунок. Багато хворіло. І якщо зупинялися, щоб звільнитися, конвоїри в них просто стріляли...

Він подивився на Аллана, який підніс до рота великий, рожаїстий, трошки прив'ялий виноград сорту «Тайфі» — його тут уміють зберігати до нового врожаю,— і Аллан опустив руку, а він немилосердно розповідав далі:

— Тільки в таборах були ями. Завглибки з три людські зрости, вузькі та довгі. До них пускали партіями...

Всі мовчали. Володя, в якого затерпили ноги від сидіння долі, тихенько змінив позу,

— Як я вже казав, селяни приходили до табору й кидали нам їжу через дріт. Десятки людей, відштовхуючи один одного, кидалися за кожною картоплиною. Ми гинули з голоду. Але ось того разу... Того разу охоронник — низькоросла гладка людина — я його запам'ятав — не дозволив жінкам кидати нам їжу. Він показав їм знаками, що сам це зробить. Вони поставили свої кошики, і він став кидати шматки хліба, м'яса, картоплю в бік ями, так що люди, натопи голодних, замучених людей, все наближався й наближався до неї. І сталося неминуче, — кілька чоловік завалилося. Я не знаю, скільки саме, — може, десять, а може, й більше. Я сам ледве втримався на краю... Ті люди кричали. Вони страшно кричали. Але їм не можна було допомогти. Самі вони не могли вибратися. А якби ми їх і витягнули, їх однаково б перестріляли охоронники. В цих таборах не було води. Вони не могли б змінити свій одяг. Вони були приречені на смерть. І все ж ми хотіли їм допомогти. Кілька чоловік зв'язали паски, я дав рушника, який у мене зберігся. Все це ми зв'язали й опустили в яму. Але тоді охоронник почав стріляти в нас. Він убив одного чоловіка, і куля знову зачепила мою руку, поранену руку... Вони загинули в цій ямі. В цій смердючій ямі. Вони втопили в ній...

Аллан опустив голову. Мулло Махмуд дивився перед себе, худий, жовтолиций, нерухомий. Старий Шаймардон перебирав пальцями китичку на замшевих піхвах свого ножа.

— Я іноді бачу цього низькорослого гладкого охоронника уві сні. А коли прокидаюся — думаю. Що він робить зараз? Найкраще, коли він загинув. Але якщо він залишився живий — може, в нього є родина і є діти. І це тиха сумлінна людина, яка добре працює на своєму місці. І, можливо, він живе десь і має друзів, і намагається не згадувати про те, що він колись чинив. Адже людська пам'ять така, що людина може забути те, про що не слід пам'ятати. Але таким він став лише тому, що тепер на землі мир. Мир може змусити навіть дуже поганих, дуже страшних людей бути такими, як усі. Звичайними людьми... Ось чим страшна війна.

Всі мовчали. В цій особливій, гірській, безконечній тиші сумно й протяжно запіяв півень, а йому десь край кишлаку відповів другий і третій.

Володя непомітно глянув на годинника — було вже близько першої години ночі.

— Намозі хуфтан, — сказав мулло Махмуд. Це була остання вечірня молитва з тих п'ятьох молитов, які правдиві мусульмани повинні прочитати протягом дня. Володя сам собі відзначив, що мулло назвав її не по-арабському «салят ал-іша» а по-таджицькому — «намозі хуфтан».

На подив Володі мулло проголосив по-арабському, а потім повільно переклав на таджицьку мову не звичайну молитву «фатіху», а перший вірш шостої сури корана «Схвалення». «Ім'ям бога справедливого, милосердного. Слава богу, який створив небеса й землю і зробив тьму й світло. І навіть тих, хто помиляється, бог судитиме справедливо».

**РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ШОСТИЙ,
який зветься «А в цей час...»**

Не виходь, не треба...
Затіни віконце
Сонними гілками,
Сном, що впав на гілку...
...Сум гори під снігом,
Кров зорі на небі...
Г. Лорка

Вікно затуляли дві високі тополі, що переплуталися кронами, і було чути, як лопоче їхнє листя. Час від часу по стелі пробігав промінь світла — вулицею проїжджала автомашина.

— ...На світі є мало таких людей, — казала далі Зіна, — до яких я б пішла мити підлогу. Але до Шолохова — пішла б. За Аксинью, і за Григорія, і за всіх інших...

Ведін лежав на спині з самого краю великого ліжка, зігнувши в колінах ноги, і дивився на стелю, а поруч, біля стіни, повернувшись до нього обличчям і підтримуючи голову рукою — Зіна.

— Може, все ж з'їси що-небудь? — несподівано перебила себе Зіна.

— Та ні — чого ж це раптом я буду їсти серед ночі... — Він так стомився, що не обідав і не вечеряв. — А що в нас є?

— Ну що ж — можна котлету з хлібом або печеню підігрію... Чи просто шматок м'яса з борщу, як ти любиш, — з сіллю та цибулею.

— А може, й справді перекусити?.. Тільки смішно це — вночі.

— Нема кому сміятися. Пропусти, зараз принесу.

— Я піду в кухню.

— Не треба, я сюди принесу.

Вона зійшла на підлогу й зашалапала босими ногами. Через кілька хвилин Ведін примружив очі — Зіна засвітила світло й подала йому глибоку тарілку, в якій лежав кусень вареної яловичини, до якого пристали шматочки буряка, розрізана на чотири частини цибулина, сільниця й два кавалки хліба. Він присів на ліжку і з апетитом взявся за м'ясо.

— І все їхнє життя, і кохання, і все інше пройшли у війні, в смертях і каліцтві... І відіграла в їхньому житті війна вирішальне значення, — сказала Зіна. Переклавши з сидіння стільця гімнастюрку Ведіна на спинку, вона сіла так, як сідають на підлозі, — обхопивши руками коліна й спершись на них підборіддям. — Тільки не знаю, як інші, а я мрію про них — як би вони жили, коли б життя їхнє протікало в інший час — мирний і спокійний... Все було б по-іншому. Все було б у них як слід... А ось ти не думав, — зненацька спитала вона, — що б робив ти, коли б більше не стало цих «зłodіїв у хаті»? Ну от, коли б справді зайшов мир на землю?

— Не знаю, — відповів Ведін, пережовуючи м'ясо, цибулю й хліб. — Мабуть, пішов би працювати водопровідником. Добре діло... До речі, а в нас на кухні кран замінили?

— Ні ще. Я його шпагатиною обв'язала, щоб не текло.

— А запити чим? — спитав Ведін.

— Підігріти чаю?

— Ні... Компоту не лишилося?

— Зараз принесу.

Вона принесла йому кухоль холодного компоту. Він одним хилом випив, поставив кухля на тумбочку і задоволено сказав:

— Спасибі. Ох і засну ж я тепер!

— Так і відзначили, що ти сьогодні вже не майор, а підполковник, — компотом.

— Не до цього тепер. От коли справи трохи налаго-

дяться — неодмінно відзначимо. Бенкет влаштуємо. У рєсторані.

— А коли Шаріпову нададуть підполковника? — ревниво спитала Зіна.

— Не знаю. Скоро, мабуть, дадуть... Давай будемо спати.

Він погасив світло, ліг у постіль до стінки й одразу ж заснув.

Його збудила Зіна, але він уже й сам перед цим прокинувся. Дзвонив телефон. Він поспішив до сусідньої кімнати, йдучи, глянув на світлі цифри годинника, якого навіть і на ніч не знімав з руки. Було ще не пізно — близько першої години ночі. А йому здавалося, що спав він довго й добре відпочив.

— Я слухаю,— сказав він.— Добре. Я вже внизу.

Одягаючись з тією дивовижною швидкістю, яка приступна лише людям, що пройшли полкову школу в довоєнній армії, він сказав:

— Коли повернуся — не знаю. Подзвоню, якщо буде звідки.

Вийняв з кобури пістолет, перевірів, чи є в патроннику патрон, сунув пістолет до кишені й поквапився східцями вниз до машини, яка, не заглушаючи мотора, вже чекала на нього біля будинку.

Можливо, це і є той самий «щасливий випадок»,— подумав він,— в який я ніколи не вірив і якого так треба. Як любить наспівувати Шаріпов: «Потом его передали властям НКВД, с тех пор его по тюрьмам я не встречал нигде». Гаразд, зараз розберемося...

Поруч шофера сидів черговий — лейтенант Аксьонов, а дверцята відчинив йому судово-медичний експерт, верткий і нетерплячий лікар на прізвище Суматров, який сидів у глибині машини. Аксьонов не встиг навіть коротко розповісти про те, що сталося, коли вони вже підїхали до готелю. Тут вони побачили два міліцейські автобуси й міліцейську «Волгу» з червоною смугою на кузові.

— Запізнюєтесь, товаришу майор,— весело й стурбовано сказав йому капітан міліції Маркар'ян. Ведін часто зустрічався з ним у службових справах і любив його за винахідливість і веселу вдачу.— Еге, та ви вже підполковник? Вітаю...— Маркар'ян стояв біля своєї машини з червоною смугою, готуючись у неї сідати.— Зараз сюди прибуде все наше начальство. Поки звідусіль не почнуть надходити

вказівки — поїдемо по сліду. Я привіз двох собак. Вони по-переду...

— Я сяду з вами,— сказав Ведін.— Добре?

— Прошу!

— А моя машина піде слідом.

Маркар'ян відчинив дверцята, пропустив Ведіна і сів поруч.

— Що тут сталося? — спитав Ведін.

— А вам ще й не доповіли? Відстаєте, товаришу підполковник.

Маркар'ян поквавпно, заливаючи Ведіна потоком слів, став розповідати про нічну пригоду.

— Не схоже, щоб кримінальний злочинець,— промовив він.— Кримінальні, буває, ріжуть міліціонерів ножами. Але щоб труїлі газом — такого випадку я не знаю. Тим-то наказав подзвонити у вашу контору, а поки що пустив собак.

— Добре,— схвалив це Ведін і глянув крізь задне скло. Його машина йшла слідом.

Вони повернули в провулок слідом за двома собаководами, які бігли так, немов собаки — великі й сильні вівчарки — тягнули їх за собою. Потім — лівіше до околиці і підїхали до великого, обнесеного глиняною, а подекуди дерев'яною огорожею, будівельного майданчика майбутнього комбінату будівельних виробів. Собаки з своїми провідниками зникли за огорожею.

— Побіжимо,— запропонував Маркар'ян.

Вони перелізли через глиняну огорожу й побігли в темряві наосліп, спотикаючись об якісь плити й колоди, а слідом за ними, нога в ногу, біг лейтенант Аксьонов, медичний експерт Суматров та ще якісь люди, що вийшли з двох автомашин, прибулих сюди одразу за ними. Собаки зупинилися біля невеликої повітки ще без даху, яку, очевидно, споруджували для того, щоб там складати цемент, бо поряд був розчинний вузол, але не закінчили. Майданчик кволо освітлював електричний ліхтар, що висів метрів за п'ятдесят на баштовому крані.

— Відведіть собак назад,— неголосно сказав Ведін.

І провідники відійшли назад, до нього й Маркар'яна, а тим часом наспіло ще шість чоловік з управління міліції.

— Не стріляти,— сказав Ведін.— Тільки в крайньому разі — в ноги. Ви і ви,— сказав він Маркар'яну і ще одному лейтенантові,— заходьте за повітку з тилу. Не стрі-

ляти! — повторив він. — А в крайньому разі — тільки в ноги. Ви, — сказав він собаководові та ще двом міліціонерам, — ось сюди, ліворуч, до розчинного вузла. Ви — праворуч, — сказав він решті і затримав Аксьонова та високого на зріст старшину міліції. — А ви — зі мною.

— Я підійду до дверей і запропоную йому вийти, — хвилюючись і незграбно розстібаючи кобуру, що висіла позаду на поясі, запропонував Аксьонов.

— Не треба.

Ведін засунув руку в кишеню і, трошки нахилившись, рушив до повітки. Він підійшов до дверей збоку і голосно, різко сказав:

— Виходьте!

Пострілу він не почув.

Постріл почув Аксьонов, якому здалося, що у Ведіна розкололася голова й розлетілася на частки. І коли він підвівся, щоб кинутися до Ведіна, пролунав ще один постріл.

Прихилившись так, як це допіру робив Ведін, Аксьонов пішов до повітки.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ СЬОМИЙ,

про монету, прикрашену зображенням безбородого царя праворуч

Хто в цьому домі, в цьому селищі, в цьому кишлаку — людина ворожа, відбери в його ніг силу, потьмар йому розум, зведи його з ума.

Авеста, Ясна

Володя сидів на особливим способом згорнутій вчетверо ватяній ковдрі, підібгавши під себе босі ноги, і танув від задоволення. Мулло Махмуд чудово говорив арабською мовою, тією класичною арабською мовою, якою написано коран, чітко й виразно вимовляюче гортанне «айн».

Він тишився насолодою від розмови з муллою і від гіркуватого смачного чаю, який мулло підливав йому в невелику фаянсову сіру піалу, наповнюючи її кожного разу на третину, і дивовижно смачною і солодкою штукою, яка виявилася просто халвою місцевого виготовлення, а надто йому засмакувало нішалло — білі, пінисті, схожі на крем ласощі. Мулло Махмуд пояснив, що його готують особливим способом з цукру та збитих білків, куди додають мильного кореня.

До того ж мулло Махмуд, як виявилось, любив і знав вірші Абу-л-Атахія — арабського поета восьмого віку. По черзі, рядок за рядком, як це роблять люди, що грають у «байтбарак», вони почали згадувати касиду Абу-л-Атахія.

Життя і смерть дуже близькі,
А час, якщо кинути стрілу, то влучить в ціль.
Час навчає тих, хто в ньому живе,
Але чи йшло кому-небудь на користь це вчення?
Властивостями часу є мудрість і досконалість;
Вони — кращий поет і проповідник.
Я бачу тебе, як ти вимірєш довготу свого життя,
А воно ж приносить тобі муки, робить старим і
виснажує.

Я бачу тебе досвідченим,
Але хіба навчив тебе твій досвід, як треба чинити
надалі?

Хіба зробив він для тебе зрозумілою мову часу —
Адже в битвах часу ти чуєш тільки стогін і плач.
Ти наполегливий у пошуках юності,
А смерть, хоч ти й зневажаєш її, близька.
Ти став досвідчений, але не бачу в тобі однак
цього досвіду —

Ти все ще шукаєш життя, а до істини ти не прагнеш.
Та ось ти заспокоївся в домі іншому (перетвореному)...

— Чи не знаєте ви, що означає в «домі перетвореному»? — спитав Володя.

— Очевидно, — відповів мулло Махмуд, — суть цього слова слід шукати в дальших рядках — «але й це перетворення — тлін і прах» — тобто, що життя тебе нічого не навчило і не навчить, поки ти не перетворишся в прах. Адже далі, як пригадає домумлло, сказано, що «все підіймається для смерті», або ж іншими словами — все живе, щоб померти.

— І все ж таки, — заперечив Володя, — Абу-л-Атахія оспівує не смерть, а життя, бо він питає: «Хіба помилками прикрасилося життя твоє? — О ні, куди вже там...» І засмучується: «Як бездумно розтринькав ти життя своє...» Мені здається, що суть цієї касиди саме в тому, що пізніше висловив Хайям рядками: «Адже в царстві буття — нема щастя більшого, ніж життя; як проведеш його — так воно й пройде».

— Всі ми шукаємо у віршах,— доброзичливо й сумно сказав мулло,— те, що стверджувало б наші власні думки й наміри...

Володя долав уже другий чайник чаю. Це схоже на собаку, яка ловить власного хвоста,— думав він.— Чим більше їси цієї халви, тим більше випиваєш чаю. А чим більше п'єш чаю — тим більше з'їдаєш халви. Пора б уже й спинитися. Мулло, мабуть, ще не траплялися люди, які можуть з'їсти таку кількість солодкого.

Розмова тим часом перейшла на питання, які, здивовано відзначив сам собі Володя, в ті дні були темою навіть для передових статей у газетах — питання зв'язку науки з життям.

— Розуміється,— сказав мулло,— тепер усім, навіть дітям, відомо, що Земля кругла, як відрубана голова. Але що змінилося в світі від того, що ми про це дізналися? Чи стало від цього краще? Як і раніше, люди або ж вірять, або не вірять у бога, і той, хто став безпутним, зробився таким не тому, що відмовився від віри, і той, хто вийшов на шлях добродетельності, ступив на нього не тому, що повірив у бога. Як і перше, люди народжуються і вмирають, і працюють, і бояться війни та розрухи, і воюють та руйнують одне одного; і, як і перше, світ ділиться на жінок і чоловіків, на добрих і злих, на багатих і бідних, на захід і схід. І те, що ми дізналися, що він круглий, не допомогло їм з'єднатися. Захід так і залишився заходом, а схід — сходом. І вони не з'єднуються.

Авеста — це зрозуміло,— подумав здивований Володя.— Вона могла залишитися в таджицькій мові хоч би тому, що була біля одного з її джерел. Але Кіплінг?..

— Це ви так кажете?.. Про захід і схід? Чи це — давня приказка? — спитав він.

— Ні, це я так кажу. А чому ви про це питаєте?

— Редьярд Кіплінг, — відповів Володя, знову почувачи себе ніяково за своє питання, — англійський поет, колись написав майже такі самі слова: «Захід є захід, а схід є схід, і їм не зійтися ніколи».

— Що ж, і серед кафірів (невірних) було чимало мудрих людей,— примружився мулло Махмуд.— І, як писав Хасан-ібн-Сабіт: «Кращий вірш є той, про який кажуть: це правда».— Він помовчав хвилину і казав далі: — Але об'єднати людей знанням ніколи й нікому не вдавалося і не вдасться. Їх можна об'єднати тільки вірою — в Ісу чи Мух-

хамата, в комунізм чи народовладність. Віра завжди була вища від знання, і знання завжди тільки шкодило вірі.

— Зважаючи щó саме мій високошановний співрозмовник називає вірою,— ввічливо, так, щóб не образити господаря, заперечив Володя.— Віра може бути побудована на знанні, і тоді вона стає тим, щó в нас називають науковим передбаченням. Може вона базуватися і на хибних думках і тоді — я не маю на увазі переконань мого поважного співрозмовника — може перетворитися і в забобони.

— Для релігії, як про це, мабуть, добре знає домулло, забобони прикріші, ніж невір'я,— сказав мулло Махмуд.— І чи не думає домулло, щó його спроби дістати точне знання про людину, яка жила тисячу років тому, такі ж далекі від потреб усієї маси людей,— він не знайшов потрібного йому слова і сказав: — Усіх, хто населяє цю землю, чи, як ви кажете, цю кулю, як і спроби одержати точне знання про людину, яка буде жити через тисячу років після нас.

Володя відповів, щó йому було б дуже приємно погодитися з його багатотямущим співрозмовником, але не може цього зробити через те, щó він радіє з кожної зернини знання, бо додержується думки, щó знання дорожче від найбільших алмазів.

— Ну щó ж,— сказав мулло Махмуд,— тоді, можливо, моему дуже мудрому гостеві допоможе в його пошуках води, яка випарувалася тисячу років тому, монета, яку принесла йому стара й хвора жінка в обмін на пучок трави,— в наші часи, коли віруючих так мало, він займається лікуванням тіла, а не душі.

Мулло вийшов за двері і, трошки затримавшись, повернувся з монетою в руках. Він потер її пальцями і подав Володі. У Володі похолело в грудях. Він глянув на монету, скочив на ноги, ближче до вікна, щóб краще роздивитись.

З першого погляду вона скидалася на саксо-бактрійське срібло. Лицьовий бік був прикрашений зображенням безбородого царя праворуч. На реверсі, навколо постаті вершника — напис шрифтом, схожим на грецький, замкнутий ліворуч тамгою, подібною до латинського S. Монета була невеликого розміру, але масивна, повної ваги і добре збереглася. Головний убір царя в короні у вигляді орла був схожий на головний убір Ардашіра Першого.

— Це дивно! — сказав Володя.— Я боюся запевняти — я не фахівець у цій галузі,— але тому, щó в китайських хроніках згадується про корони середньоазіатських царів

у вигляді птахів, то можна думати, що ця монета приблизно третього віку за християнським літочисленням, коли такі головні убори були дуже поширені в Середній Азії, бо в парфянські й кушанські часи головні убори царів мали простіші форми...

Володя розповів, що в усьому світі є тільки дві такі монети — одна в Британському музеї, а друга — далеко гірший, дуже потертий фрагмент — у нумізматичній колекції Ермітажу.

— Ви не дізнавалися, як попала монета до цієї жінки? — спитав Володя. — Де вона знайшла її?

— Питав, — байдуже відповів мулло Махмуд. — Вона одержала її в спадщину від своєї матері, а та, можливо, від бабки чи прабабки.

— А де живе ця жінка?

— Не знаю... Десь у Гірському Бадахшані. Але я бачу, що ця річ вас дуже зацікавила... Так візьміть її від мене в подарунок на згадку про змістовну й повчальну розмову, яку ми з вами сьогодні вели.

— Я не можу прийняти такого подарунка, — щиро злякався Володя. — Ви просто не уявляєте собі, яка цінність попала до вас у руки... За цю монету кожний музей дасть вам не менше як тисячу карбованців. А може, навіть і більше.

Мулло Махмуд невимовно здивувався.

— Мій учений друг, певно, перебільшує, — сказав він, погладжуючи бороду. — Як може цей нікчемний срібний кружок коштувати таких грошей.

— Коштує, — сказав Володя. — Повірте мені. Адже ж це саксо-бактрійська монета... Приблизно часів Ардашіра Першого, тобто 224—241 року...

— І все ж таки, — сказав мулло, — прошу вас прийняти цю монету як подарунок, через те, що я не став би її продавати. Бо вважаю за несправедливу таку велику ціну за таку нікчемну річ.

— Добре, — переборюючи нерішучість, сказав Володя: занадто б велике збурення серед нумізматів повинна була викликати ця знахідка. — Я передам монету Академії наук, а там уже вирішать, де її помістити. Я гадаю, що скоріше від усього вона попаде до Ермітажу як ваш дар.

— Я подарував цю монету вам, а не Академії наук, а ви вільні чинити з нею так, як вам забажається.

— Спасибі! Велике вам спасибі! — сказав Володя.

— Ні, це вам спасибі за те, що ви відкрили мені, нетямушому, очі, розповівши про значення цієї монети для того, що у кафірів зветься наукою.

Коли вони розсталися, мулло Махмуд згорнув дастархан з перепічками й халвою, запарив свіжий чай, потім приніс з вогнища гарячий вуглик, поклав його на денце перекинutoї піали, вийняв з металевої коробочки з-під зубного порошка грудочку анаші чи гашишу, що називається ще бангом, або ж чарсом, завбільшки з горошину, поклав гашиш на вуглик, і коли почувся солодкуватий запах паленої коноплі, став вдихати дим через дудочку, скручену з новенького карбованця й перев'язану ниткою. Дим повільно й м'яко туманив свідомість. Мулло лежав на ватяній ковдрі, то потягуючи через дудочку дим, то надпиваючи маленькими ковтками гіркуватий чай, і думав про гладкого й недоладного вченого, якому він щойно, скоряючись несподіваному пориву, зробив подарунок.

Він був щиро здивований, коли почув від Володі про вартість показаної монети, але не самою вартістю, а тим, що людина, яка зуміла так точно визначити час, коли монета була випущена, її винятковість, не намагалася бодай хоч трохи применшити її ціну.

Так, цей молодий орієнталіст не помилився. Справді, тільки один екземпляр такої монети зберігався в Британському музеї. І він одержав у подарунок саме цей екземпляр, а в музеї його замінили точною, майстерно виготовленою копією. Його і два аркуші надзвичайно рідкісного кувачічного корана вручили Френсісові Прічардсу, коли він під ім'ям графа Глуховського був направлений в армію Андерса.

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ВОСЬМИЙ, в якому Шаріпов залишається безстрашним

Не кажи: від бога мій гріх. Бог спочатку створив людину, а потім віддав її власній волі. Перед тобою вогонь і вода: можеш простягти руку, куди хочеш. Перед людиною — життя і смерть, і що їй подобається, те й буде дано їй.

«Премудрості Бен-Сіри»

Шаріпов повертав у замку ключа. Туди й назад, туди й назад. Так це й було. Щоб замкнути ці двері, треба було дуже притягнути їх і тільки після цього повернути в замку ключа. Бо інакше запірка не попадала в призначений для

неї отвір, ключ повертався вхолосту, і двері на замок не замикалися.

...Йому й Ведіну іноді траплялося разом ходити восени чи навесні полями чи неможеними, залитими рідкою чіпкою глиною вулицями кишляків. У нього чоботи були заляпані грязюкою доверху, до колін, а у Ведіна — жодної плямки. Як виходив він з машини чи поїзда в начищених чоботях, так і приходив на місце. Він вибирав, куди поставити ногу. Його вважали за повільну людину. Але це була повільність людини, яка завжди знала, куди й на що йде, й уміла розраховувати кожний крок.

...Так, це ствердив і міліціонер. Він скоро прийшов до пам'яті. Пістолет був заряджений патронами з взагалі нешкідливим для людини газом — навіть від пострілу вприду він тільки на якусь годину впав у глибокий сон. Коли міліціонер потягнув до себе двері — вони відчинилися. Він попав не в той номер, цей міліціонер. Якийсь приїжджий напився в ресторані й повів до себе в покій дівчину досить підозрілого вигляду й поведінки. Коли черговий адміністратор усупротивився проти такого порушення правил, заведених у готелі, приїжджий досить сильно стукнув його кулаком по голові, а дівчину, яка надумала вислизнути, силоміць потягнув до себе. Черговий адміністратор викликав постового міліціонера.

...«Так чи варто через це ложити життя?» — спитала колись Зіна... Чиє життя?.. І за що?.. В цієї людини було багато засобів для того, щоб укоротити собі віку. Ампули з отрутою. Він повинен був розкусити таку ампулу, якщо попадеться. Голка, отруєна кураре. Він повинен був уколоти себе, якщо побачить, що нема рятунку. Пістолет, з якого він застрелився... Але перед тим, як застрелитися, він убив Ведіна.

...Шаріпов наказав, щоб перше, ніж почнуть оглядати залишені речі, обшукали покій — чи не встиг убивця захвати щось у виході вентиляційного каналу, в постелі, за батареєю водяного опалення, чи просто під потертим килимом, який лежав перед ліжком.

...Очевидно, він стріляв на звук. Їх там навчають. Але чому він вистрілив тільки один раз у Ведіна і зразу ж після цього в себе? Сплохували нерви?.. Боже мій, — подумав Шаріпов, — як я буду жити без Ведіна?.. Кажуть, що людей часто починають цінити тільки після їх смерті. Але ми всі за життя Ведіна знали, яка це людина. Яка це людина!

І ось йому рознесло голову так, що хірурги не змогли скласти частин, і він лежить в управлінні з головою, накри- тою білою тканиною... Чи сподівався він, що в нього ви- стрілять? Не знаю. Мабуть, сподівався. Інакше він не за- лишив би на місці Аксьонова, який просився вперед. І я б не пустив Аксьонова, а пішов би сам, якби був там стар- шим начальником, як був там Ведін. Така в нас робота. Це — наша робота.

...Він уважно перегортав книжечку, яку знайшли в сто- лі. Це був короткий рецептурний довідник. Невідомо, чи належав він останньому мешканцеві цього покою. Він шу- кав у ньому якихось поміток. Ніяких поміток не було. До- відник здавався зовсім новим. Можливо, ним жодного разу й не користувалися.

...Кажуть — легка смерть. Коли людина вмирає уві сні від серцевого захворювання. Або як загинув Ведін. Сумат- ров підрахував, що він не чув пострілу, а Суматрову мож- на вірити в таких розрахунках. Виходить, він навіть не збагнув, що вмер. І кажуть, що це легка смерть. На втіху. Дурниця. Людина не повинна так умирати. Навіть від інфаркту. Людина повинна знати, що вона вмирає. Повин- на обмірковувати, що вона встигла зробити й що не встигла. Повинна знати...

...Під ліжком знайшли губну помаду. Він оглянув її і поклав на стіл, де лежав рецептурний довідник і пістолет, з якого вбили Ведіна. Ведін не побачив цього пістолета. Колись він розповідав Давлятові про пропозицію німець- кого інженера Герліха зробити ствол конічного свердлуван- ня, який звужується в калібрі від казни до дула з 8,73 до 6,19 міліметра. При цьому швидкість кулі збільшиться май- же вдвічі — до 1700 метрів на секунду. Кулі, щоб вони могли рухатися в конічному стволі, мають два пояски. В мі- ру руху по каналу ствола пояски стискувалися й входили в кільцеві заточки на корпусі кулі... На кулях до пістолета, що лежав на столі, було по два пояски й кільцеві заточки. Вони мали величезну пробивну здатність, ці кулі до пісто- лета з стволом системи інженера Герліха.

...Сказати — не повірять. Але для нього нагла смерть Ведіна була особливо несподіваною ще й тому, що він не встиг поговорити з ним так, як хотілося б. За стільки ро- ків! Що він про нього знав? Дуже мало. Майже нічого. Він, людина, професія якої полягала в тому, щоб знати про інших людей якомога більше, так мало знав про свого

багаторічного й, мабуть, єдиного друга. Що ж він знає про інших? Про ворогів, а не друзів. Якщо він часто не міг зрозуміти, чому так або так діє Ведін, то як зрозуміти, чому так або так чинять люди, в усьому чужі йому й ворожі?.. А зрозуміти — це їхня робота. Це їхня найпотрібніша робота.

...Треба буде знайти креслення Ведіна,— подумав Шаріпов, глянувши на стіл,— і передати їх спеціалістам. Хай зроблять пістолет, якого він не встиг зробити. Щоб був йому пам'ятник. Пістолет системи Ведіна. Або просто «Ведін». Надовго. Чи хоч би доти, доки в нас стріляють з пістолетів.

...На тумбочці лежала почата плитка шоколаду «Спорт», а в чемодані — ще чотири плитки. Можливо, він любив солодке, цей чоловік. Любив солодке й турбувався про свою зачіску. В чемодані в нього виявили єдину річ не нашого походження — куплений у першій, що трапилась, аптеці німецький засіб для росту волосся — «Біокрін».

Він стояв збоку і, часто струшуючи попіл з сигарети в готельну плоску алюмінієву попільничку, спостерігав за тим, як слідчий виймає з чемодана сорочки, шарпетки, носовички, оглядає кожний шов, а оперативний черговий їхнього відділу покvapно складає опис.

...У газетах повідомлять: «Трагічно загинув, виконуючи службове завдання». А може, навіть без слова «трагічно», хто знає ще, як там подивляться на це. На похороні всі скажуть правильні, продумані слова. І я, мабуть, скажу все, що треба. А потім, коли обговорюватимуть операцію, Степан Кирилович запропонує вшанувати вставанням пам'ять підполковника Ведіна, а далі скаже, що Ведін допустився таких ось помилок, що він не повинен був сам підходити до дверей повітки й кричати «Виходь!». Ні, він не крикнув «Виходь!». Аксьонов засвідчив, що Ведін крикнув «Виходьте!», хоч і достеменно знав, що там один, а не двоє. Він був дуже ввічлива людина, Ведін... Скаже, що не повинен був сам підходити до повітки, а слід було послати присутнього тут, на обговоренні, лейтенанта Аксьонова. Бо місце керівника операції є таким же елементом операції, як місце командира в бою. І ще що-небудь подібне. Що не треба було підходити до дверей дровітні, а запропонувати йому вийти звідти, сидючи самому в міждеяській машині. Для цього досить було увімкнути мегафон... Але сам би він

учинив так само, як і Ведін. І я б діяв так само. І навіть Аксьонов. Але причини, чому кожен з нас діяв би саме так, у всіх були б різні. Щось таке було у Ведіна. Якийсь надлам. Як у багатьох людей. Але який — я не знаю і не дізнаюся про це ніколи. І навіть такий історик, як цей гладкий і великий Неслюдов, якби захотів про це дізнатися в майбутньому, — не дізнався б нічого, як не дізнається він і про те, що думає Бабек перед його страшною смертю, про яку він розповідав. І коли ми кажемо, що він думав ось так, то ми ставимо себе на його місце і думаємо, як ми, а не як він...

Черговий подав йому документи, знайдені в кишені піджака.

...З якою ж «легендою» він приїхав? — думав Шаріпов, уважно розглядаючи паспорт. Це був досить пошарпаний паспорт, безтерміновий, виданий у Москві на підставі метричної виписки й орденської книжки. І те, що не забули зазначити номер орденської книжки, а орденоносці всякого віку мають право на безтерміновий паспорт, робило його ще більш схожим на справжній документ. У всякому разі хіба що тільки експерти зможуть відрізнити цей паспорт від справжнього.

Не один день вигадували для цієї людини те, що мовою розвідників зветься «легендою». Над нею працювали спеціалісти з різних галузей життя Радянського Союзу. В ній було зважено й продумано найтонші біографічні деталі, і все, що вигадали для цієї людини і що він вигадав сам і потім запам'ятав до найменших подробиць, могло бути й справжньою біографією. Міг десь існувати такий Олекса Григорович Павлов, що прожив таке ж чи приблизно таке життя, як те, про яке розповідалося в «легенді», підготовленій для цієї людини.

Всі люди, які так чи так були зв'язані з розвідкою, мали свою «легенду». І вся робота полягала в тому, щоб установити правду. Ця робота наклала свій відбиток і на нього: іноді йому вже не сила було терпіти далі брехню, з якою він раз у раз стикався. Здавалося, що неправда і є найголовнішою, найгрізнішою і найпідступнішою зброєю, яка завжди приставлена до його горла. І навіть невелика неправда, фальш з боку людей, яким він особливо довіряв, надовго псувала настрої, втомлювала й розчаровувала... Навіщо Ольга сказала, що не бачилася з Аксьоновим, тоді як провідала його в шпиталі?.. Для чого ця брехня?.. Щоб

він не ревнував її? Тож він не ревнує! Не ревнує, але хоче, щоб йому казали правду. І завжди.

І річ тут, загалом, не в Ользі. І навіть не в цьому вбивці, що розтрощив собі голову. Річ у тому, що в світі з'явилося занадто багато неправди, яка видається імовірнішою за найсвітлішу істину. Що надто багато людей узяли собі за роботу не виготовлення чобіт і літаків, хліба й стільців, а — брехню, неправду — хитру, дмухану, безсовісну. І йому інколи здавалося, що весь світ волає про одне: правди! правди! Так далі тривати не може! Вже терпець уривається! Досить!..

— Ці запонки розгвинчуються, — сказав слідчий. — Але треба буде ще подивитись експертам — може, їх так і виготовляла фірма. Може, в і н сам не знав, що вони розгвинчуються. Подивіться — занадто-бо малий отвір лишається.

Шаріпов оглянув запонки.

...Немає вже більше Ведіна, — подумав він з такою розпучкою і гіркотою, що йому хотілося завити, хапати на шляху пилюку й сипати її собі на голову й у лице, як то, бачив він одного разу в дитинстві, робив його дідусь Шаймардон, коли дізнався, що дідусів брат — неписьменний поет Латфуло — помер від чорної віспи. — Немає Ведіна, і цього вже не виправиш нічим, — ніякими думками, ніякими словами, ніякими вчинками. І хоч би скільки казали про те, що смерть в ім'я правого діла — свята смерть: святим буває тільки життя... І невже люди — всі люди, все людство — ніколи не навчаться так його будувати, щоб воно не обривалося передчасно, щоб людей не вбивали, не мучили, щоб з ними поводитися справедливо, щоб кожний ставився до іншого так, як той би хотів, щоб ставилися до нього...

Огляд речей, які залишив убивця в покої, підходив до кінця.

...Якби цей негідник, що вбив Ведіна, сам залишився живий, мені б не доручили вести слідство. Я б не зміг. Я все розумію. Але я ненавиджу його так... Я ненавиджу його так, що... — ненависть переповнювала його, і він відчував її, як відчують фізичний предмет — вугласта колюча грудка підійшла до горла, і треба було ковтнути її або ж виплюнути. — Бандит. Підлий вбивця. І все ж... Ось він перелякався в останню хвилину і застрелився. Коли співставити час між пострілами, він не знав, чи вбив когонебудь. Певно, не знав навіть, чи й поранив. Хоч, можливо, він пройшов таке тренування, що стріляв по звуку зо-

всім несхибно. Бувають такі. Але якщо б він цікавився наслідками пострілу, він виждав би, щоб перевірити. Найімовірніше — він вистрілив з переляку. Трапляється й таке. І навіть за секунду до пострілу він, мабуть, не знав, що вистрілить в одного з людей, які оточили повітку, — якби він готувався відстрілюватися, він би стріляв далі... А те, що сам застрелиться, — він уже, мабуть, знав.

І, якщо бути справедливим, то, може, через кілька днів десь там... хтось буде думати про нього, як ми думаємо про Ведіна. І винен, загалом, не він, а ті, хто його послали. Ось до кого б допастися мені! — подумав Шаріпов люто. — Ось кого б я власними руками... Але поки світ такий, як він нині, навіть якщо для деяких людей смерть цього вбивці така ж велика втрата, як для мене смерть Ведіна, однаково, мені він — ворог. Підступний і підлий ворог. І я не хочу... я не буду ні в чому порівнювати його з Ведіним. Я буду думати про нього як про фашиста, як про одного з тих, хто заганяв людей в печі Освенціма, хто здатний схопити дитину за ноги й розірвати її на шматки... І, можливо, — цілком можливо, — він такий і був, цей чоловік, який так добре стріляв на звук.

Він стояв серед кімнати з попільничкою в руках, а люди, які оглядали покій і речі його останнього мешканця, кидали на нього погляди з прихованим подивом, не розуміючи, як Шаріпов, що втратив свого найближчого друга, може залишатися таким спокійним, таким одверто байдужим до цієї страшної смерті.

Шаріпов десь читав, що були вчені, які вважали, що бог існує, але роль його звелася лише до того, що він дав перший поштовх, викликав рух, а потім уже все розвивалося відповідно до законів природи, без участі бога. І ось перед ним стояв цей бог, який дав перший поштовх ряду таких фатальних подій.

Худий, кощавий чоловік з дуже нудним обличчям, з великим, сплющеним з боків носом і миготливими очима з червонуватими повіками, на прізвище Параконев.

— Хто ви такий? — спитав у нього Шаріпов.

— Я непитущий, — покwapно відповів Параконев несподівано високим голосом. — Повірте мені, я зовсім непитущий, як і всі дегустатори. Я зовсім не п'ю вина, я приїхав сюди у відрядження — дегустувати новий марочний

портвейн винрадгоспу. Я випив тільки три маленькі ковтки вина, як і всі дегустатори... Але ввечері влаштували вечерю і умовили мене випити горілки, яка до того ж виявилася ще й теплою. Я можу вам пред'явити довідку з роботи, що я испитущий...

Від зляканого вигляду й верескливого голосу цього бога Шаріпову стало не гаразд.

— Добре, — сказав він Параконеву. — Ви — вільні.

— Значить, мене не обстрижуть? — з надією запитав бог.

— Тобто як? — не зрозумів Шаріпов.

— Мені не дадуть п'ятнадцять діб?

— А ви гадаєте, що слід би? — спитав і собі Шаріпов.

— Гадаю, що заслужив, — закліпав очима бог. — Але краще б я заплатив штраф. У нас нещодавно постригли одного дегустатора теж за появу в громадському місці в нетверезому стані. І зараз же: раз — і перевели на іншу роботу.

Ні, — гірко подумав Шаріпов. — Діло не в цьому богові. Він не причетний до смерті Ведіна. Просто тепла горілка, яку він випив, дала поштовх низці випадковостей, а вже вони, в свою чергу, викликали явища, очевидно, неминучі за таких обставин.

І все ж Ведін загинув, а цей непитущий дегустатор — залишився живий...

РОЗДІЛ ТРИДЦЯТЬ ДЕВ'ЯТИЙ.

в якому мулло Махмуд зустрічається з лордом Расселом

В цьому світі ще не було вчинено жодного доброго діла, яке б залишилося безкарним.

Адаллах ібн ал-Хуссейн ал-Латахарі

«Йезакііл побачив колісницю...» — згадав мулло Махмуд. — Але як же далі...

Йезакііл побачив колісницю,

Що в далечинь летіла крізь повітря.

Колеса згідно їй стрімко обертались

В повітрі, що м'яким було їй прозорим.

Передні з них лиш віра обертала,

А задні — лиш господня милість щедра.

Мулло Махмуд згадав цей евангелічний гімн, що його чув колись у далекому дитинстві, і знову подивувався сам собі з чистоти й наївності віри людей, здатних відрізнати, якою силою рухалися передні й задні колеса екіпажа, котрого побачив Йезакііл. І подумав він про це англійською мовою, хоч завжди намагався уникати її. Він завжди думав по-таджицькому, траплялося йому думати арабською, ба навіть російською, якою він володів не зовсім добре, але тільки б не англійською. Але сни йому завжди снилися англійські з туманом і Темзою, з газонами й «боббі», з рисовим пудингом і яблучним джемом.

За Англією він не сучав. Просто вона йому часто снилася. Проти цього вже нічого не можна було зробити.

Лорд Рассел,— подумав він.— Не Бертран Рассел, і не цей юрист, а Рассел, якого вони називали «канарейкою». Це він йому наснився. Рандольф Рассел, який запевняв, що в старенькій автомашині, на якій приїхав дядько Френсіса, колеса, як у колісниці Йезакііла, крутяться «з ласки божої».

Так, це було ще в Харроу. З ним учився тоді здоровий йолоп Рандольф Рассел, сноб, який вихвалявся тим, що на ньому немає нічого вітчизняного. Костюм — з голландської тканини, а пошитий у Парижі, сорочка — з Іспанії, носовички з Ліона, а черевики мало не з Америки, — з бізонячої шкіри. Він тоді дуже задрив цим бізонячим черевикам.

Але ось тепер на ньому самому нема жодної речі, зробленої на відстані більшій за один кілометр від порога його дому. Сорочка й штани з карбоса — білої, цупкої, схожої на бязь, зітканої на кроснах бавовняної тканини, смугастий халат з алачі підшитий ватою, підшивка з мати, а верх теж домотканий, але кращий — алача з бавовняною основою і шовковим пітканням. Черевики коричневі з грубо вичиненої сириці. На всьому, у що він був вбраний, не знайдеш жодного гудзика — все зав'язувалося шнурками або підтримувалося поясом.

У цьому,— подумав він,— теж своєрідний снобізм. Тільки його тут немає кому оцінити. До цього, як і до того, що він курить гашиш, ставляться тут, як до старечого дивацтва, винятково терпляче й поблажливо. Вони вважають його за свого. Дітям здається, що він жив тут завжди і завжди буде жити. Дорослі пишануться його лікарським

умінням і перебільшують це уміння. І коли він помре, про нього ще довго будуть згадувати. Якщо він зуміє добре померти...

Але чому він згадав про цю «канарейку» Рандольфа Рассела? Ага,— в зв'язку з цим Расселом — юристом.

Він, не кваплячись, продирався тоді між ослими й велосипедами, автомашинами й кіньми. Гамір стояв такий, що людський голос губився навіть поблизу: на гудки автомобілів пронизливо відповідали осли, іржанню коней вторувало зітхання верблюдів, і на найвищій, найдзвінкійшій ноті лунали голоси продавців перепічок і солодоців, які пробиралися через усю цю веремію з своїми кошиками.

Та якщо б барви породжували звуки, то саме такий гамір і стояв би над цим базаром — голосом продавців перепічок кричали б купи оглушливо-яскравого червоного перцю — калампуря; по-ослиному ревли б гори жовтої цибулі; по-конячому іржала б зелень — дикий ревець, буряково-червоний знизу і темно-зелений зверху, редиска, петрушка, укріп, і смугасті, всіх кольорів веселки, халати перегукувалися б дзвінкими людськими голосами.

Він пройшов до ряду, де продавали темно-зелений крупний жувальний тютюн—нас. Його готували, змішуючи розтерте на порошок тютюнове листя з попелом та вапном. Невеличку пучку насу брали в рот, під язик, помалу розсошуючи. Мулло Махмуд покуштував тютюну в кількох продавців і спинився на тому, який продавав літній піжон у коштовному халаті, з бородою і долонями, пофарбованими хною.

Продавець згорнув маленький фунтик і двома руками, як це роблять на знак пошани, подав його Махмудові. Мулло пересипав тютюн у видовбаний і відполірований кабачок завбільшки з грушу, який правив за табакерку, і машинально подивився на аркушик, у який було загорнуто тютюн. Він прочитав:

«...жінки часто ховали дітей під одягом, залишеним на вішалці, щоб не брати їх з собою в газову камеру. Через те команди з ув'язнених, звичайно під наглядом есесівців, обшукували одяг і виявлених там дітей відправляли в газову камеру. В нових камерах удосконаленого типу...»

— Дозвольте глянути на папір, в який ви загортаєте свій винятково чудовий тютюн,— попросив він продавця.

— Будь ласка,— відповів той і подав йому книгу. З неї було вирвано вже багато сторінок — вона починалася з

185-ої. Це була книга лорда Е. Рассела «Прокляття свастики».

— Я хочу купити у вас цю книгу,— сказав мулло Махмуд.

— Вона не продається,— погладив продавець червоними пальцями червону бороду.— Але, якщо вона вам потрібна,— візьміть її від мене як подарунок,— додав він великодушно.

Лорд Рассел. З Ліверпуля. С. В. Є.— кавалер ордена Британської імперії другого ступеня. Він спробував згадати цього відомого юриста, але ніяк не міг уявити собі його обличчя, а згадував тільки голос, трошки гугнявий, тихий і хвилюючий.

Розшукуючи ім'я автора, мулло Махмуд глянув на останню сторінку, над якою побачив: «Висновки». Він повільно, в думці перекладаючи слово за словом на англійську мову, прочитав її.

«Існував концентраційний табір, який 1945 року, після того, як з нього забрали всі сліди смерті, міг відвідувати народ. Табір був у Дахау, неподалеку Мюнхена, і відвідувачі виходили звідти з незабутніми враженнями.

Єдині в'язні, що їх він там бачив, були німці, яких обвинувачено у військових злочинах і які чекали суду або звільнення. Кожний з них жив з комфортом у світлій, вигідній камері, користувався електричним освітленням, а зимою — центральним опаленням, мав ліжко, стіл, стілець і книги. Вигляд в них був вгодований, пещений, а обличчя виявляли легке здивування. Їх, мабуть, справді дивувало, що ж навколо них відбувається і де вони опинились.

Відвідавши житлові приміщення, які стали такими чистими й охайними, відвідувач ішов на другий кінець табору, де стояв крематорій. Там ще цілком зберігся весь механізм смерті, яким так довго користувалися, щоб позбавитися тих, хто посмів стати на шляху фюрера.

Зникли трупи, які колись лежали в прибудові, чекаючи спалення, бо в газових камерах умертвляли більше, ніж пропускали печі; зникли й нещасні людські істоти, які чекали своєї черги, щоб увійти в камеру смерті. Вони зникли назавжди, але примари їх лишилися, і все нагадувало про них.

А далі можна було бачити чисте й прибране приміщення, де жертви роздягалися, газову камеру з прозуркою, в яку дивився оператор, чекаючи останніх хвилин агонії,

щоб потім увімкнути електричний вентилятор — очистити повітря від смертоносних газів, прибудоване приміщення крематорію і ноші на залізних коліщатах, які скидали трупи в пащу печі, невелику кімнату, де трупи були навалені до стелі і де на штукатурці стін ще залишалися відбитки їх ніг, машину, яка перемелювала кістки для здобрення сусідніх полів, і приміщення, де зберігався прах.

Проходячи по цих приміщеннях і оглядаючи сцену тих багатьох страждань і трагедій, відвідувач ще відчував сморід розкладених трупів і запах горілого м'яса, але що ж він бачив, коли, вийшовши на чисте свіже повітря, підіймав очі до неба, щоб звільнитися від цього жаху? До жердини на даху крематорію була прибита маленька, грубо збита шпаківня, яку влаштував тут якийсь есесівець, що слабував на роздвоєння особи.

Тоді і тільки тоді можна було зрозуміти, чому нація, яка дала світові Гете й Бетховена, Шіллера й Шуберта, дала йому також Освенцім і Бельзен, Равенсбрюк і Дахау».

Він тоді повернувся додому, наспіх написав три листа і поїхав у Душанбе.

Якщо кінець кінцем встановлять, хто ж автор цих листів,— думав він,— то й про мене скажуть, що слабував на роздвоєння особи. Але, може, хтось при цьому подумає, що я хотів урятувати не шпаків, а людей.

РОЗДІЛ СОРОКОВИЙ,

в якому не відбувається нічого такого, що впливало б на хід розповіді

Вже горить будинок сусіда Укалегона...
Вергілій

Ібрагімов не вірив у бога. В усякому разі в такого, в якого вірили християни, магометани чи євреї. Але в нього був свій бог — удача. Коли людина бере квиток у лотереї, їй може пощастити, якщо їй сприяє цей бог. Ця людина знайде гаманця з грішми, залишиться єдиною на палаючому літаку, який врізався біля самого аеродрому в телеграфний стовп, це його товариша, а не його самого вб'є сліпа куля.

І зараз усім своїм єством, кожною жилкою він благав

великого бога удачі: Допоможи! Визволь! Доведи, що ти існуєш — адже я так вірю в тебе і так надіюся на тебе!..

Він повільно йшов вулицею, а йому хотілося бігти, і розігрітий асфальт — тепло його почувалося через підошви легких дорожніх черевиків — і був тією землею, яка горіла під ногами.

Раніше йому часто доводилося порушувати правила конспірації, але цього разу він їх додержався, і це — добра прикмета... Та яка до біса прикмета — це просто врятувало його. Поки що, в усякому разі. Він умовився, що вони зустрінуться о десятій годині ранку на центральному поштамті, хоч спочатку в нього було бажання похизуватися перед цим приїжджим своєю незалежністю і сказати, що він прийде просто в готель. Він уявив собі, як одчиняє двері покою, як дивляться на нього з кімнати чорні, нещадні зіниці пістолетів і глузливий голос пропонує: «Заходьте, заходьте. Ви не помилилися дверима». І силою волі він змусив себе уповільнити кроки, що зачастішали в такт ударам серця.

Дорогу перебігла чорна кішка. Жінка, яка йшла попереду нього, оглянулася й зменшила кроки. Він дивно посміхнувся, зупинився, поправив на черевіку шнурок і дочекався, що якийсь хлопчак обігнав його й перетнув невидиму й фатальну лінію, залишену кішкою.

Ось бачиш — я витримав твоє випробування... Хоч зараз дорога кожна секунда. Допоможи ж мені!.. — молився він своєму богові удачі.

— Ей, таксі! Вільний?..

Він сів поряд шофера, оглянувся, чи не повертає за ним друга машина, і назвав адресу.

Що зі мною? — раптом здивувався Ібрагімов. — Чому я зразу не сів у таксі?.. Але це — біля готелю. Ні. Нічого. Слід було трохи відійти пішки. Так правильніше...

Він уважно подивився на водія таксі, молодого хлопця, узбека, в перешитих, навмисно завужених китайських бавовняних штанах і в сорочці навипуск з тієї ж тканини, з якої його дружина (якщо він одружений) пошла для себе домашню суконку. Теж добре. Поки що добре.

Отже — зараз додому. Прибрати все зайве. Хоч нічого особливо зайвого дома немає. Підготувати все, що потрібне в дорогу. Виготовити телеграму. Хоч би від сестри з Новосибірська, точніше, від брата — сестра тяжко хвора, прошу негайно приїхати. Показати телеграму в телеательє. Взяти

тижневу відпустку за власний рахунок. Потім на вокзал. Ні в якому разі ні літаком, ні автомашиною. Поїздом. І на вокзал не самому... Попрохати з'їздити по квиток когось із співробітників. Сказати, що бракує часу. А там, дорогою, на першій же вузловій станції пересісти в інший поїзд.

А головне — не вичікувати. Діяти.

Я буду дуже старатися,— просив він,— тільки допоможи мені. Тільки зроби так, щоб дома на мене ніхто не чекав. Ти допоміг мені щасливо пройти по лезу бритви найпершу, найнебезпечнішу ділянку. Дай же мені пройти й другу...

Він підвів очі на своє вікно і, не помітивши нічого підозрілого, поспішив до себе. У господині квартири він спитав, чи не дізнавався хто-небудь, коли він повернеться, поскаржився, що в Новосибірську тяжко захворіла сестра — щось таке з серцем, і що в зв'язку з цим він мусить виїхати на кілька днів, і тільки після цього ввійшов у свою кімнату.

А чому я так злякався? — думав він, поквапливо заглядаючи в шухляду столу.— Може, пронесе?.. Ні,— відповів він собі,— я слушно злякався. На цей раз не пронесе. Цього разу потягнеться вся нитка. І головне — не запізнитися. Головне — встигнути, поки ще є час. Поки вони недобрали...

Він висмикнув з дорогого потужного радіоприймача вилку навушника й заховав навушник у кишеню, щоб дорогою викинути геть. Він сам перебудував цей радіоприймач так, щоб замість динаміка працював, коли це треба, навушник. Так він слухав «Голос Америки». В щотижневому огляді літератури третя й сьома фраза адресувалися до нього, до Ібрагімова. На нього працювала одна з найпотужніших радіостанцій світу. Перше він задумувався: не вже нікого не дивує, які теревені їм доводиться базікати в цих літературних оглядах, щоб скласти фрази, адресовані йому. А може,— думав він тоді,— четверта й одинадцята фрази адресовані ще кому-небудь.

Найважче було із зв'язком. Але зараз — тільки зникнути. А потім уже організувати зв'язок і повідомити, що «брат Коля» — пропав.

Вони там дуже турбувалися про «брата Колю». Божеволіли. Листа навіть надіслали. Цей приїжджий був великий спритник. Зумів навіть передати частоти радянських локаторів. Після цієї передачі в Пентагоні знялося, мабуть, сум'яття, як у мурашнику.

Він згадав Пентагон, де йому довелося бути кілька разів — лабіринт з бетону й каменю, з коридорами загальною протяжністю в двадцять вісім кілометрів, з комутатором на сорок тисяч телефонних номерів, з тридцятьма двома тисячами співробітників, з тисячею чоловік молодшого персоналу обслуги, з чотирма чоловіками, які весь свій робочий день тільки те й роблять, що міняють перегорілі електричні лампочки,* з кошиками на сміття, куди щоденно викидається десять тонн несекретних паперів. Ось де зараз, мабуть, паніка.

Я проти війни. Я — за мир. Але якщо вони почали б зараз — усе було б вирішено. Тут уже було б не до мене. Ібрагімов уявив собі, як беззвучно несуться ракети з атомними боеголовками, і мимоволі втягнув голову в плечі.

Він дістав з шафи пляшку коньяку, приклав до стінки плоску подушечку з канапи і вдарив пляшку денцем об подушку так, що зірвався сургуч і корок на три чверті виліз із пляшки. Скільки разів він вражав цим своїм майстерним ударом дам, які були до нього такі ласкаві. Він вийняв корок, налив третину склянки коньяку і з огидою випив — він не любив спиртного. Коньяк ліг у шлунку балабухом гарячого, непропеченого тіста. Він запив його водою і став збирати чемодан.

Треба ще виготувати телеграму, — подумав Ібрагімов. — Але чи варто на це витрачати час?.. А — біс з нею! Скажу, що одержав телеграму. І — край.

Згрібаючи з туалетного столика в чемодан мило, зубну щітку, пасту, електричну бритву, він на якусь мить узяв у руки фотографію Марго в рамці з органічного скла, дивно, з полегшенням усміхнувся і кинув фото в чемодан.

Якщо тільки обійдеться... — думав він. — Якщо тільки проскочить... Якщо тільки ти мені допоможеш — я напишу Максимові Сергійовичу такого листа, благороднішого за який він не одержував усе своє життя... Біс з ним — я йому лиха не зичу. Тільки допоможи мені, — молив він бога удачі, — і я ошчасливлю цю людину. Я напишу йому, що поїхав, щоб не розбивати його родини...

Він приятелював з чоловіком своєї коханки Марго — розумним і повільним Максимом Сергійовичем, видним працівником республіканської прокуратури. Максим Сергійович одного разу признався йому навіть у тому, що раніше в нього й Ріти не було близьких друзів, не було з ким навіть порадитися в усяких особистих справах і що

саме цьому і він, і Маргарита Аркадіївна особливо цінять його ставлення.

Але Марго вже було не досить того, що вона майже щодня відвідувала його кімнату, що господиня його квартири знала про їхні стосунки і досхочу розпускала про них плітки, це вже не доскотало її нервів. Їй подобалося цілувати його в себе дома, мало не за спиною в чоловіка. Він був проти цього. Він не хотів цього. Але ось десь тиждень тому Марго несподівано притиснулася до нього і впилася в губи, а в цей час відчинилися двері. Вона миттю відсунулася. Максим Сергійович удав, що нічого не помітив. Коли він вийшов на кухню, Марго шепонула Ібрагімову, що чоловік нічого не помітив. І справді, Максим Сергійович вів себе люб'язно й рівно, як завжди. Як це траплялося й раніше, він довго просив вибачення в Ібрагімова за те, що залишає його, що мусить іти на засідання. Коли він пішов, Марго ствердила, що він її ще ранком справді попереджав, що ввечері в нього якесь засідання. Ібрагімов вичитав Марго, але пішов від неї не скоро. На вулиці, за квартал від свого будинку, він побачив Максима Сергійовича. Він чекав на нього, втомлений і зніяковілий.

Я її раніше догадувався про це, — сказав йому Максим Сергійович. — До мене доходили плітки, але я не хотів цьому вірити. А сьогодні я сам переконався. Ви знаєте, як я люблю Ріту і Серьожу. Але я хочу її щастя. За характером своєї роботи я щодня стикаюся з людьми, нещасливими в родинному житті. Я не бажаю їй такої долі. Якщо у вас це зайшло далеко, якщо це справді серйозно — я готовий піти... Я тільки прошу вас — спробуйте її умовити — може, вона згодиться віддати мені Серьожу... Якщо ж це випадковість — я готовий усе забути, але тільки прошу вас: хай це більше ніколи не повториться...

Коли Ібрагімов сказав, що це «випадковість», він потиснув йому руку і взяв з нього слово, що він буде приходити до них, як і раніше, і ні в якому разі найменшим натяком не покаже Ріті, що між ними відбулася ця розмова. Цей дивак не розумів, що його дружина — легковажна й хтивва молодичка з голодними й спраглими очима не варта його й мізинця.

Ібрагімов покwapно перемянив сорочку. Стару він просто кинув за тахту. А нової він не одягав жодного разу. В ріжку комірця в ній була вшита маленька, кругла, дещо більша за булавочну головку, ампула. Він помацав її пальцями

і відчув, як рот сповнюється кислувато-гіркою слиною. Він виплюнув на підлогу.

Поїду в ательє просто з чемоданом,— вирішив він, ще раз перевіряючи кишені костюмів, які він залишав у шафі,— залишав назавжди й без жалю. Таксі його чекало. Він сів у машину, кинувши чемодан на заднє сидіння, і на питання: «Куди їхати?», повагавшись, відповів:

— На вокзал.

Напишу листа,— вирішив він.— Дорогою напишу листа на роботу, що захворіла сестра і я поїхав до неї. А зараз головне — не затримуватися.

РОЗДІЛ СОРОК ПЕРШИЙ.

в якому завідуюча райздороввідділом Ашурова викриває мулло Махмуда

Хай збереже аллах нас і тебе від сумніву, і хай не покладе він на нас того, що нам не під силу!.. Хай не полишить він нас нашій кволій рішучості, німичним силам, ветхим будовам, мінливим поглядам, лихий волі, малій проникливості та порочним пристрастям.

Абу Муххамад Алі ібн Ахмед ібн Хазм

Ашурова дивилася на мулло Махмуда з виразом, який буває в комендантського взводу, що цілиться. Тепер він попався. Він сам пристукнув пастку. Цей Протопопов з райфінвідділу далеко розумніший, ніж це може здатися. Непомірно високе чоло, замість того щоб створювати подобу розуму, надавало його худому, витягнутому обличчю, спотвореному маленькими оченятами, що стояли далеко одне від одного, дурнуватою вигляду, але він не був дурнем. Мулло Махмуд запевняв, що він не бере плати за лікування. Підрахувавши його денні потреби, Протопопов змусив його зізнатися, що колгоспники приносять йому продукти харчування на оплату за ліки.

Але фокус полягав не в тому. Фокус полягав у тому, що мулло Махмуд попався: він признався, таким чином, що вдається до недозволеного лікування людей, не маючи на це ніяких прав.

Завідуюча райздороввідділом уже давно добиралася до цього знахаря. Але його підтримували в колгоспі. Прихо-

вували, що він лікує, а самі брали в нього зілля, мабуть, протипоказане при їх хворобах.

Хай тепер спробує викрутитися... Недарма вона створила таку авторитетну комісію. До складу її ввійшов сам Маскаракі — головний лікар лепрозорію, Протопопов з райфо і вона — зав. райздороввідділом. Тепер вона поіншому буде говорити з своїм далеким родичем і однопрізвищним з нею — головою райвиконкому. На самому бюро райкому вона розповість, як комуніст Ашуров, через свого дядька, звертався до знахаря. Вона не забула, як Ашуров глузував з медицини. А потім посилав по ліки до мусульманського священнослужителя...

Сам мулло, видно, ще не розуміє, що він попався, — подумала Ашурова. Але цей колгоспний рахівник, цей Саїд Садриддінов з шрамом від лейшманіозу, від пендинської виразки на сумному обличчі — вже зрозумів. Бач, як він захищає цього знахаря. Нічого в тебе не вийде. Протопопов просто — молодець. А здавався таким тишком...

Вони сиділи на очеретяних матах, що прикривали глиняну долівку в маленькому, перекошеному домі мулло Махмуда, в домі з потемнілими, ніколи не біленими саманними стінами.

А може, він і насправді не бере грошей, — раптом подумала Ашурова. — Занадто бідно живе. Як каже приказка, коли мулло душею чистий, то в нього й зубочистка чиста. Але річ не в цьому. Річ у тому, що він — знахар. І сам зізнався. Протопопов молодець... Але чому Маскаракі весь час морщитьється? І мовчить? Що з ним?

— Що з вами? — спитала Ашурова Маскаракі російською мовою. Маскаракі розумів таджицьку мову, але розмовляв нею погано.

— Печія, дідько б її забрав, — підводячись на ноги, відповів Маскаракі. — Хоч би що з'їв — печія. Ніби багнет проковтнув...

— Що каже цей російський лікар? — спитав мулло Махмуд в рахівника.

— Він скаржиться, що відчуває таку печію в животі, ніби під час обіду проковтнув великого ножа, — серйозно відповів Садриддінов.

— Чому ви не носите з собою соди? — досадливо спитала Ашурова.

— Сода вже не допомагає. Я перевіряв кислотність.

Був на рентгені. Вже думав, що виразка. Все в нормі — але хоч не обідай...

— Скажи лікареві, що цього легко можна позбутися, — звернувся мулло Махмуд до Садриддінова. — Треба пожувати п'ять зерен нечищеного вівса...

— Я людина, а не кінь, і вівса не вживаю, — сердито огризнувся Маскаракі, не чекаючи перекладу.

— Принесіть для лікаря п'ять зерен вівса, — спокійно, з гідністю запропонував мулло Махмуд.

Рахівник вийшов за двері і зараз же повернувся з жменею вівса. Мулло Махмуд відрахував п'ять зерен і простягнув їх Маскаракі.

— Перекладіть йому, — звернувся він цього разу до Ашурової, — що треба взяти ці зерна в рот і жувати їх, ковтаючи слину, поки залишиться саме лушпиння. Лушпиння треба виплюнути. Це дуже просто.

Не чекаючи перекладу, Маскаракі знищуючим поглядом подивився на мулло Махмуда, кинув зерна в рот і почав їх жувати. Всі мовчали.

— Допомогло, — здивовано прислухаючись до себе, сказав раптом Маскаракі. — Не знаю чому, але допомогло. Минула печія...

Ашурова знизала плечима.

— Все це дуже приємно, — сказала вона сухо. — Але наша комісія приїхала сюди зовсім не для цього. Отже, ви визнаєте, — впритул спитала вона мулло Махмуда, — що лікуєте людей, не маючи на це ні відповідних знань, ні дозволу?

— Я даю своє зілля тільки тим людям, які не дуже хворі, — повільно відповів мулло Махмуд. — Тільки тим людям, які тримаються на ногах і працюють. А у випадках тяжких захворювань я завжди раджу звернутися до справжніх лікарів. І вони вже неодмінно виліковують від усякої тяжкої хвороби.

Він ще й глузує, — злісно подумала Ашурова.

— А таки справді допомогло, — зненацька повторив Маскаракі. — Скажіть, — з великим зусиллям підбираючи таджицькі слова, звернувся він до мулло Махмуда, — цей ваш овес — лікує чи тільки дає тимчасове полегшення?

— Ін ша алла — якщо на те буде воля аллаха — спочатку дає полегшення. А далі, коли жувати його щоранку протягом місяця, то й лікує.

— Ніколи не чув нічого подібного!

— Дозвольте,— невдоволено перервала Маскаракі Ашурова.— Виходить, що ви приписуєте хворим зілля без рецепта лікаря. Але серед них можуть трапитись і отруйні,— знову звернулася вона до мулло Махмуда.

— Всяке зілля, яке я даю людям, можна купити в аптеці. І теж без рецепта лікаря. Але моє зілля все ж краще, ніж в аптеці.

— А чому краще? — широко зацікавився Маскаракі.

— Воно свіже, отже, краще зберігає лікувальні властивості, а головне, воно своєчасно зірвано...

— Що означає — своєчасно?

— Котре навесні зірвано, котре влітку, котре восени; деяке на світанку, деяке серед дня, а деяке опівночі.

— Знахарство,— зневажливо відмахнулася Ашурова.

— Восени чи взимку — це я розумію,— ввічливо сказав Маскаракі.— Але невже ви й насправді гадаєте, що має значення час доби?

— Молодший син Саїда, в якого я вигнав глистів,— сказав мулло Махмуд, і рахівник закивав головою, стверджуючи його слова,— ходить до школи. Дуже тямущий хлопчик. І він розповідав мені, що в школі їх учили, ніби рослини дихають, як і ми з вами. Але вдень нібито вони дихають одним повітрям, а вночі — іншим. Може, хлопчик не так зрозумів свого вчителя?

— Ні, це правда,— відповів здивований Маскаракі.— Але яке зілля все-таки ви застосовуєте? І як? — У голосі його чулося неприховане зацікавлення. Він пожвавішав і повеселів.

— Перш за все — джерабай,— що по-казахському означає «цілитель ран». Як казав Шейх ар-Раїс, це зілля лікує проти дев'яности дев'яти хвороб.

— Хто такий цей Раїс? — спитав Маскаракі в Ашурової.

— Все той же ібн-Сіно, Авіценна,— зневажливо поморщилася завідуюча райздороввідділом.— У нас на нього люблять покликатися. Покажіть нам це зілля,— запропонувала вона.

Мулло Махмуд усміхнувся, вийшов у сіни і через кілька хвилин повернувся з жмутком зілля.

— Ось воно,— сказав він, простягаючи Ашуровій квіти з жовтими пелюстками.

Ашурова, видимо, збиралася сказати щось різке, але задовольнилася тим, що стулила губи й підняла брови,

дивлячись на долівку. Маскаракі взяв у неї квітку й розтер пальцями пелюстки — вони зразу ж набрали фіолетового кольору.

— Так це ж звіробій, — зрадів він. — Гіперікум по-латині. Його вживають і в науковій медицині...

Ашурова кипіла. Спочатку Маскаракі, а потім і цей Протопопов увесь час зверталися до неї, щоб переписала назви трав і хвороб, поспішно записували в свої блокноти рецепти старого шахрая. До того ж, Маскаракі кожного разу голосно перечитував свої записи, перевіряючи їх, щоб не припуститися помилки.

«Коли лікувати виразки, рани, екзему, береться арчова олія наполовину з лляною (джигірною) і настоюється на звіробії та чистотілі».

«Коли хвора печінка — звіробій, безсмертник (бобуна) і кора жостеру (неодмінно не свіжа, торічного збору) заливаються сирою водою на ніч. Ранком закип'ятити і пити п'ять разів у день по піалі».

«Проти проносу — чай із звіробою і деревію (хазанбали)».

«Проти глистів — гарбузове насіння (кадудона) чищене, не смажене, чотири склянки, після них — ревінь (чукрі)».

Щоб якось поставити все на своє місце, Ашурова спитала:

— А базрулбач ви застосовуєте?

— Що це — «базрулбач»? — одразу ж зацікавився Маскаракі.

— Блекота.

— Вживаю. Щоправда, дуже рідко, — спокійно, очевидно, не підозрюючи підступу, відповів мулло Махмуд. — Я готую настійку на листі, зібраному під час цвітіння. Даю дві краплі на ложку води під час конвульсій.

— Вам відомо, що це — отрута?

— Відомо.

— І все ж ви...

— Треба прикріпити до нього лікарів, — рішуче перебив завідувачу райздороввідділом Маскаракі. — Щоб вони по-справжньому взялися за вивчення досвіду цієї людини. Трави ми справді продаємо в аптеках. А як їх застосовувати — знаємо дуже мало...

— Ну, про це ми ще поговоримо окремо, — відрубала Ашурова.

Так перемога, яку готувала Ашурова, обернулася поразкою, що, як відзначив сам собі мулло Махмуд, траплялося вже не раз і з більшими стратегами, і в куди більших битвах.

Коли відвідувачі пішли, мулло Махмуд дістав з картонної коробки пучок сухих кучерявих листків індійської коноплі й став готувати для себе анашу. Він бачив колись в Англії темний, схожий на мозольний пластир наркотик, та тільки тут, у Таджикистані, навчився його готувати сам. Це було не таке вже складне виробництво.

На великий глиняний глазурований кухлик він натягнув шматок грубої тканини — мати і заходився крізь неї протирати листя, як крізь сито. На дно кухлика осідав зелений порошок. Він зібрав його пальцями, і порошок цей зліпився в міцну грудку, завбільшки з сливу. Він знову розправив тканину над кухликом і вдруге протер рештки листя. Цього разу зібраний порошок зліплювався гірше і являв собою вже «другий сорт». Тепер для того, щоб довести перший сорт до вищої кондиції, треба було загорнути в тканину грудку анаші і покласти в черевик із сириці. Якщо так походити з тиждень, анаша, перем'ята босою п'ятою, набере того темного кольору й густої консистенції, що його так цінять очі до цього наркотика. А втім, він волів анашу, не доведenu до вищої кондиції.

Влаштувавшись на складеній вчетверо ковдрі й вдихаючи в себе солодкавий дим, він, як, власне, й багато інших, думав, що першої-ліпшої хвилини може відмовитися від своєї звички до наркотика, але не хоче. Так само, як не схотів відмовитися від своєї звички жити. Навіть тут. Навіть у цім кишлаку.

Чи пам'ятали люди, які його оточували, що мулло — це не тільки його звання, а в якійсь мірі й робота? Навряд. Надто-бо певна й бездоганна була його слава цілителя. Недарма до нього приїжджали з далеких районів і навіть з Узбекистану. Навіть у дуже далеких кишлаках його звали мулло Букрот — арабізована форма грецького імені Гіппократ — лікаря, що зробив великий вплив на розвиток східної медицини. Якщо б він брав плату за лікування, він міг би вже збити великий капітал.

Мулло Махмуд згадав, як одного разу на рослому, відгодованому коні до нього приїхав старий чоловік в ошатному халаті з банораса — сірувато-білої напівщовкової тканини з муаровим полиском. Довго розмовляв про погоду,

про сподіванки на врожай, а потім, нарешті, повідомив, що в нього захворів небіж. Чи не зможе мулло Букрот допомогти.

Мулло відповів, що не зможе. Треба, щоб небіж сам приїхав до нього. А якщо він настільки хворий, що приїхати не зможе, то треба звернутися до поліклініки.

Старий знову довго розмовляв про погоду, про сподіванки на врожай і відгонні пасовиська, а потім, ніби між іншим, кинув:

— Ні, приїхати мій небіж не зможе. Але я можу розповісти вам ознаки його хвороби.

Він довго розповідав про ці ознаки.

Мулло Махмуд вагався. З усього видно було, що це якесь захворювання печінки.

— Ваш небіж працює? — спитав він нарешті. — Ходить? Робить усе, що належить робити чоловікові? їздить верхи? Чи лежить у лікарні?

— Ні, ні. Він здоровий, тільки іноді в нього трапляються болі.

З подякою, двома руками взяв старий з рук мулло Махмуда загорнуте в газету сухе зілля і тричі повторив інструкцію, як його застосовувати.

Через два тижні він приїхав знову й пригнав двох жирних гіссарських баранів з пудовими курдюками.

— Я не беру плати за лікування, — відмовився мулло Махмуд.

— Цього разу ви повинні будете взяти, — рішуче заперечив старий. — Мій небіж — раїс. Голова райвиконкому. Він спочатку не повірив у ваші ліки і дав їх на пробу в аптеку. Але в аптеці сказали, що це — добре зілля. Хай заживає. І ось він — здоровий. Невже ви хочете образити раїса?..

Так, він багатьох людей урятував від проносу, від виразок на тілі, від екзем і глистів. Багатьом допоміг. Але ж приїхав він сюди зовсім не для цього. Він приїхав сюди, щоб допомогти цим людям створити тут новий центр східної культури, — який — хто знає — поєднає коли-небудь у собі досягнення західної цивілізації з східним, вихованим тисячоліттями інтелектом.

Що ж, тут склався новий центр східної культури. Але чужий і ворожий мулло Махмуду, склався без його участі і наперекір волі тих, хто його сюди послав.

Він прибув сюди в ті дні, коли Черчілль — та й не тільки він, — коли всі керівники держави, армії, розвідки, були переконані, що Радянський Союз не вистоїть. Коли вони були певні, що розпадуться і фашистська Німеччина, і Радянська Росія. Що в цій війні вони раз і назавжди знищать одне одного. І ось тоді буде висунуте найвідповідальніше завдання — зібрати сили, які б у тих обставинах змогли б зберегти радянську Середню Азію для західного світу.

Ким мала бути людина, на яку покладалося таке завдання? Партійним чи господарським діячем? Науковим працівником? Чи інженером? Ні, найкраще мусульманським священнослужителем, який міг би згуртувати навколо себе людей на релігійному ґрунті.

Було визнано, що Френсіс Прічардс є сама підходя до цього людина. Свого часу він скінчив Оксфорд, продовжував навчання в Єгипті та Ірані і вважався за одного з найздібніших молодих учених-орієнталістів.

Френсіса вабив Схід. Зовнішньо стриманий, тверезий і мовчазний, в душі він був романтиком і мріяв стати новим Лоуренсом. Переможливо завершити його місію. Він учився в тому ж коледжі, який скінчив і Томас Едуард Лоуренс, він не розставався з портретом цієї загадкової людини.

Він сам запропонував свої послуги «Інтеллідженс Сервіс». Спочатку його залучили як консультанта, а потім він почав виконувати дедалі складніші й відповідальніші завдання англійської розвідки на Сході. Про нього знав не багато хто, кілька його наукових робіт, що набрали широкого розголосу, були опубліковані анонімно, і не в Англії, а у Ватікані (сходознавці досі приписують ці праці то одному, то іншому вченому члену ордену єзуїтів). Але в колі тих небагатьох людей, які знали про його діяльність, цей вдумливий вчений мав велику пошану.

Перед початком другої світової війни на нього було покладено керівництво середньоазіатським підвідділом «Інтеллідженс Сервіс», а після того, як фашистська Німеччина напала на Радянський Союз, він був посланий в Середню Азію. Навіть керівництво розвідки армії Андерса, на яке було покладено завдання прийняти його під виглядом графа Глуховського й залишити в Таджикистані, не було сповіщене про те, хто ж така насправді ця людина.

Що ж, тоді він пишався своєю місією, яка мала більше ніж столітню історію. В період з 1820 по 1842 роки в Бу-

харське ханство просмикувалися різними шляхами представники Англії, як ось — Муркрофт, Борнс, Вуд, Стоддарт, Коноллі. І кожна з цих місій закінчувалася повним провалом. Коли після англо-афганської війни уряд Англії направив у Бухару через Іран Стоддарта з дипломатичним дорученням, емір Насрулло віддав наказ арештувати його. Всі спроби врятувати Стоддарта, до яких вдавався англійський уряд через турецького султана, через найвизначніших представників мусульманського духівництва в Мекці, перського шаха й царський уряд Росії, не дали наслідків. Після чотирирічного важкого тюремного ув'язнення Стоддарт, а разом з ним і Коноллі, який був спочатку в хівінського хана, а потім переїхав до Коканда й тут попався до рук Насрулло, були страчені.

1852 року Англія зробила невдалу спробу під прапором газавата створити союз трьох середньоазіатських ханств — Бухарського, Хівінського і Кокандського — проти Росії.

За участю Лоуренса, який перетворився вже тоді в «рядового Шоу», в Афганістані було вчинено заколот Баче-Сакао. Він теж закінчився невдачею.

— Тепер — інші часи, — запевняли Прічардса на Даунінг-стріт, № 10. — Вам треба тільки виждати, і яблуко впаде само... Дерево трясуть інші люди...

Але насправді все було далеко складніше, ніж це уявлялося високим дипломатам.

Чи перечитують вони коли-небудь свої передбачення? — подумав мулло Махмуд. — Навряд. Бо тоді кожному з них довелося б визнати себе за нікчемного дурня. А цього серед видатних дипломатів не водиться.

Попервах він з великими труднощами зумів вислизнути від радянських контррозвідників і замести сліди. Потім виявилось, що війна не тільки не викликала невдоволення проти Радянської влади і повстань серед місцевої людності, а, навпаки, зміцнила, як слушно писали радянські газети, зцементувала дружбу радянських народів і їх волю до перемоги. В Англії це вважали за пропагандистський трюк. Він у своїх повідомленнях писав, що це не тільки пропаганда. Що це — факт.

І, нарешті, Радянський Союз не тільки не розсипався, а вже на другий рік війни показав, що неминуче переможе фашистську Німеччину. І вчений-сходознавець Прічардс, підполковник граф Глуховський, мулло Махмуд залишився в гірському кишлаку, з якого час від часу підтримував

зв'язок з своїм керівництвом за допомогою портативного передавача.

Спочатку він зовсім випадково почав лікувати — в свій час його праці з історії східної медицини дали йому славу в наукових колах. У нього було чимало теоретичних знань, але бракувало навиків, а пізніше він щиро захопився новим для себе і безумовно корисним усіма сторонами ділом. Керівництво розвідки досить схвально поставилося до його діяльності як гомеопата — його легко, не викликаючи ніяких підозр, могли відвідувати сторонні люди.

Перші роки він прагнув повернутися на батьківщину і нагадував про це в кожній своїй передачі. Але від'їзд все відкладали, Прічардс потрібний був для розвідки, як людина, що напрочуд добре знає місцеві умови, людина поза всякими підозрами, і, нарешті, як людина, що мала радіостанцію та ще й в такій зоні, де її робота фактично не підпадала під перехоплення, бо щодо зв'язку, то було особливо клопітно, і для розвідки це було мало не основне питання.

Час від часу в нього з'являлися «хворі» — мовчазні, втомлені люди, які подавали йому папірця з рядками цифр. Він передавав ці цифри в ефір, потім записував на папірець кілька одержаних з ефіру цифр, давав папірці відвідувачам, вони мовчки забирали їх й зникали. З кожним роком він усе рідше думав про повернення додому. А коли йому, нарешті, запропонували повернутися — він відмовився. Рішуче. В Англії в нього не було нікого — ні дружини, ні дітей, ні рідні. 1960 року йому вийшло 62 роки, а почував він себе геть зовсім старим. Нікчемним і недоладним старим, який став убивцею і шпигуном.

«Ви — спостерігачі. Ви прийшли видивитись голизу землі цієї», — навіки, назавжди затаврувала шпигунів біблія. І все ж таки вони завжди існували. Протягом усієї історії людства. Без них не могла обійтися ні одна держава, ні один уряд. Поки люди будуть убивати собі подібних — буде існувати й ця найстаровинніша професія. Ба навіть мулло Махмуд вважав, що шпигуни — корисні, бо вони і перш за все вони забезпечують мир на землі. Він вірив у те, що сумлінний і компетентний шпигун, який перебуває в чужій державі, завжди зуміє попередити про воєнні настрої, про підготовку до війни і таким способом забезпечити своєчасне виконання контрзаходів.

Мулло Махмуд пам'ятав часи, коли люди вже почали

дивитися на історію, як на стан тривалого миру, який час від часу переривався війною. Але тепер,— думав мулло Махмуд,— багато політиків стали уявляти собі мир тільки як тривожний антракт між війнами, який випадково випав з причин рівноваги обопільного страху. Мир висів на лезі війни. І мулло Махмуду здавалося, що досить хоч би невеликого вантажу на одну з шальок цих терезів, щоб атомні бомби проросли своїми страшними грибами. Він не вірив миролюбним словам керівників комуністичних держав. Але ще менше довіряв він миролюбним намірам керівників Америки й Англії. Він думав, що варто одній з сторін дістати в свої руки зброю, яка дає перевагу над супротивником, як вона почне війну, тому що, як йому здавалося, сучасний мир — це рівновага обопільного страху, який відчувають озброєні супротивники.

Йому, людині далекій від сучасної техніки, здалося, що такою зброєю можуть стати ракети, які самонаводяться за частотами радарів.

Він ніякий не політик, хоч обставини штовхнули його на шлях безглуздої військово-політичної діяльності... Але, бачить бог, він не хотів, щоб Аллан, чи його однорукий батько Раджаб, чи мудрий і добрий старий Шаймардон залежали від таких небезпечних людей, як той американець, імені якого він не спитав, а якщо б і спитав, то той відповів би — Сміт чи ще щось на зразок цього.

Вони приїхали до нього вночі — Ібрагімов, з яким він уже зустрічався раніше, і той американець. Від Ібрагімова він і почув про ракети, які самонаводяться за частотами радара. Вони пробули в нього майже добу. Вперше він відмовився прийняти шифровку. Він сказав цим людям, що саме він думає про них, а разом і про свою діяльність. І тоді «Сміт» дуже стримано зауважив, що шифровку приймуть вони самі, але сусіди мулло Махмуда не скоро зрозуміють, куди ж він зник.

Мулло Махмуд прийняв шифровку.

в якому йде мова про перипатетиків і жалібний марш

Узявши домовину, з рипом
В душі процесія пішла.

Е. Діккінсон

Це й був найкращий його робочий час — п'ятдесят хвилин, які відбирала дорога з дому до управління. Тут, протягом цього часу, він ухвалював найважливіші постанови, відшукував відповіді на найзаплутаніші питання. Він ніколи не їздив на службу машиною. Він завжди виходив з дому о дев'ятій годині ранку і рівно без десяти хвилин о десятій відчиняв вхідні двері управління. Він часто казав своїм співробітникам: «А філософи грецькі — перипатетики — були не дурні, коли віддавались своїй філософії тільки під час прогулянок. В рухові людина думає по-іншому. І вам раджу: ось пройдіться трошки, скажімо, до вокзалу й назад, подумайте, а потім прийдете і доповісте».

Але сьогодні звична дорога не тішила, а здавалася нестерпно довгою, в грудях з лівого боку колело, а до всього того цей проклятий жалібний марш, який супроводив думки й уповільнював кроки в такт своєму важкому, безнадійно-урочистому ритму.

Як це часто трапляється з людьми, позбавленими музичального слуху й слабими на те, що лікарі називають «виснаженням нервової системи», Степан Кирилович ніколи не міг позбутися мелодії, яка добре запам'яталась йому. Тільки-но він вийшов з дому й дійшов до перехрестя, як йому довелось затриматися, бо вулицю перетинала похоронна процесія. За труною, поставленою на грузовику, який їхав на першій швидкості, йшов духовий оркестр. Він грав жалібний марш Шопена, і йому здалося, що грузовик рухається ривками, в такт маршу. І ось він уже звичною, незмінною дорогою наближався до управління, а марш цей уперто супроводжував його.

Жалібний марш, — думав Степан Кирилович, — саме сьогодні — жалібний марш. І ще одне... Коли він підходив до бульвару, який перетинав вулицю, позаду голосним, нескладним хором раптом пролунали дитячі голоси — двадцять чи тридцять: «Зупиніться! Зупиніться!»

Він оглянувся. Дитячий садок. Діти в однакових білих, грибокподібних шапочках-панамках, з вихователькою. Кіль-

ка хлопчиків пішли вперед, і перед самим перехрестям вихователька, очевидно, покликала їх, а слідом за нею закричали й усі діти.

Він не був забобонною людиною. І за своєю вдачею був раніш зовсім вільний від рефлексії. Але смерть Ведіна, і цей жалібний марш, і діти, що кричали: «Зупиніться!» — все це плутало думки й кололо, кололо в боці.

Зупиніться! Зупиніться! На всіх мовах. У всьому світі. Всі діти. І однаково — не чують. Не хочуть чути.

Він належав до числа тих небагатьох у країні людей, які стояли найближче до війни, — він полював на її перших вісників. Він, як ніхто інший, завжди відчував їх присутність. І платною його роботою, і ділом усього його життя була нещадна з ними війна. Вона ніколи не припинялася. В ті дні, коли стосунки з іноземними, ворожими нам своїм ладом, державами кращали, газети уникали повідомляти про наслідки його роботи; в ті ж дні, коли погіршувалися, — друкувалися навіть фотографії зброї, радіобладнання, парашутів і грошей, якими тих вісників споряджали. Але вони були весь час, і на їх утримання держави виділяли з своїх бюджетів суми, на які можна було б забезпечити молоком та цими білими шапочками-панамками й усім іншим, що там ще належало, всіх дітей світу.

Що зробити, щоб викинути з голови цей проклятий жалібний марш? Так можна справді остаточно здуріти. Він спробував заспівати сам до себе «Бандьєра росса», але пісня ця не виходила, і все звучали й звучали жалібним маршем мідні сурми.

Вони вбили Ведіна... Сволота, ох, яка сволота! Вже відходячи на той світ, один з них убив Ведіна. Ось він дожив до сивого волосся, і в нього грудна жаба, але йому хотілося жити. Йому дуже хотілося жити. Та що там казати — на старість люди більше дорожать своїм життям і своїм становищем, ніж замолоду. Але, слово честі, — це правда! — якби це тільки було можливо, він, генерал, заслужена людина, затулив би Ведіна своїми грудьми.

Він згадав, яким прискіпливо-суворим він був завжди до Ведіна, як раз у раз доручав йому найважчі, найприкріші завдання, як безжально й різко вичитував йому за кожну помилку і як широко злякався Ведін, коли одного разу Степана Кириловича збиралися перевести до Москви.

— Невже ви поїдете? — питав він, порушуючи суборди-

націю, якої завжди так додержувався.— Я не тому питаю,— казав він, перепрошуючи,— що боюся нового начальства, а тому, що ви... що я... що всі ми хочемо працювати з вами...

Невже ніколи не прийде час,— думав Степан Кирилович,— коли люди перестануть убивати, коли вбивство стане для людей таким же рідкісним, такою ж дивовижною подією, як випадок людоїдства?..

Невеликий чорний м'яч глухо вдарився об стіну. Степан Кирилович спинився. Двоє хлопчиків з засмаглими обличчями — темнішими за очі, били по черзі м'ячем в білу стіну будинку, ловили м'яча і знову били в стіну, а на стіні лишалися сліди.

Степан Кирилович згадав напис, який він бачив на багатьох будинках і камінних огорожах в іспанських селах та містечках: «В пелота грати заборонено!». Біля стін будинків і кам'яних огорож грали в пелота всі іспанські хлопчики, а дорослі грали перед спеціально зробленими білими стінами заввишки в п'ятиповерховий будинок. Ця баскська гра була поширена на всьому просторі, де говорили іспанською мовою,— між Сарагоссою і Більбао, між Танжером і Аргентіною. Масивний гумовий м'яч кидали в стіну руками або спеціальними щітками, що звалися паля. А пелотарі-майстри били м'яча рукавичкою у вигляді пращі, вона вдвоє подовжувала руку й закінчувалася заглибиною, схожою на ополоник. Як же звався цей пристрій?.. Чомусь так само, як кошик на рибу. Чістера. Він звався чістера. А втім, цим словом називали ще й капелюх... М'яч відлітав на шістдесят метрів і попадав саме туди, куди скеровував його гравець...

Отак само й тоді хлопчачки, тільки не два — їх було четверо — грали в пелота перед стіною їх будинку. Смагляві й веселі іспанські хлопчиська. Пролітав літак — німецький «Юнкерс» і раптом пірнув униз і почав по хлопчиськах стріляти з усіх кулеметів. І вбив усіх чотирьох. Перед його очима... Вбивці. Вбивці... Вони поховали хлопчиків. Смерть. Завжди поруч нього гинули люди. А він — залишався. Але невже Семен ніколи не зрозуміє, що залишався не тому, що був боягузом? Не тому, що берігся. Що мені тоді було не легше, ніж йому... Коли я наказав більше не ходити до Іванових... Та як пояснити, що я тоді не міг вчинити інакше?.. Що в цьому — моє життя. Що поки на світі так ведеться, я мушу це робити. Що це для мене дорожче від самого себе, і дорожче сина, і дружини, і всього, що є в людини дорого-

го. Що у важкий час, коли справді ніхто не був гарантований від сваволі, коли шпигун і контррозвідник, який його викрив, опинялися інколи в одній камері, я ловив агентів іноземних розвідок і ніколи не знав — чи не посадять завтра і мене. Але я — ловив.

Дві тисячі, а може, й більше років тому в біблії було записано: «Ви споглядачі, ви прийшли видивитись голизу на землі цієї». Це слушно сказано: голизу. Відкриті, шкулькі, незахищені місця. Щоб потім у них ударити. Відтоді споглядачів ненавидять і зневажають. Зневажають і ненавидять. Та їх не поменшало. Їх стає дедалі більше. Вони навчилися краще, ніж раніше, видивлятися «голизу на землі цієї». Нашої землі... Ні, я інакше не міг. І Ведін би це зрозумів. Але Ведіна — вбили...

А вона ж ума тронулася, — раптом подумав Степан Кирилович про дружину Ведіна, згадавши, як дивно вона трималася на похороні. Правда, казали, що й раніше вона була нервовохвора. Не міг узяти собі за дружину когось-небудь нормальнішого, — подумав він про Ведіна так, як думав іноді про нього живого, — вимогливо й прискіпливо. І взагалі, перебуваючи на нашій службі, краще не одружуватися, — подумав він, знову згадавши про сина. Та Ведіна вбили, і якби не цей жалібний марш, він би зміг зараз думати не про Ведіна, і не про цих дітей, а про Ібрагімова, який уже змінив з десять поїздів і, певно, не менше паспортів. Чому він так кидається? Невже тільки з переляку?.. Але цей жалібний марш, і Ведін, і доведеться прийти й вислухати, що скажуть Шаріпов та інші його співробітники, а потім уже вирішувати.

А взагалі — треба було викликати машину. Цим «перипатетикам» не погрожували атомною війною. Не стріляли з крупнокаліберних пістолетів в їхніх співробітників. Та й машин у них не було. Отож і ходили пішки.

в якому Володимир Неслюдов рятує свої зуби

Писав про ворогів. Про друзів я писав.
Я описав царів. Князів я описав.

Фірдоусі

Про коника писав. Я описав бджолу,
Зобразив я птахів у розрізах належних.

Алейников

Будинкам і садам було тісно у кишлаку Мітта. Сходами видирались вони від річки по схилу гори, переходячи одне в одне, і часто бувало так, що плаский дах нижнього будинку правив за терасу верхньому. На провулки було залишено так мало місця, що через деякі з них ледве можна було проїхати вершникові, що одсував руками від своєї голови сплетене гілля шовковиць і абрикосів.

Володя притиснувся до чиєїсь хвіртки. Заповнивши вузьку вулицю, в кишлак поверталася череда. Вулиця в цьому місці проходила на рівні дахів нижніх будинків, і кожна корова вважала за свій обов'язок лизнути дах, який був посипаний сіллю, щоб не протікало під час дощу.

Чабан підганяв корів, і вони повільно пройшли далі — гладкі й граціозні, як балерини, що вже залишили сцену.

В глиняному дувалі був прохід. Біля нього — яма, повна липкої глини, змішаної з дрібно посіченою соломою — саманом, золотими, променястими блискітками. Корови обережно обійшли яму. В ній товклися, розтопчуючи ногами глину, два чоловіки.

— Салам алейкум, — сказав Володя. — Монда наша вед — не втомлюйтеся!

Старий з таким правильним біблійним обличчям, яке Володя бачив тільки на іконах роботи Рубльова, відповів з ями:

— Валекум ас-салам — і вам мир. — І, спираючись спиною об стінку ями, став виколювати глину між пальцями ноги.

Коли глину достатньо розімнуть, її подаватимуть з рук в руки вогкими важкими кусками і зіплять стіни. Глиняні стіни швидко висохнуть, і тоді на них покладуть стовбури кленів — сволоки, а поверх сволоків тонкі жердини, які засипають хмизом. І знову все обмажуть глиною — вийде плаский дах. А коли вставлять вікна й навісять двері — дім буде готовий.

Розуміється,— подумав Володя,— він буде дуже від-
різнятися від висотних будинків Москви. Звісно, в ньому
дуже відчуватиметься, що нема ванни і вбиральні, смітте-
відводу й багато чого іншого, без чого міські жителі погано
уявляють або ж і зовсім не уявляють собі життя. Але лю-
ди, які в ньому поселяться, будуть жити не менш повним,
не менш щасливим і трудовим життям, як ті, хто проживає
у висотних будинках, і для майбутнього історика їх жит-
тя буде не менше важливе, ніж життя жильців висотних
будинків.

Володя згадав нову батькову квартиру у висотному бу-
динку (стару батько залишив передостанній мачусі Володи-
ниній) і молоду свою мачуху Алісу Петрівну, і її натяки,
умовні й прозорі, як убрання балерини, на те, що вона ну-
диться, що батько у відрядженні, а він, Володя, міг би до
неї позалицятися, і подумав про те, що більше ніколи туди
не повернеться...

Таня. Його чекала Таня. І найбільше, справжнісіньке
чудо з усіх чудес, які тільки можуть бути на цьому світі,—
любов Тані. Він знову згадав батька й молоду мачуху і ду-
мав про те, що багато хто з людей так і кінчає довге життя,
не пізнавши любові, приймаючи за неї зовсім інше — стате-
вий голод, взаємну симпатію чи навіть зиск, почуття вдяч-
ності чи ще що-небудь... Але що потім? Кісточка, фаланга
пальця з пернем? Чи нові життя, в які невидимо втілилася
ця любов?

Він вийшов за кишлак і подався до закруту річки, до
того місця, де в неї впадав гірський струмок — сай.

Чий це перстень? — думав Володя.— Чию пам'ять обе-
рігали так ретельно? Дружина? Кохана?.. Цей смарагд їй
наділи на пальця ще в дитинстві... і все ж таки сюди треба
справжньої археологічної експедиції.

Коли він учився ще на першому курсі університету, про-
фесор-археолог прочитав їм лекцію, головною темою якої
було те, як багато шкоди завдали історичній науці архео-
логи-аматори. «Ці мисливці за скарбами,— поблискуючи
окулярами, проголошував професор,— своїми чобітьми вто-
пують у землю те, що для справжнього археолога становить
найбільшу цінність, і своїми лопатами відкидають набік те,
за що справжній історик дав би під заставу власну голо-
ву...» І ось Володя теж став «скарбошукачем»... І не жаліє
про це, хоч багато хто з людей у кишлаку вважає, що він

у старовинних рукописах знайшов план, знайшов місце, де заховано скарб, і тепер приїхав по нього в кишлак Мітта.

Все почалося з того, що, оглядаючи кишлак, Володя спробував уявити собі, де ж стояв замок — кала: огорожена мурами будова з баштою, з бійницями. Починаючи з четвертого століття нашої ери, люди в цих місцях жили в таких замках. З усього видно, що він повинен був стояти на березі Мухра, в закруті, де в ріку впадав гірський струмок; в цьому місці, дякуючи природним умовам, він ставав майже неприступним, а це було головною вимогою до місць, на яких будувалося замки. Щоправда, з того часу ріка могла змінити своє річище, і не один раз... Але як же зрадив Володя, коли побачив, що річка після весняних дощів розмила майданчик, на якому, як він гадав, міг бути замок, і він переконався, що в нагромаджених тут річкою каменях-кругляках — нерівними, розірваними валами помітно лінії фундаментів мурів. Особливо виразно їх було видно в косому промінні призахідного сонця, остільки виразно, що Володя зміг змалювати планування будівлі.

Володя зовсім не збирався заходжуватись коло розкопок. Та це було й не під силу одній людині — треба було неабияких коштів на оплату робітників, потрібні були робітники й фахівці, треба було устаткування, нарешті треба було у великій кількості полівінілу — безкольорового лаку, яким тепер неодмінно покривають зрізи й густо змочують усякі органічні речовини, знайдені на місці розкопок: папір, дерево, пергамент, тканини. Але археологічні експедиції плануються, як кількість дітей у небагатій мінданській родині. Коли там ще й хто запропонує організувати тут розкопки. І Володя не втримався. Він поговорив з Алланом, а той узяв ще двох хлопців з своєї бригади, і вони вчотирьох, захопивши кетмені, рушили на берег Мухра.

Володя вирішив почати копати в тому місці, де, на його думку, сходилися рогом два мури. Вони довго перетягали каміння, звільняючи це місце, а потім запрацювали кетменями. Це була нелегка праця — лише кетменем і можна було врубатися в цю міцну, вологу глину. Вони заглибилися в ґрунт уже майже на два метри, вже доводилося двома заходами викидати землю, але ніяких слідів старих мурів вони не знаходили — тільки глина та кругляки: час від часу об них із скреготом ударялися кетмені.

Володя виліз із розкопу і присів навпочілки, розминаючи руками викинуту глину, — чи немає в ній якихось орга-

нічних залишків. Він уже збирався запропонувати припинити роботу — в нього не стало б рішучості перенести розкопки на інше місце — коли це Аллан закричав:

— Гляньте, що я знайшов!

І Аллан подав йому срібну коробочку, завбільшки десь зо дві сірникові пачки, покладені одна на одну. Володя зумів набратися терпцю, обдивився коробочку з усіх боків і тільки потім відкрив тугу кришку. В коробочці лежала темно-коричнева, майже чорна кістка, на яку було надіто вузький срібний перстень з великим зеленим самоцвітом, який раптом засвітився глибоким внутрішнім світлом, що так відрізняє смарагд від скла й пластмаси. Володя спробував обережно зняти перстень з темної фаланги пальця, що добре збереглася, та виявилось, що зробити цього не можна, — очевидно, жінка, якій він належав, носила його з раннього дитинства, і перстень був вужчий, ніж кінець фаланги.

— На мою думку це — смарагд, — нерішуче сказав Володя. — Дуже дорогий самоцвіт. Я десь читав, що він дорожчий, ніж алмаз.

Послужлива пам'ять, точності якої Володя іноді й сам дивувався, негайно підказала йому опис смарагда в одному з середньовічних іранських рукописів: «Є багато сортів смарагда: силкі, зелений колір якого схожий на гичку буряка... зубабі, схожий кольором на крило мухи, в якому просвічується зелень... рейхані, зелень якого відтінком подібна до кольору васильків... курассі, схожий кольором на зелень цибулі-порею».

— Якщо це справді смарагд, — казав далі Володя, — то він такого сорту, що зветься «курассі»... Але тепер нам треба обережно зібрати глину з того місця, де Аллан знайшов коробочку. Її слід зберегти.

Коли вони зібрали й склали глину — Аллан дав свою поясну хустку — Володя запропонував:

— Що ж, тепер присядьмо й обміркуймо, що будемо робити далі. Попередні методи роботи вже не підходять... Не знаю навіть — чи варто нам взагалі копати далі...

Аллан і його товариші неохоче вместилися на каміння перед розкопом. Після цієї дивовижної знахідки вони готові були копати хоч і до центру землі. Недовіра, з якою вони почали роботу, раптом змінилася в них певністю, що далі їх чекають казкові скарби. І навіть Володя з зусиллям приборкав у собі бажання одразу ж, не гаючи жодної хвилини, провадити далі розкопки.

Володя розповів, що перш за все треба буде в'яснити, до якого часу належить ця їхня знахідка. В цьому, до певної міри, допоможе знайдена коробочка, яка являє собою річ не менше дивовижну, ніж ця кістка, і цей перстень, і цей коштовний самоцвіт, бо вона являє собою малесеньку модель оссуарія-астодона. До того ж, оскільки йому відомо, це перша така знахідка в світовій археології.

Захопившись, Володя розповідав детально про те, що в оссуаріях-астодонах — невеликих скриньках з окремо виліпленою кришкою — ховали кістки покійників зороастрійці. Релігія вогнепоклонців забороняла ховати трупи — їх залишали на поживу диким тваринам. Оссуарії-астодони були відомі трьох типів: глиняні, формою скриньки — типово согдійські, алебастрові на ніжках — хорезмійські та глиняні у формі юрти із зрізаною покрівлею — семиріченські.

Через те, що оссуарії були зв'язані з уявленнями зороастрійців про тогосвітнє життя, то своєю формою і рельєфами на стінках вони відтворювали сучасні їм форми будівництва жител. Приміром, в оссуаріях четвертого століття стінки робилося глухі, без вікон, але в п'ятому столітті з'явилися вузькі вікна у вигляді бійниць. Іноді на согдійських оссуаріях археологи бачили чотирикутну покрівлю, а не пласку, як то скрізь у Середній Азії. Але, як це, можливо, знають присутні, чотирикутні покрівлі досі трапляються в деяких гірських таджицьких селищах.

На срібній коробочці — мініатюрній моделі оссуарія — викарбувано вузькі бійниці й по середині довгої стінки — двері. Отже, можна припускати, що виготовано цю коробочку вже після п'ятого віку. Спеціалісти, без сумніву, зроблять складне радіокорбонне дослідження кістки й органічних залишків, які є у вибраній глині. Отже, вони зможуть визначити ступінь розпаду радіоактивного ізотопу вуглецю C^{14} з точністю до чотирьохсот років. А це, зрозуміло, не дуже велика точність. Тим-то треба вести дальші пошуки, й нові знахідки, — залишки стін, речі мистецтва, монети, написи, вибиті на камінні, а може, й рукописи — допоможуть зрозуміти, які люди і в який час тут жили.

В усякому разі ця коробочка, без сумніву, належала людині, що визнавала зороастризм. А ще 755 року в цих місцях відбувалося повстання Сунбада проти Аббасидів. Відомо, що до Сунбада приєдналася група зороастрійців і послідовників маздакізму — хуррамїти, які називали себе також людьми сурхалам — червонопрапорними, бо прапо-

ри їхні були пофарбовані в червоний колір. Отже, археологічні розкопки в цьому місці, можливо, проллють світло й на рух хуррамів...

Але головне, що тепер, після знахідки Аллана, сюди, без сумніву, прибуде справжня археологічна експедиція. Тепер же слід засипати розкоп, бо далі працювати кетменями вже годі — кетмень надто грубе знаряддя, ним можна пошкодити предмети чи документи, які являють собою величезну цінність для історика. Коли тут почнуться справжні розкопки — кожному грудку глини перебиратимуть пальцями. Він певний, що експедиція неодмінно залучить їх до участі в своїй роботі.

Алланові і його друзям пропозиція засипати розкоп, в якому вони знайшли такий скарб, мабуть, видалася дивовижною. Але авторитет Володі був такий незаперечний, що вони засипали розкоп камінням, а після цього заходились ще розбивати на грудки й перетирати глину, яку вони виїняли.

— Як учений — я вас розумію, — сказав згодом Володі Микола Іванович, — але як людина — зрозуміти не можу. Як можна утриматися від того, щоб самому не копати далі? Що ж у такому разі дала вам ця подорож?..

— Не так-то й мало, — відповів Володя. — Знахідку Аллана ще довго будуть обмірковувати вчені всього світу. — А хуррамів?

— Можливо, що археологічні розкопки допоможуть і в цьому... А те, що у фортеці Мітта зороастрійці були, — про це зараз можна сказати з цілковитою певністю...

Про хуррамів тут таки не збереглося ніяких народних переказів. Але про рух Маздака, що відбувався за царювання Кобада I (488—531 рр.), який був попередником хуррамів, тут знали і до того ж досить добре. Старий Шаймардон розповів про те, як Хосров I стратив маздакітів — їх закопали в землю вниз головами, так що ноги стирчали вгорі, як страшний ліс, і було їх, за переказами, дванадцять тисяч.

Але скоро Володя переконався, що про Маздака тут згадують тільки тому, що про нього писав у «Шах-наме» Фірдоусі.

Маздаком того було названо мужа,
Розумним він був, справедливим та дужим.
Премудрим та доблесним мужем він був,

Прихильність Кобада він швидко здобув...

І вчення Маздака приймає Кобад,
Щоб світові дати праведний лад...
І віра Маздака між люди пішла,
Ніхто спричинити не міг йому зла.
Багатий ділами його прославляв,—
Між бідних багатство своє розділяв.

І можливо, що не так уже й далеко був від правди Фірдоусі, коли в сатирі на султана Махмуда казав:

Писав про ворогів. Про друзів я писав.
Я описав царів. Князів я описав.
Вже славу їх приспав шалений часу біг,
Та віршем я своїм їх воскресити зміг.
О владарі! Мовчать ряди могильних брил.
Та віршами я вам в майбутнє шлях відкрив.
Я риси твої, вождь, зміг зберегти навек.
Розібіють брили стін віки — за роком рік.
Та мавзолей із строф над вихором століть,
Немов сама земля, у всесвіті стоїть.

Ні, тут у кишлаку Мітта про хуррамітів ніхто не чув. Але вони залишили свій слід не тільки в землі, не тільки в тій глині, яку вони розкопували, а і в душах людей; їх мрія про рівність, їх боротьба за волю не минула дарма. Нічого не минає безслідно,— думав Володя.

Володя сором'язливо ховав свої босі ноги під себе, але кожного разу, коли він повертався, вони вилазили назовні — великі, рожево-білі і, як здавалося Володі, привертали до себе загальну увагу. Вони сиділи босі на білому повсякчасному килимі і перебирали рис. Володя набрав уже жменю неочищених зерен — шали, крихтних, схожих на просо, зернят курмака — якщо рис не поливають, він так родить,— і дрібненьких камінчиків.

— О баракалла, о молодець,— сказав старий Шаймардон, коли Володя показав крупний, завбільшки з горошину камінчик.— Своєю пильністю ти врятував власного зуба або ж зуба кого-небудь з людей, які будуть їсти цей плов разом з тобою. Бо кожний камінчик — врятований зуб.

Володя бачив, як очищали цей рис від лушпиння. На березі Мухра стояли дві колоди — ступи, наповнені до по-

ловини неочищеним рисом. Два дерев'яні товкачі, обтяжені прив'язаними до них зверху каміннями, наперемінки опускалися в колоди, оббиваючи лушпиння. Їх підіймало вгору обертання примітивних водяних коліс, потім вони зривалися, доходячи до жолобка, зробленого в дебелимому дерев'яному валу, падали вниз і знову підіймалися вгору. В усій цій машині не було жодного цвяха.

...— Я б не проміняв його і на десять баранів,— казав далі однорукий чабан Раджаб.— Ніколи не можна вгадати, хто більший чабан — людина чи собака. Але мій пес розуміє кожне слово. Ще скажу: він розуміє навіть те, що не одразу може зрозуміти чабан — з яким наміром до стари підходить людина. Це таки дивний пес.

Володя бачив цього собаку. Він був з гірських вівчарок, завбільшки мало не теля... З страшної волохатої морди, з жовтувато-сірої брудної шерсті ледве виглядали немовби примружені очі. Пес скося глянув на Володю, і той лише силою волі здолав бажання показати йому спину.

— Так ото ж я й кажу,— вів далі Раджаб,— чим така тварина відрізняється від людини?

— Хоч би якою розумною і корисною була тварина,— з певною розважливістю бухгалтер зауважив Шаймардонів сусіда, колгоспний рахівник Саїд,— та порівнювати її з людиною не можна, як не можна порівнювати гарбуза з п'ятницею — це просто різні речі.

— Не такі вже й різні,— образився за свого собаку Раджаб,— якщо собака, як зоотехнік, доглядає хвору вівцю.

— Всі тварини, крім людини, не знають, що вони смертні,— сказав Саїд.— І тому людина відокремлена від усіх живих істот на землі.

— Людина знає, що вона помре,— спритно вибираючи неочищений рис, промовив старий Шаймардон,— але живе так, наче має вічно жити. Хоч оповідають, що так було не завжди. Ви цікавилися нашими старовинними історіями,— ввічливо звернувся він до гостя— Володі.— Так ось, оповідають, що в ті часи, коли пророк Мусса (Мойсей) ще ходив по землі, люди знали свій строк життя. Одного разу зайшов Мусса в один кишлак і бачить, що людина збудувала дім без покрівлі. «Чому ти не робиш покрівлі? — спитав Мусса.— Адже коли підуть дощі, змокнеш і ти, і твоє майно». — «Я не доживу до осені,— відповів чоловік,— бо строк мого життя кінчається вліті, а що буде з моїм майном, мені байдуже». Пішов Мусса далі й бачить, як інший чоло-

вік відрубав шаблею голову чудовому арабському коневі. «Навіщо ти це зробив?» — спитав його Мусса. «Я завтра помру і не хочу, щоб на моєму улюбленому коні їздили інші люди». Побачив Мусса в цьому кишлаку, як якийсь чоловік склав у кучу свої халати й палить їх, як другий чоловік ріже баранів і розкидає м'ясо собакам, і став благодіяти Мусса аллаха єдиного, всемогутнього: «Зроби так, щоб не знали люди часу своєї смерті, бо знання цього творить несправедливі діла на землі». І вчинив аллах на його слово. І я, старий, перебираю рис і вибираю з нього камінчики, що можуть мені зламати зуби, яких і так у мене лишилося не багато, тоді як, може, мені слід би готувати для себе саван.

Притча, — подумав Володя. — Це тільки притча. Хоч, справді, людина знає, що смертна, а тварини не знають. Та все ж до людей, а не до собак звертався Конфуцій, коли писав: «Якщо ти не знаєш життя, то що ж ти можеш знати про смерть?»

РОЗДІЛ СОРОК ЧЕТВЕРТИЙ,

в якому не відбувається нічого такого, що б могло змінити хід розповіді

І ось я одна єдина запаслася у вас таким тягарем смутку, що ніхто не понесе його разом зі мною.

Каліла й Дімна

Над усе він боявся цієї зустрічі. Одного разу осколок снаряда при кінці льоту, той, що летить з страшним завиванням, схожим на гудіння великого жука, і який робить іноді найнесподіванішу траєкторію, влетів в окоп і врізався в живіт політрукові Єременку. Політрук впав на спину, охнув і закричав: «Допоможіть!» — «Фельдшера!» — наказав Шаріпов. Але поки бігали по фельдшера, він схилився над політруком, узяв осколок за край — він стирчав зовні, видублений, безформний, і потягнув його. Осколок рвав тіло, а він тягнув його, і досі пригадує незвичайне відчуття, яке залишилося в нього і після того, коли він витягнув осколок і перев'язав політрука, — він відчув, що в нього ніби скам'яніли вилиці, стали тверді й чужі. А люди, які при цьому були присутні, казали, що в нього тоді було таке спокійне обличчя, ніби він усе своє життя був хірургом.

І ось зараз його не покидало це дивне відчуття, хоч уже минуло понад дві години, як він пішов від Зіни.

Дивна була ця розмова.

— А, Давлят,— сказала Зіна так, ніби він щойно виїшов і зараз же повернувся.— Ти не хвилюйся. Я цілком нормальна. Всі гадають, ніби я стерялася, а я нормальна, хоч дуже б хотіла збожеволіти. Мені тоді було б легше. Але зробити цього я просто не можу.

— Я хотів спитати,— важко сказав Шаріпов,— чи не треба чогось, чи не можу я що-небудь зробити?

— Ні,— сказала Зіна і якимось дивно усміхнулася, сором'язливо й разом з тим проникливо.— Мені й раніше мало треба було. А тепер...

Шаріпов мовчав. Зіна дивилася на нього спокійно, і далі усміхаючись своїм думкам. Її плескувате обличчя, з попелястими синцями під очима, сьогодні здавалося дивно похорошілим, і в цьому було щось особливо неприємне й страшне.

— Дивно,— сказала вона раптом,— от як ти думаєш, чи всі люди знають, що колись неодмінно помруть?

— Думаю, що всі,— нерішуче відповів Шаріпов.

— Але жодна людина не знає, коли це має статися. Якби я знала, що йому лишилося так мало, я б його звільнила.

— Від чого звільнила? — не зрозумів одразу Шаріпов.

— Від себе. Щоб він улаштував своє життя так, як йому хотілося. Як він мріяв...

Шаріпов знизав плечима.

— І все ж таки,— через хвилину казала далі Зіна,— Вася — це було найкраще, що я бачила в житті. Ох Давлят,— усміхнулася вона,— хіба ти розумієш, що це означає — тримати в руках найдорожче для тебе з усього, що є на світі, і відчувати, що його треба віддати... Звільнити...

Раптом Зіна суворо й пильно подивилася на Шаріпова і спитала:

— Ти одружишся з цією своєю Ольгою?

— Очевидно, одружусь.

— Мені вона не подобається. Не така, на мою думку, має бути дружина. Вона підлоги як слід не виміє, білизни не випере — буде носити в пральню, або ж жінку найме втрое старшу за себе і в п'ять раз слабкішу. А може, це задрість у мені говорить — молода, вродлива, горя в дитинстві не знала, не пережила війни. Живі її рідні й близькі.

Але я тобі так скажу — якщо одружишся, постарайся, щоб зразу була дитина. Це діло нехитре, а для людини іноді — найважливіше. Живий був би зараз мій Сашко, легше мені було б.

— Який Сашко? — не зрозумів Шаріпов.

— Була така людина, — відповіла Зіна.

— Добре, — сказав Шаріпов.

Мовчки він спостерігав за тим, як Зіна взяла носовичка, згорнула його кілька разів і стала ножицями вирізати на ньому мереживо, як це іноді роблять на паперових серветках.

— Це й чоловік цілився йому в голову чи випадково влучив?

— Цілився, — відповів Шаріпов. — Їх там навчають стріляти по звуку.

— А ти б стріляв у людей, якби опинився в безпорадному становищі й вирішив покінчити з собою?

— Не знаю, — відповів Шаріпов. — Могло б статися й так, що стріляв би.

— А я, коли не хотіла більше жити, не стріляла, а рятувала людей з вогню. Все ж таки краще рятувати людей. Краще не стріляти.

Вона розклала на столі носовичка так, що крізь вирізи, які вона зробила, видно було темно-синю скатертину.

— Більше нікого не знайшли? — спитала Зіна.

— Ні. Поки що не знайшли.

Ця смерть зробила його таким підозрілим, яким він ще ніколи не був. Він ставав підозрілим, як Степан Кирилович. І боявся цього в самому собі.

Коли він проходив через вестибюль готелю після обшуку покою, він почув, як чоловік, що сидів за столиком і чекав на оформлення документів, сказав своїй співрозмовниці — молодій чепурній жінці: «Ну й день же сьогодні випав! Хто вмер — пожалкує».

Він різко повернувся й спитав у цих людей документи. З яким обуренням вони подали йому свої паспорти. Ні, вони нічого не знали про події, які тут сталися. Це був випадковий збіг. Як кажуть у таких випадках юристи:

«Помилковий висновок про причинний зв'язок явищ на підставі їх збігу в часі».

— Чи залишились якісь креслення? — спитав Шаріпов. — Чи опис нової конструкції пістолета? Того, що Вася займався?.. Перед цим?

— Ні, — сказала Зіна. — Нічого не залишилося. А ко-

ли б ї залишилося, я б не дала. Досить пістолетів. Старих конструкцій.

— Це не так,— суворо сказав Шаріпов.— Зброя потрібна. Нам. Найкраща.

— А вони зроблять ще кращу,— глухо відповіла Зіна.— То вони,— то ви. А поки що — вбивають.

— Пістолет — не іграшка,— сказав Шаріпов.— Пістолет — це засіб боротьби. Вася розумів, що це — засіб боротьби. Хоч і ставився до нього, як до іграшки.

— Іграшка,— повторила Зіна.— Але чому йому так рознесло голову?

— Так завжди буває.

Медичний експерт Суматров довго й докладно пояснював, що, відповідно закону Паскаля, який каже, що в рідині тиск поширюється з однаковою силою в усі сторони й пропорційно до площі, удар кулі в рідину рівнозначний вибуху всередині її. Тож, коли вистрілити в посудину, наповнену рідиною, чи в кавун, чи яблуко — вони розлетяться на друзки. А під час влучання в мозок — розривається черепна коробка. Раніш це явище пояснювали гідравлічним тисненням, яке виникає під час удару кулі в рідину, але відомий німецький балістик Кранц довів експериментально, що куля надає часткам тіла, в яке влучила, велику кінетичну енергію. Ці частки стають самі ніби маленькі кулі і в свою чергу передають енергію сусіднім часткам...

— Так буває завжди, коли куля влучає в мозок,— повторив Шаріпов.

Зіна мовчала. По її обличчю пройшла дивна судорога,— така, ніби щоби її стиснуло долонями і відтягнуло вниз, до підборіддя.

— Лікар приходив? — спитав Шаріпов.

— Приходив. Другого не треба присилати, бо й він, як і цей, визнає мене за нормальну. Тільки напише в довідці, що я пережила тяжкий потрус. Так ти ж це й без нього знаєш. Послухай, Шаріпов,— сказала вона з несподіваною силою.— Чому так виходить? Чому, як тільки вбили вашого товариша, ви всі намагаєтесь посадити його дружину в божевільню? Щоб не возитися з нею? Та зо мною не треба возитися. Дайте мені тільки трохи прийти до пам'яті.

— Навіщо ти вигадуєш таку дурницю? — суворо сказав Шаріпов. Раніш він уникав говорити їй «ти». — Ніхто не збирається позбавлятися тебе. І якщо тобі спадає таке на думку, то це справді хоробливо й страшно. Тобі не можна

бути самотньою. Коли хочеш — давай поки що я тут поселюся. А потім, коли одружуся, будемо жити разом.— І, попереджаючи її заперечення, казав далі: — А якщо це не підходить, давай придумаємо щось інше. Може, підеш працювати в лікарню, щоб якось бути з людьми.

— Ти ніколи не помічав, що в мене тремтять руки? — спитала Зіна.

— Ні, не помічав,— відповів Шаріпов різко.

— А вони тремтять. Ти б хотів, щоб тобі зробила укол медсестра з тремтячими руками?

— Виходить, треба піти санітаркою,— сказав Шаріпов.

— Я вже була санітаркою,— усміхнулася Зіна.— Я вже двічі була санітаркою. Тепер доведеться піти й втретє. І ось тому мені й не подобається твоя Ольга. А може, я їй і заздрю.... Бо коли б у тебе вистрілив чоловік, який уміє точно влучати по звуку, вона б у санітарки не пішла.

РОЗДІЛ СОРОК П'ЯТИЙ,

в якому контррозвідники їдять форель і справляють поминки по Ведіну

Переповідав нам Абу Берк Мухаммад ібн Ісхак, зі слів Ях'ї ібн Алі ібн Ріфаа, відомого в обох Іраках своєю правдивістю, який покликався на Абу Алі аль-Хасана ібн Касіма єгиптянина, котрий покликався на Мухаммада сина Заркірії аль-Алляні, який говорив зі слів своїх наставників, а останній з них спирався на Саїда ібн аль-Муссаяба й сина його Абдаллаха, хай буде задоволений аллах ними обома, що залишив Абу Убейд аль-Касім ібн Аббас — хай благословить його аллах і привітає! — для людей вісімнадцять мудрих висловів, серед яких є такий:— Мало, дуже мало знаємо ми про людей, про причини їхніх вчинків, слів і думок. І саме в цьому полягає велике щастя для людей і ласка аллаха. Бо коли б ми знали більше, ми не змогли б осудити жодної людини.

Абдаллах ібн Юсуф аль-Азді

Степан Кирилович узяв з багажника автомашини саперну лопатку і прокопав перпендикулярно до крутого глинистого берега річки довгу вузьку канавку завглибшки з руку до ліктя. Він прикрив її зверху гіллям і дерном, а в

кінці зробив круглу яму. В канавку склали сухий хмиз вперемішку з свіжими гілками, потім з наповненої водою ями, яку вони вирили на самому березі, він вийняв з десятка райдужно-мінливих форелей. Він сам випотрошив їх і, переконавшись, що форелі добре просолилися в ямі на березі, куди вони висипали пачку солі, наштрикнув рибу на пруті й розвісив її на стінках круглої ями.

Лоза загорілася, і по канаві, як по димоходу, в круглу яму потягнувся гарячий і густий дим.

Він зробив усе, як вчив його колись цей анархіст Лопес, який спочатку хотів був його розстріляти, а потім став його другом. Навіть лоза була схожа і така само чудова риба гірських струмків — форель.

Так, це вже було, — думав Степан Кирилович. — Так само блищала річка і так само на дорогу вибігло таке ж біле ося з великими чорними очима, довгими вухами і зморщеним лобом.

Але вино було інше, не «Гурджаані», але дуже схожий на нього «Вельдепеньяс» з Сьюдад-Реале. І ще вони пили тоді дешеву горілку «манцанілла» з Ереца. І закусували вони тоді козячим сиром, білим хлібом і оцтовим соусом, в який було густо, як рис, накришено цибулі.

Так, — думав він, — і таке ж пекуче сонце, і ослики, які неподалеку паслися, щипаючи своїми м'якими, оксамитовими губами колючки, які втикаються в людську руку, як голки. І чи не тому мене так завжди вабило в Таджикистан, що тут багато схожого... І ми так само готували рибу, коли сліпа, а може, й не сліпа куля — досі не знаю — влучила в шию Бернардо. Тільки рибу натикав на гілки Лопес, а я приперчував, і він раз у раз вимагав побільше перцю...

І все ж, — подумав Степан Кирилович, — коли кажуть «історія розсудить», це не гучні слова, а тільки підтвердження людського досвіду, який показує, що історія згодом усе досить точно розставляє на свої місця...

І тільки іноді... Не можу зрозуміти, досі не можу зрозуміти, як цей високий, смішний чоловік у запорошеному шерстяному костюмі кольору клоччя, з великою флягою при поясі, цей Хемінгвей міг зразу зрозуміти... Адже він знав менше за нас і не стикався з Андре Марті, а все ж написав, що Андре Марті — негідник і зрадник, а ми дізналися про це мало не через двадцять років після того, як він написав це, одверто й нещадно написав про це в своїй книзі...

Так,— думав він, перевертаючи рибу,— але історія неминуче поставить усе на свої місця. А що скаже вона, ця історія, про наше життя? Чи покепкує вона над тим, що ми сиділи на березі й готували по-іспанському форель, і справляли поминки по Ведіну в той час, як злодії розгулювали в нашому домі, чи подивується з того, як складно, як не просто було нам охороняти свій дім і зберігати мир з сусідами...

Він завжди вимагав від своїх співробітників, щоб вони, займаючись найскладнішими й заплутаними справами, своєчасно снідали й обідали і, коли цього не вимагали особливі обставини служби, своєчасно лягали спати, читали книжки й газети і ходили в гості.

Не гарячіться,— часто казав він.— У нас не треба гарячитися. Ми в себе дома. Це вони до нас прийшли. Не ми їх, а вони нас бояться. Не нам, а їм треба ховатися. Тому — не гарячіться. Треба свіжої голови. Хай їх тіпає.

Ось і сьогодні, в неділю, він зібрав кількох своїх співробітників і запропонував поїхати ловити рибу. «Ведіна пом'янемо»,— казав він тим, кого запрошував з собою.

Вчора ввечері, перед тим як здавати в архів, Степан Кирилович переглянув особисту справу Ведіна, і зараз пригадалася одна з перших характеристик, яку одержав Ведін після закінчення спеціального училища.

«Лейтенант Ведін високий на зріст, відмінної тілобудови, міцний, здоровий; любить спорт, відмінний стрілець, добрий фехтувальник. їздець верхи посередній. Розумово розвинутий добре, здібності має відмінні, читає мало; у фактах розбирається повільно, але глибоко — вміє в коротких виразах висловити суть справи. З натури — людина норовлива й самовільна, самостійна й рішуча. При м'якому поводженні податливий, при різкому — стає сперечливим і затятим. В останній рік у характері лейтенанта Ведіна помітно покращання, став витриманіший і спокійніший. Вихований, з товаришами живе дружно, сходиться швидко, але ні з ким не переходить на «ти». З начальством коректний. В побуті поміркований, вино п'є, але знає міру й місце. В службовому відношенні талановитий, наполегливий працівник, має здібність полагодити роботу. До роботи суто канцелярського характеру ставиться без любові. Відданий справі партії, небалакучий, вміє зберігати військову таємницю. Заслугує, щоб надати йому звання старшого лейтенанта».

Там, у цьому училищі, очевидно, у Ведіна командиром була людина, здатна «в коротких висловах виразити суть справи». Але як відтоді змінився Ведін. Як відрізнялися від цієї всі дальші характеристики! Все частіше й частіше траплялися в них слова: «Винятково замкнутий. Мовчазливий. Бездоганно ретельний». Чи не цьому саме він так дивно загинув? Так дивно, що в першу хвилину в Степана Кириловича майнула думка — а чи не самогубство це?

Поминки,— думав Степан Кирилович.— Не для того, як сказано в церковній службі: коли мертві не встають знову, то будьмо ж їсти й пити, бо завтра ми помremo. А тому, що це мужній звичай — загинув наш товариш, і кожному важко від його смерті, але ми не лицеміри, не ханжі, ми знаємо, що життя триває і що за це життя треба битися. І ось ми зібралися і справді їмо й п'ємо, і цим вшанували його пам'ять, але не тому, що «завтра і ми помremo», а тому, що ми робимо загальну справу і знаємо, що в цій справі не буває без жертв.

Довгі й тяжкі роки, які тепер називають роками культу особи Сталіна, Степан Кирилович полював справжніх шпигунів, а їх було не тільки важко, а інколи майже неможливо виявити серед багатьох фіктивних справ, і в цьому він бачив єдину мету свого життя. В цій роботі та ще в тому, щоб самому залишитися живим і при цьому зберегти хоч трохи людської гідності.

Краще синиця в руці, ніж журавель у небі,— каже приказка. Він теж так вважав. Краще синиця в руці. Але зараз він думав про все це зовсім по-іншому. Краще журавель у небі, ніж синиця в руці... Хай недосяжний, хай далекий журавель загального щастя, ніж маленька, затиснута в руці синиця особистого успіху. Тільки надто пізно ти до цього приходиш, генерале,— думав Степан Кирилович.— У кожної людини замолоду буває своя ахіллесова п'ята. Але в старості інколи трапляється так, що ці ахіллесові п'яти виявляються скрізь, куди б не штовхнути людину. І тоді головним ділом її життя стає бажання заховати, зберегти цю п'яту.

Але невже він, кавалер ордена «Лаври Мадріда», так тримався за своє незначне обличчя і сказав Семенові не ходити більше до Іванових тільки через те, що боявся за себе, а не за справу? Невже це була турбота не за справу, а за себе?..

«Ти вже не будеш генералом!» — твердив Косме Райето.
«Ти вже не будеш генералом!» — повторював він, заганяючи йому під нігті голки.

Його тоді називали генералом. Це було його прізвисько. Може, тому, що він менше за усіх був схожий на генерала своїм непомітним, незначним обличчям. І Косме Райето твердив: «Ти вже не будеш генералом!» Але ось він став генералом — і не гірший від інших.

Але все ж був час, коли і з ним могло статися те, що сталося з Віктором Михайловичем Івановим. Можливо, так і було б, якби не його незначне обличчя. Чи ж мало людей, які посідали важливіші пости, ніж він, були незаконно репресовані й розстріляні...

З першого класу Сеня вчився з сином директора школи Віктора Михайловича, з Ванею Івановим. Приятелювали й родини їхні, по неділях зустрічалися; Степанові Кириловичу дуже подобався Віктор Михайлович — добрий, веселий, здоровий чоловік. І раптом Віктора Михайловича заарештували. І ось тоді Степан Кирилович, дивлячись просто в очі синові, сказав: «Більше туди не ходи. Не маленький — сам розумієш». А коли п'ятдесят п'ятого Віктора Михайловича Іванова по смертно реабілітували — Семен пішов з дому. За журавлем. Він не хотів сишиці в руці.

...Поминки, — подумав Шаріпов. — Я не міг не прийти. Але буду завжди жалкувати і ніколи не прощу собі, що прийшов. Що може бути гіршого, підлішого, ніж цей звичай? Жодній тварині, собаці не спаде на думку жерти зразу після того, як уб'ють її цуценя. До чого це? Щоб ще більше відчутти перевагу живих над мертвими? Щоб довести самим собі — ось нам усе байдуже, навіть смерть ближнього. Як це гидко, як це безсоромно й цинічно. І невже вони всі не розуміють цього? Чи так само, як і я, прийшли тому, що генерал запропонував, тому, що так заведено, а самим так само соромно? І так само, як і я, давлються кожним шматком?..

Поминки... Дивні поминки, на які не було запрошено навіть дружину покійного.

«...Вона б у санітарки не пішла», — згадав Шаріпов слова Зіни.

А для чого їй іти в санітарки? — думав він, спостерігаючи за тим, як розсікає на могутні струмені воду вели-

кий камінь, що стирчить біля самого берега.— І що б змінилося від того, чи пішла б Ольга, чи не пішла в санітарки? Коли б «людина, що вміє точно влучати по звуку», вистрілила б не в нього, а в мене? Нічого. Це нічого не міняє. Ольга залишилася б такою, як і була. І все ж те, що сказала Зіна,— як скалка. Заважає. Не має ніякого значення, а заважає так, що я вже не можу дивитися на Ольгу, як дивився перше.

Ведін щойно загинув. Ще кабінет його був кабінетом Ведіна, а кінь — конем Ведіна, ще дзвонив телефон і питали Ведіна, і надходили на його ім'я папери, а він уже був далекий, далекий, і ці поминки влаштовано ніби для того, для чого кладуть на могилу важку надмогильну плиту,— ніби з страху, що мертвий повернеться до живих, ніби з бажання причавити його каменем...

І, дивна річ,— думав Шаріпов,— Зіна, яка раніше вивчалася йому якимось додатком, безглуздим і непотрібним додатком до Ведіна, тепер у його уявленні злилася з його покійним другом, і те, що вона казала, звучало для нього голосом Ведіна і словами Ведіна.

Слухали вони колись разом з Ведіним сумну й смішну пісеньку про двох друзів, які були в одному полку й завжди сварилися. «І якщо один журився, другий сміявся й співав». Та ось одного з цих друзів було поранено в бою, другий врятував йому життя, а потім, як це часто буває на військовій службі, їх послали в різні сторони — одного на північ, а другого на Далекий Схід.

Друзья усмехнулись: ну что ж, пустяк.

Пой песню, пой.

— Ты мне надоел,— сказал один.

— И ты мне,— сказал другой.

А потім кожний з них непомітно змахнув сльозу.

В пісні не було сказано про те, хто ж з цих друзів перший сказав — «ти мені надокучив». Але і Шаріпов, і Ведін одностайно вирішили, що сказав це саме той чоловік, якому другий врятував життя. Той, який врятував товариша, ніколи б цього собі не дозволив. Навіть жартома.

А ось тепер Ведін загинув, віддавши своє життя замість першого-ліпшого з присутніх тут, на поминках, людей, і хоч ніхто не каже, що він надокучив, але кожний немовби

прагне викреслити з пам'яті його страшну смерть, його важке життя.

І Зіну сюди не запросили. А якби це були поминки по мені, то Ольгу можна було б запросити, і її б, напевно, покликали. Бо вона була б, як всі, і думала б, як всі. І в снітарки вона не пішла б.

Неподалеку від Шаріпова, на камені, що заступав стільця, сидів Аксьонов — людина, яка могла легко опинитися на місці Ведіна під час пострілу з повітки і на місці Шаріпова поруч Ольги. Шаріпов глянув на Аксьонова і знову внутрішньо подивувався його чудно зміненому обличчю з високим чолом і чітко окресленими губами, з постійним виразом твердості і холодної вдумливості. Це була тепер зовсім інша людина, не добра, скоріше погана, ніж хороша, і все ж, хоч як це дивно, а вона викликала тепер далеко більше пошани, ніж колишній Аксьонов. Навіть не пошани, — виправив себе Шаріпов, — а побоювання. Така людина може стати небезпечною, і, видимо, тому, хто з нею зіткається, доводиться її стерегтися.

А яким був замолоду генерал Коваль? — спитав у себе Шаріпов і подивився на Степана Кириловича. Він сидів на такому ж камені, як і всі інші, в своєму новенькому генеральському кітелі. На лівій долоні він тримав лист лопуха, де лежала щойно вийнята з ями форель гарячого коптіння, а правою рукою розбирав рибу, відділяв її від кісток і липкими руками підносив її до рота, бережно і спокійно. Його плебейська коротка шия стала тоншою і ніби видовжилась. На чолі в нього з'явилися високі залисини, а волосся останнім часом дуже порідшало. І Шаріпов згадав, як Ведін одного разу розповідав про те, хто і як лисіє. Ведін казав, що так казали в сибірському селі, де він народився. Розумні люди лисіють з потилиці, тому що перед тим, як щось зробити, на щось наважитися, неодмінно почухають потилицю, подумують, усе зважать, а волосся, зрозуміло, від того на потилиці витирається. Дурна людина навпаки: спочатку зробіть, а потім жаліє: ой, навіщо я так зробив, і все лякає себе долонею по лобі, волосся вибиває.

Але ж чи шкодував коли-небудь Степан Кирилович, хоч би вночі, хоч наодинці з собою, з власною совістю, за тим, що він робив у житті? Важко сказати. Залисини на чолі — надто непереконаливий доказ.

Але ж це Степанові Кириловичу належали слова: «Якщо побачиш гадину, не роздумуй над тим, що батько її був

гадом, а мати — гадиною, що все життя поводилися з нею гидко, що навколо себе вона бачила переважно гадів,— а просто розчави її». І тільки в останній час він почав додавати: «Якщо зможеш...»

РОЗДІЛ СОРОК ШОСТИЙ.

В ЯКОМУ АВТОР ВИКРИВАЄ ВБИВЦЮ ЛЮДИНИ В АФГАНЬКОМУ ХАЛАТІ

Людина вільна ні про що так мало не думає, як про смерть, і її мудрість полягає в роздумах не про смерть, а про життя.

Б. Спіноза

Він давно вже перебував у тому стані, який психологи називають абулією — стан, за якого безпорадність ситуації породжувала переконання в марності всяких дій.

Але невже інстинкт самозбереження, інстинкт життя настільки в мені дужий,— думав мулло Махмуд,— що саме він скерував мою руку? Ні, я думав про себе менше, ніж про всіх інших. Це був той самий рух, який змушує людину розчавити скорпіона чи вбити отруйну змію. Незалежно від того, чи вона загрожує тобі, чи загрожує комусь іншому, чи навіть взагалі нікому не загрожує.

Мулло Махмуд підняв край мати, на якій сидів, і сплюнув на глиняну долівку слину, зелену від жувального тютюну.

Людам набагато частіше доводиться бачити власну смерть, ніж вони це припускають,— думав він.—Алкоголік, який стоїть перед вітриною крамниці, заповненої пляшками з прозорою рідиною, яка вбирає світло ламп. Сапер, що розсівся на міні, як на придорожньому камені, і закусує сендвічем з беконом. Або ж, як пам'ятав він з дитинства, їхня служниця — Елізабет. Вона купила мотузку й хвалила її — така міцна, така біла,— а потім повісилася на цій мотузці на горищі, коли моряк, який пообіцяв з нею одружитися, вкрав усі її заощадження і втік.

Він тоді теж побачив власну смерть. І, треба признатися, виглядала вона зовсім не страшною і досить симпатичною. Людина років тридцяти п'яти — сорока, з руками хлібороба, в одязі афганського селянина, ввічлива й нервова,

з доброю вимовою як у таджицькій, так і в англійській мові. З дуже доброю вимовою, хоч було дуже важко догадатися, якою мовою вона розмовляла у дитинстві.

Його їй справді цікавила ця людина, яку прислали сюди для того, щоб позбавити його, мулло Махмуда, життя. Дивно, але він не збирався чинити опору. Життя він прожив не так. Починати його спочатку було пізно, і до того ж, коли він побачив цю людину, він відчув страшенну втому.

Хоч як це безглуздо, але мулло Махмуд відзначив сам собі, що така людина може сподобатися. Це була небалакуча й ретельна людина. Дратувала тільки її нервовість. Мулло Махмуд за ці роки звик до того, що він завжди сидить на почесному місці, в центрі, проти дверей. А приїжджий не міг сидіти спиною до дверей, він сідав так, щоб бачити того, хто ввійде, поруч з мулло Махмудом, і це для мулло було неприємно.

— Так ви збираєтесь повернутися? — спитав він у мулло Махмуда.

Мулло відповів не зразу. Він знав, що після того, як він скаже «ні», пролунає тихий ляск безшумного пістолета, і все буде скінчено.

— Ні,— сказав він.— Я залишуся тут.

Пострілу не сталося.

— Що ж, це правильно,— сказав приїжджий.— Ви вже літня людина, і починати життя спочатку вам буде важко.

Як же все-таки це станеться? — думав мулло.— Мабуть, не куля. Можливо, ніж? Теж, мабуть, ні. Скоріше отрута.

Вони мовчки сиділи на ватяній ковдрі проти дверей. Мулло Махмуд запарив чай, потім налив його в піали. Приїжджий, очевидно, був дуже голодний — великими шматками, майже не розжовуючи, він ковтав перепічку, холодну баранину. Раптом він пильно і злякано подивився на двері. Мулло машинально оглянувся і зараз же помітив, як смикнулася рука приїжджого.

Виходить, справді, отрута,— зрозумів мулло Махмуд.

Ну що ж, це було гуманніше, ніж він сподівався. Треба було тільки випити піалу. А можливо, навіть досить і одного ковтка. В таких випадках діють несхибно.

Він узяв піалу в руки, але потім знову повільно, обережно поставив її на дастархан.

Лише на хвилину. Тільки для того, щоб не тремтіли

руки. Щоб випити її зразу, одним духом. Щоб зразу подіяло.

Не варто було навіть чекати на цю людину. Таку піалу він повинен був приготувати собі сам. І вже давно. Кому він потрібний? Нікому... Зовсім нікому.

І раптом він подумав про те, що ранком до нього прийде коваль усто-КаDIR по зілля — мулло лікував його від ревматизму — і знайде мулло вже мертвим. І невідомо, чи вже позбавився син Саїда від глистів... Він вип'є цю піалу й назавжди піде з цього світу, а такі люди, як цей Сміт, чи як там його звати, хижак і вбивця, чи цей ретельний негідник у афганському халаті — лишаться...

На краю дастархана лежав широкий, важкий, чудово зроблений ніж, який мулло одержав на подарунок від свого пацієнта усто-КаDIRа. І несподівано для себе мулло Махмуд у свою чергу уважно подивився у вікно за спину людини в афганському халаті, а коли той нервово оглянувся, схопив ножа і невміло, незграбно вдарив ним, як шаблею, по потилиці приїжджого.

За все своє життя він не зарізав навіть курчати. Він дуже перелякався, коли побачив, що цей чоловік ницьма, лицем уперед упав на мату, а з потилиці густо полилася кров. Він намагався перев'язати пораненого, але не міг спинити крові. Очевидно, лезо зачепило якийсь життєво важливий центр. Приїжджий помер у нього на руках. Тоді він ледве — і де тільки взялися сили — перетягнув приїжджого до коня — це був якийсь дивний і гострий прояв інстинкту життя, думав він згодом, — посадив у сідло — доля допомагає вбивцям, думав він, і він нікого не зустрів, а потім повів коня до Мухру. Кінь дуже опирався і не хотів заходити у воду.

Однаково, — думав мулло Махмуд, — я не жалію за тим. Я не радію цьому, але й не жалію. Я тільки не хочу, щоб це тривало далі. Щоб це тривало для мене і починалося для цього гладкого й смішного російського орієнталіста. Смішно думати про обов'язок людини, яка все життя не робила того, що треба, і робила те, що не слід було робити. І все ж, тепер це не бажання, а обов'язок.

Перед тим як переступити поріг, Володя присів на глиняну долівку, зняв черевики, з сумнівом подивився на свої не зовсім свіжі шкарпетки і тільки потім увійшов до кімнати мулло Махмуда.

Повернувши обличчя до Мекки, мулло Махмуд промовляв четверту з п'яти обов'язкових молитов — намазі шом.

Не звертаючи уваги на завмерлого біля порога Володю, стоячи, піднісши руки до рівня плечей, мулло сказав — аллах акбар — аллах превеликий. Потім, поклавши ліву руку в праву, він прочитав першу суру корана — фатіху. Після цього він схилювався так, що долоні торкнулися колін, випростався, підняв руки і промовив: аллах слухає того, хто посилає йому хвалу.

Володя був здивований легкістю і грацією, з якою старий мулло опустився на свій вузенький молитовний килимок, спочатку ставши на коліна, потім приклавши до землі долоні і, нарешті, простягшись так, що торкнувся носом долівки. Це як зарядка, — подумав Володя. — П'ять разів щодня. Візьму і влітку. Без вихідних.

Промовляючи спочатку праворуч, а потім ліворуч традиційну формулу «Хай буде на вас вітання й милосердя аллаха», не встаючи з колін, мулло присів на п'ятки і знов простягнувся на килимку.

Мовчки, затамувавши дух, Володя завмер біля порога, але не виходив, бо мулло прохав його прийти в якійсь важливій і терміновій справі. Мулло Махмуд закінчив молитву. Він провів руками по бороді, повернувся до Володі, запропонував йому увійти до кімнати й сісти.

Володі здалося, що мулло збентежений його приходом. І не тому, що мулло нічого не казав про справу, заради якої він запросив Володю, — Володя вже звик до цього, а тому, що мулло був якось особливо стривожений.

...Він непомітно глянув на годинника. Минуло вже понад годину з того часу, як він прийшов сюди, а вони й далі обмінювалися малозначними фразами про здоров'я й погоду. Кілька разів він поривався піти, але мулло знову й знову наливав йому в піалу зеленого гіркуватого ароматного чаю.

— Від чаю не можна відмовлятися, — без усмішки сказав мулло Махмуд. — Як казав поет Козі Курбон-хон:

Хто чай зелений з піали не пие,
Віршів і прози той не зрозуміє.

І Володя повільно жував аджіль — фісташки, родзинки й пряжений горох і пив зелений чай.

— Ва кулля гаріб лільгарібі насіб, — неголосно, ніби сам собі, арабською мовою сказав мулло Махмуд.

Володя насторожився. Це були вірші доісламського поета Імру л-Кайса і означали вони, що «всякий чужий для чужого рідний». Зараз у цих словах Володі чомусь вчулося щось неприємне й загрозливе. Але він не втримався від того, щоб не підкреслити свого знання віршів цього поета, і сказав:

— Імру л-Кайс?

— Так,— ствердив мулло Махмуд. І раптом спитав:— Ви з Давлятом Шаріповим добре знайомі?

— Добре,— відповів Володя,— Ми з ним часто зустрічалися... в одному домі.

— І вам подобається цей дім? — дивно посміхнувся мулло.

— Подобається. Дуже подобається,— повторив Володя, чекаючи дальших розпитувань, але мулло помовчав, а далі сказав несподівано тихо й повільно:

— Я хочу зробити вам один подарунок. Я хочу, щоб цінну річ, яку я одержав на зло, ви використали на добро.

Він підвівся, вийшов до передпокою і скоро повернувся звідти з чимось, загорнутим дудкою. Відчуваючи щось особливо несподіване й важливе, Володя розгорнув пергамент і побачив перед собою аркуш куфічного корана першого віку хіджри. Він знав, що екземпляри такого корана нараховуються одиницями в усьому світі. Вперше в житті він тримав у руках цей великий аркуш пергаменту з типовим старовинним куфічним шрифтом. Верхівки літер були схилені праворуч, що свідчило про глибоку старовинність пергаменту, про те, що він належить приблизно до кінця восьмого віку або ж, у крайньому разі, до початку дев'ятого.

— Воістину, у ваших руках знову виблискує безцінний скарб,— арабською мовою сказав Володя.— Я не маю права прийняти такий подарунок... Але був би вам дуже вдячний, якби ви розповіли мені про його походження.

— Саме для цього я вас і запросив,— дивно посміхнувся мулло.— Цей пергамент — не підробка. Це — оригінал. І раніше належав він Британському музею.

— Оце вже справді «і книги мають свою долю»,— вигукнув приголомшений Володя.— Яким же способом цей аркуш попав з Англії в Таджикистан?

— Не дивуйтеся,— сказав мулло Махмуд.— Я сам його привіз. Я не таджик. Я англієць. Я співробітник англійської розвідки. Я хочу, щоб ви це знали.

Володя мовчав. Він сидів на долівці проти мулло Махмуда червоний, спітнілий.

— Я нічого не розумію,— сказав він нарешті.— Ви не жартуєте? — Він надув щоки й поправив окуляри.

— Цим не жартують.

— І ви думаєте,— сказав Володя російською мовою,— що я буду мовчати?.. Що я про це нікому не скажу? — дедалі більше хвилюючись, перейшов він на таджицьку мову.— І тому подарували мені монету, а тепер аркуш кувачного корана?..

— Ні. Я знаю, що ваша служба не дозволить вам мовчати.

— До чого тут служба? І чому взагалі ви сказали про це мені? Вам треба в міліцію...

— І без міліції буде зроблено все, що треба. Сюди недарма приїхав ваш колега Шаріпов.

— Я вас не розумію,— сказав Володя.

— Неправда,— грубо відповів мулло Махмуд.— Розумієте. Але недостатньо. А я хочу, щоб ви зрозуміли децю більше, ніж розумієте зараз. Бо я так само, як і ви, починав життя молодим ученим-орієнталістом. Мене, очевидно, так само, як і вас, спочатку запросили в органи розвідки тільки для консультації. Потім мені, як і вам, стали давати окремі доручення, які мали характер, далекий від консультації. І якщо ви на цьому не спинитеся — боюсь, що й вас чекає моя доля. А її кінець ви зараз спостерігаєте.

— Ви помилилися,— сказав Володя.— Я не працюю в розвідці. І Шаріпов, оскільки мені відомо, теж. Він просто військовий. Але мушу вам сказати, що ніколи в житті не бачив в обличчя живого шпигуна. І уявляв собі їх зовсім інакше. І мені дуже шкода, що ним виявилися ви.

— Я — не гірший з них,— посміхнувся мулло Махмуд.

— Це байдуже,— відповів Володя.

— Так, ваша правда, тепер це байдуже. Але цей аркуш корана ви все-таки візьміть собі. На згадку.

— Ні,— сказав Володя.— Мені це буде прикро.

— Воля ваша... Що ж, у такому разі підемо разом до Шаріпова? Або я почекаю, поки ви приведете його сюди?

— Так, ходімо разом,— сказав Володя, встаючи з долівки.

про пошуки місця, де немає небес над головою

Ті, хто вміють читати, самі помітять, що найбільші хиби цієї книги не можна ставити за провини її авторів, ті ж, хто не вміють читати, взагалі нічого не помітять.

Скаррон

Багатоколірні гори, зібгані тектонічними рухами в дивовижні складки, височіли з усіх боків. Подекуди вгору по схилах видряпувалася корява арча й кущі жимолості.

Дорога крутилася в кам'яному міжгір'ї, підіймаючись все вище й вище. Час від часу дзвінке цокання підків змінялося глухим звуком. Кінь наступав ногою на панцир черпахи, яких тут, у міжгір'ї, було багато.

Дивно,— думав Шаріпов.— Але якщо вдуматися, то виявиться, що на цій вузькій і глибокій дорозі, вибитій поколіннями коней та ішаків, дорозі, призначеній тільки для вершників і піших,— вона була такою вже тисячоліття тому й залишиться такою ж ще не один десяток років — дивно, але на цій дорозі, в ці дні зійшлося минуле, сучасне й майбутнє. Це нею їхав до кишлаку Мітта Неслюдов, для якого маловідомий епізод з життя не дуже відомого для широких кіл героя середньовічного Сходу Бабека являв собою найгарячіший, найглибший життєвий інтерес; і я, Шаріпов, який повинен знайти людину, що передавала за кордон сигнали, які ховали страшну загрозу для життя людей; і Ноздрін, який у пошуках комах шукав розв'язання проблем теорії поведінки, проблем, зв'язаних з життям, з радіщами й печалями майбутніх поколінь... Але якби це було треба, і Неслюдов, і Ноздрін поступилися б мені дорогою. Бо вони, як і всі інші люди на землі, обома ногами стоять у сучасному. В ньому їх життя, для нього вони думають над минулим і працюють над майбутнім...

Але над майбутнім працював і Ведін, який увесь перейшов у минуле. Це він намацав, що саме в кишлаку при лепрозорії могла дістати коня людина в афганському халаті. І ось власника коня було знайдено. Бек-Назар. Бригадир. Людина, в якій під час трусу знайшли в старому килимовому хурджині майже мільйон карбованців.

Довгі й вузькі рукави червоного з чорною смужкою туркменського халата ховали кисті рук Бек-Назара. Але

коли він вийняв з-за поясної хустки кабачок з жувальним тютюном і насипав порцію на долоню, Шаріпов побачив на цих руках білі безформні плями. Через них ще замолоду Бек-Назар попав у селище при лепрозорії, хоч, як засвідчив Маскаракі, він був зовсім здоровий.

— Виходить, ви продали свого коня невідомій вам людині? — спитав Шаріпов.

Вузькі оченята Бек-Назара з епікантусом — характерною для монголоїдів особливою шкіряною складочкою, що закриває слізний горбик у внутрішньому кутку ока, — ще більше примружилися.

— Так, я одержав за нього гроші.

— Ви чули, що в Раджаба з кишлаку Мітта стоїть спійманий кінь, який перше належав вам?

— Ні, не чув.

Бек-Назар повільно провів рукою по своїй ріденькій клинцюватій монгольській борідці.

— Чого ж ви в такому разі їздили в кишлак Мітта? — спитав Шаріпов.

— Я їздив у Савсор. Я тільки проїжджав через кишлак Мітта.

— Ви бачили коня, якого знайшов Раджаб?

— Бачив. Але то був не мій кінь. На ньому було моє сідло. Але кінь то був зовсім інший.

Так, цьому Бек-Назару досить було глянути, щоб відрізнити свого коня від чужого, хоч експерт-коняр гарантував повну тотожність.

— Розкажіть ще раз про те, як до вас прийшов цей чоловік у афганському халаті, про що розмовляв з вами, чому він звернувся саме до вас.

— Я вже двічі розповідав вам про це.

— Розповісте ще раз. І будете розповідати доти, доки не скажете правди.

Бек-Назар знову й знову повторював свою версію. Він нічого не знає. Цю людину він бачив уперше. Вона проходила по кишлаку, побачила коня Бек-Назара і попрохала продати. Бек-Назар продав.

Але чому Бек-Назар усе ж допомагав цій людині? — думав Шаріпов. — Що йому було треба? Грошей? Як Волинському — слави?

І все ж, — думав Шаріпов, — і Бек-Назар з його вузькими оченятами з епікантусом, і пещений Волинський з різних мотивів, з різних причин, з різною мірою провини,

але допомагали тим, хто хоче скинути на нас із неба ракети з атомними головками і не робить цього тільки тому, що боїться удару на відповідь. Тільки тому, а не з мотивів гуманності, християнської моралі та іншого, чим доводиться задовольнятися канібалові, посадженому на вегетаріанське харчування.

Коли навіть за допомогою сучасної апаратури направлення й наведення, — згадав Шаріпов статтю в одному з спеціальних журналів, — вдалося б виявити міжконтинентальну балістичну ракету на великій відстані і за 20 хвилин до її вибуху, однаково знешкодити її майже неможливо. І часу, який залишиться до вибуху ракети, стане лише на те, щоб на відповідь запустити свої міжконтинентальні балістичні снаряди, підняти в повітря стратегічну бомбардувальну авіацію для контрудару по об'єктах ворога і дати людині час для останньої молитви.

Але як це писав Шохін? — згадав раптом Шаріпов. — Чому так багато років тому він подумав, що небо може стати для людей найнебезпечнішим і найстрашнішим місцем? Що підказало йому ці рядки:

Тікати нам треба, хоч стежною горя,
Туди, де над нами не буде небес...

Нема такого місця. І державна безпека — це справді безпека держави. І в цьому Степан Кирилович має рацію. І в тому, що найважливіше відрізнити головне від другорядного, як казав він про партійність, він теж має рацію. Але треба відрізнити. І просто сказати: якщо побачиш гадину, не думай, що батько її був гадом, і мати гадиною, і поводитися з нею гидко, і навколо себе вона бачила переважно гадів, а просто розчави її... Але треба точно знати, точно відрізнити — чи гадина це? І ще не відомо, до чого стосуються слова Степана Кириловича «якщо зможеш». До того — чи зможеш ти розчавити, що завжди простіше, або ж до того — чи зможеш ти відрізнити...

Ліворуч круто вниз опускалася прямовисна стіна міжгір'я, і шуму річки знизу не було чути, а праворуч здіймався крутий глинястий схил; кінь тиснувся до цього схилу, і Шаріпов не знав чому: чи тому, що це він, Шаріпов, непомітно для самого себе, машинально підтягував повід справа трошки дужче, чи тому, що сам кінь остерігався краю вузької кам'янистої дороги.

Можливо, і той, по кого зараз їду,— думав Шаріпов,— теж уміє точно влучати по звуку. Але немає іншої ради, іншого шляху...

В цій поїзді його не чекало нічого, крім важкої роботи й великої відповідальності. Він мусив їхати в кишлак Мітта один. Щоб не злякати. Щоб не зірвати справи, яка налагоджувалася так важко. Всі сліди вели в цей кишлак, де жив його старий дідусь Шаймардон, і лишалося тільки дізнатися, хто ж у цьому кишлаку вбив чоловіка в афганському халаті.

Хто ж він? — думав Шаріпов. Він знав у Мітта кожену людину. Там жили його родичі й друзі, люди, яким він вірив. Там не було нових людей. Очевидно, це був хтось із тих, з ким він часто зустрічався, кого бачив і знав. Людина, з якою він, професіональний контррозвідник, їв з одної таріли плов, була шпигун. Вбивця. Знову і знову перебирав він у пам'яті сусідів свого діда Шаймардона і знову й знову відкидав безглузді підозри.

Що ж тут головне? — думав Шаріпов.— Що другорядне?

Коли він ще вчився в школі, військкерівником у них був звільнений з армії через хворобу старший лейтенант Мельников. Він здавався їм тоді дивною людиною. Та воно так було й справді. Коли він чув, що хтось із учнів читає книжки чи засмучений тим, що одержав погану оцінку з природознавства, він здивовано розводив руками: «Навіщо це треба? Краще навчіться як слід робити бруствер індивідуального окопу чи заходіться коло матеріальної частини ручного кулемета системи Дегтярьова. Німецькі фашисти готують війну. А на війні вам потрібний буде не Пушкін чи цей Фірдоусі, а треба буде знати, скільки патронів уходить у диск і як вийняти з патронника патрон, в якого відірвалася шляпка».

Він улаштував для школярів військові ігри й походи. Він організував стрілецький гурток і кожного дня після уроків збирав старших учнів і навчав їх стріляти. Він навчав школярів марширувати й понад програму вивчав з ними БУП — бойовий статут піхоти, частина перша. Він був наполегливий чоловік, цей Мельников. І більшість хлопців — старшокласників їхньої школи стали військовими. І справді, всім їм дуже стало в пригоді те, чого навчилися вони в Мельникова, тим-то й не раз згадували його добрим словом. Таки правда, що в бою далеко важливіше

було знати, як викинути без екстрактора патрон з одірваною шляпкою, ніж читати напам'ять останній монолог Чацького.

І все ж таки не військкерівник Мельников, який вважав свою дисципліну за головну, зробив з них добрих вояків, а зробили їх такими, що вони змогли протистояти чудово вишколеній і відмінно підготовленій німецькій армії,— вчитель таджицької мови, який прищепив їм любов до Фірдоусі, Хайяма, Румі, і вчитель російської мови, який читав їм Пушкіна й Грибєєдова, і вчитель історії, і географії, і математики, й фізики. Спробуй лишень тепер сказати, що тут було головним, а що другорядним?

І коли Степан Кирилович каже про те, що головне — це безпека держави, то це правильно, але правильно доти, доки в ім'я цієї безпеки не роблять вчинків гидких, негідних, які суперечать совісті й честі; а якщо роблять такі вчинки, то ще невідомо, що більше загрожує цій безпеці...

...Старий Шаймардон священнодійствував над пловом.

— Я здоровий, зовсім здоровий,— казав він,— але все ж дуже добре, що ти приїхав і провідав мене, бо я, як це буває в старих, погано сплю і вночі мені іноді здається, що вже залишилося небагато, і я думаю про тебе, і чекаю тебе...

Шаріпову було соромно признаватися, що він приїхав сюди не для того, щоб побачитися з старим, він ніяково усміхався, плутано відповідав, що служба не давала змоги раніше провідати діда, але ось тепер, коли в нього є справи в цих краях, він погостює в нього...

— О,— сміявся старий,— я не пушу тебе нікуди.

Дуже зрадив зустрічі з Шаріповим Володя. Шаріпов мовчки усміхнувся, коли почув, що Володя спочатку спитав про Ганну Тимофіївну, про Ольгу й Машеньку, і тільки після цього про Таню.

— Машенька здорова,— сказав Шаріпов,— а Таня дуже чекає вашого повернення. У неї все дуже добре. І у вас теж,— додав Шаріпов, відчуваючи якусь особливу прихильність до цієї людини, в якій все, на відміну від нього, Шаріпова, складалося ясно, просто й добре.— До речі, Волинський виїхав у Москву. І, оскільки мені відомо,— назавжди.

Разом з Володею Шаріпов пішов у колгоспний сад, щоб побачитися з Миколою Івановичем — цілі дні професор проводив там з своїми пастками.

— Що сталося? — стривожено спитав Микола Іванович, коли побачив Шаріпова. — Та кажіть же мерщій! Дома що-небудь?

— Ні, ні, — відповів Шаріпов. — Усе гаразд. Я просто скористався кількома днями відпустки... А крім того, в мене тут деякі справи.

— Ну що ж, дуже радий, — заспокоївся Микола Іванович. — Розкажіть же, як там наші? Що робить Ольга.

— Все гаразд. У неї все дуже добре, — сказав Шаріпов. Розмовляючи, Шаріпов і Болодя рушили за Миколою Івановичем, який далі обходив сад з своєю ентомологічною парасолькою. Велику, плоску, обшиту полотном парасольку професор підводив дном угору під гілки і стукав по них долонею. Кожного разу на дно парасольки падало кілька жучків. Микола Іванович збирав їх, кидав у морилку, а потім розкладав по спеціальних пакетиках, на яких надписував: де саме й коли було спіймано кожна комаха.

Це була проста і ясна робота, і Шаріпов спіймав себе на тому, що заздрить цій простоті і ясності. Він стерігся власної підозріливості. Йому довелося зробити над собою деяке зусилля перед тим, як він зважився одверто поговорити з одноруким чабаном Раджабом.

Ця розмова була вирішальна. Шаріпов здивувався — як це раніше йому не спадало на думку, що мулло Махмуд приїхав у цей кишлак у перші роки війни — до нього тут настільки звикли, що всім здавалося, ніби мулло тут жив завжди. До нього їздять з усіх кінців, — думав Шаріпов. — У нього широкий зв'язок...

...Видимо, сіли батареї, — вирішив Шаріпов. — І це — добре.

Радіоприймач тихо, але вперто мекекекав твіст. Старий Шаймардон час від часу здивовано прислухався до музики — коли мінявся ритм, і знову від'їждив далі розмову. Вони сиділи втрьох на білому повстяному килимі — Шаймардон, Шаріпов і однорукий Раджаб і пили розбавлене водою і заправлене тертим перцем до рожевого кольору кисле молоко.

— Треба змінити батареї, — сказав старий. — Ця американська музика добра тільки тоді, коли від її звуків не чуєш власних думок.

— Вам справді подобається ця музика? — спитав Шаріпов.

— Подобається, — відповів старий. — Вона нагадує памірські танці, які так добре виконував у дні моєї молодості

кривий Саїд. Тільки інструменти інші — менш досконалі, але голосніші.

Шаріпов з недовірою подивився на Шаймардона — він не розумів, чи старий жартує, чи говорить серйозно, і знову повів розмову про те, які зміни сталися в кишлаку за останні роки, хто приїхав сюди, хто поїхав.

Звісно, — думав він, — найкраще було б просто сказати старому, що мене цікавить саме це питання. А не хитрувати. Але я не знаю, чи можна це робити, і тому хай буде так, як воно є.

Старий Шаймардон відповідав цього разу на питання Шаріпова про кишлак — а він був його живою історією — менш охоче, ніж завжди. Очевидно, він відчув у питаннях Шаріпова якусь певну мету, але мету неясну й недобру, а тому й розмовляв повільно й знехотя. І обличчя старого не мало цього разу того ніжного, ледь іронічного виразу, який з'являвся в нього завжди, коли він дивився на Давлята, а стало замкнуте й напружене.

Приїзд давнього приятеля Шаймардона з Кіпчаків цього вечора був більш ніж недоречний, але зустрів його Шаймардон радісно, як найдорожчого й бажаного гостя.

Що ж, — подумав Шаріпов, — коли в росіян у таких випадках хоч мовчки згадують приказку «Нежданий гість — гірший від татарина», то в таджиків неодмінно кажуть вголос: «Нежданий гість — дар божий».

Мусафет Зайнутдін — сивобородий Зайнутдін приїхав у кишлак Мітта, щоб порадитися з мулло Букротом — старий скаржився на те, що в нього часом без усяких причин починає тремтіти серце, як овечий курдюк, і тоді буває важко навіть поворухнутися.

Старий Шаймардон, скося поглядаючи на Шаріпова й однорукого Раджаба, почав вихвалити мулло Махмуда.

— Російські лікарі, — казав він, — записували кожне його слово, бо вони хочуть оволодіти його передовим досвідом. І це в нас дуже добре заведено, що передовий досвід чи то чабана та будівельника, чи сільського лікувальника — табіба вивчають, щоб обернути його на користь богіві й людям. І воістину настав такий час, коли все хороше не ховають, а передають один одному, а щось затаювати людям доводиться тільки тоді, коли надумали вони погане, коли вони не довіряють іншим людям і бояться, що не будуть довіряти і їм...

Старий усе розуміє, — подумав Шаріпов. — Або, власне,

не все розуміє, але про багато чого догадується, багато що відчуває тонко й точно... Ні, не багато знайдеться тепер таких людей, як мій дід Шаймардон,— ми всі дрібніші від нього й метушливіші...

— Ми запросимо мулло Махмуда сюди,— сказав Шаймардон і, примружившись, скоса глянув на Шаріпова.— Багато вечорів провів він у цій хаті, і розмова його завжди була мудра й повчальна, і жодного разу я не пригадую, щоб він сказав щось таке, що можна було б розтлумачити як слова, сказані в ім'я особистої користі.

Це буде дуже гірко старому,— подумав Шаріпов.— Дуже гірко і прикро буде йому дізнатися, хто ж насправді цей мулло Махмуд. Але я певен — навіть це не змусить його по-іншому думати про світ і людей. Своїм діалектичним ясним розумом він і тут зуміє відділити біле від чорного, добре від злого... Але як же бути? Очевидно, треба самому визватись піти по мулло Махмуда. Треба йти самому. Треба кінчати.

РОЗДІЛ СОРОК ВОСЬМИЙ,

який називається «Якщо побачиш гадину...»

Мій батько, хай змилюється над ним аллах, казав мені: «Усяку добру річ, будь-якого виду, можна оцінити певною кількістю поганих речей того ж виду. Наприклад, один добрий кінь коштує сто динарів, а п'ять поганих коней коштують разом сто динарів. Це стосується і верблюдів, і всякого одягу, але не синів Адама, бо тисяча нікчемних людей не варті й одного хорошого чоловіка». І правда була на його боці, хай змилюється над ним аллах.

Усама ібн Мункіз

— Ось ми, нарешті, й зустрілися,— спокійно і неголосно сказав генерал Коваль, підводячись назустріч мулло Махмуду.— Прошу,— він показав рукою на круглий стіл з скляною кришкою, провів до нього мулло Махмуда і сам сів проти нього, відкинувшись на спинку крісла.

Ось він і сидів перед ним, цей Прічардс, граф Глуховський, мулло Махмуд. Тиха, втомлена, стара людина.

Це страх зробив його таким,— думав Степан Кирилович.— Постійний страх, якого він зазнавав у ці роки, надів на нього цю личину, постійне побоювання попастися зро-

било його таким смиренным. Мені знайомий цей спокій. Спокій людини, яка завжди боялася, що попадеться, і, нарешті, попалася. Якщо людина дуже довго чекає поганого, вона часто відчуває полегшення, якщо це погане здійснюється. Це страх зробив його таким.

Чи знає ця людина, що вона небезпечно хвора? — думав мулло Махмуд. — Що в неї не гаразд з серцем. А може, й з нирками. Що такі мішки під очима, і така в'яла шкіра, і така задишка бувають в людей, коли вже ніхто не може поручитися, що завтра вранці вони піднімуться з ліжка. Що йому не можна працювати. Важко, видимо, йому жилося, якщо він став таким. Я бачив це колись і в наших контррозвідників. Очевидно, це те ж саме постійне почуття страху — когось пропустив, чогось не встиг, комусь не догодив. І високе начальство, якого такі люди бояться більше, ніж ворога. Це все страх.

— Як ваше здоров'я? — спитав Степан Кирилович.

— Дякую, — ледве помітно посміхнувся мулло Махмуд. — Важко сподіватись доброго здоров'я в моєму віці і в моєму становищі.

— Я запросив вас для попередньої розмови, — сказав Степан Кирилович. — Це не допит. Мені просто хотілося поговорити з вами для того, щоб зрозуміти не стільки ступінь вашої провини, скільки ступінь нашої провини — чому ми так не скоро зустрілися.

Все в цих словах було неправда. Він не запрошував мулло Махмуда. Його просто привів конвоір. І яким би словом не називати розмову між контррозвідником і схопленим розвідником — «бесідою», «аудієнцією» чи ще будь-яким — це завжди допит. Але Степан Кирилович провів мулло Махмуда не до свого письмового стола, а до круглого столика з скляною кришкою. Він не збирався вмикати звукозаписний прилад.

— Я нічого не збираюсь приховувати, — відповів мулло Махмуд. — Я готовий відповісти на всяке ваше питання, незалежно від того, чи буде одразу, чи тільки згодом записана моя відповідь.

Обличчя його лишалося нерухоме, спокійне, втомлене, але він посміхнувся сам собі, міркуючи, де ж у цьому кабінеті може бути магнітофон, який зараз фіксує кожне його слово.

— Так ось, — сказав Степан Кирилович, підсовуючи цигарки й попільницю до мулло Махмуда, — нашу розмову

я хотів би почати з питання про те, чому ви вирішили добровільно повідомити про себе і свою діяльність органам контррозвідки.

Степан Кирилович опустил очі на стіл. Щоб не сполохати цього старого лиса. Щоб не показати, як він зацікавлений у відповіді, від якої залежало дуже багато. Якщо Прічардс погодиться з тим, що хотів здатися добровільно... Якщо не зізнається, що був змушений так вчинити тому, що відчув, що вскочив у пастку,— це означатиме, що він буде відрікатися до кінця...

— Дякую вам, але я не курю,— відповів мулло.— І признаюсь, що, хоч і чекав цього питання, та відповіді на нього мені важко... Півтора століття тому чесний і добрий американець Томас Джефферсон казав про свою країну: «Наш уряд ніколи не мав у себе на службі жодного шпигуна». Очевидно, звичаї людей відтоді дуже змінилися. Дуже змінилися, якщо шпигуни стали мало не одною з найбільших статей урядових витрат... Довгий час мені здавалося, що без цього не обійтись, що це така ж неминуча особливість сучасного суспільства, як парламент, як автомобілі й футбольні змагання. І тільки згодом я зрозумів, що хоч би які були наміри шпигуна, в кінцевому підсумку він завдає державі, яка його послала, майже таку ж шкоду, як і державі, в яку його послано...

Степан Кирилович ствердно хитнув головою і підвів очі від столу.

— Я з вами цілком згоден,— сказав він м'яко й люб'язно.

Йому випадала тривала, важка й відповідальна робота. Він уже не мав сумніву, що людина ця буде відмагатися до кінця, буде хитрувати й викручуватися. А втім, чого можна було сподіватися від шпигуна, здатного в такому віці точним і сильним ударом ножа по потилиці вбити свого спільника й кинути труп у річку... Тепер уже не мали значення ні питання, які він поставить, ні відповіді, які одержить. Ба навіть — необережне питання могло тільки пошкодити...

З виглядом крайньої простодушності, з грубуватою генеральською відвертістю Степан Кирилович спитав:

— Чи такою шкодою державі, якою вас послано, і слід вважати ваші листи про самонавідні ракети?

На обличчі мулло Махмуда не здригнулась жодна рибочка.

Виходить, ця людина знала, куди попадуть її листи,— подумав Степан Кирилович.

— Для мене велика несподіванка, що листи попали до вас,— сказав мулло Махмуд.— Я не думав, що їх зміст може зацікавити контррозвідку... Але, в усякому разі, писав я їх, щиро бажаючи допомогти в міру моїх сил втримати ту рівновагу, яка встановилася у співвідношенні між військовою міццю держав двох протилежних таборів.

— О майн готт, варум зо гросс дайн тіргартен? — промовив сам собі Степан Кирилович слова, які часто повторював його шофер в Іспанії — німець з дивним прізвиськом Карої — о господи, чому такий великий твій звіринець?.. Якщо навіть платний агент силкується видати себе за Спасителя.

Йому дуже кортіло спитати в цього «Спасителя»: «А для чого ви вбили свого спільника? Теж в ім'я того, щоб на землі запанували мир і в чоловіцех благовоління?» Але цього не можна було зараз робити, передусім треба було прочитати, що він сам напише про це. Степан Кирилович звично втримав себе від мстивого почуття й необережного питання.

— Дякую,— сказав він, підводячись з крісла.— Я вдячний вам за щирість. Тепер вам дадуть папір і перо і вам доведеться написати свою біографію. Хай вас не бентежать подробиці,— всі вони нас цікавлять. Чим докладніше ви розповісте про свою діяльність на нашій території, тим корисніше це буде насамперед для вас.

— ...Ще раз від щирого серця поздоровляю вас,— сказав Степан Кирилович, виходячи з-за столу й потискуючи руку Шаріпову. На цьому й закінчилася офіційна частина розмови.— Прошу,— Степан Кирилович показав рукою на низеньке крісло перед столиком з скляною кришкою.— Вип'ємо ж за підполковника Шаріпова,— він налив повний келих Шаріпову і плеснув трошки вина на дно свого келиха.— Куріть, куріть,— хоч сам я, як ви знаєте, давно не курю, але люблю запах тютюнового диму в кабінеті. Якось затишніше.

Шаріпов опустився в крісло, підніс келих: «Ваше здоров'я!», відпив ковток «Гурджаані» і закурив.

— Гірко, що Ведін не дожив,— казав далі Степан Кирилович.— Він би потішився разом з нами. Він питав у мене, чи скоро ви одержите підполковника.

— Ведін не встиг потішитися навіть з свого звання підполковника,— відповів Шаріпов.

— Так, не встиг. Він — не встиг. І ніколи не забувайте про те, хто і за що його вбив. Не смійте забувати! — Степан Кирилович дивився на Шаріпова пронизливо й люто.— Пам'ять людська така, що вона дуже багато відкидає. Але ми зобов'язані знати, що саме слід твердо пам'ятати... Вам ще не раз казатимуть, що про це слід забути в ім'я якоїсь «вищої справедливості». Знайдуться й такі розумники, а їх тепер стає дедалі більше й більше, які запевнятимуть, що з погляду вселюдського гуманізму смерть Ведіна і його вбивці зрівнюють одна одну. Не вірте їм! Це — неправда.

Степан Кирилович відпив ковток вина і відкинувся в кріслі, витягнувши ноги вперед.

— Пам'ятати — мститися,— неголосно відповів Шаріпов.— А ми не можемо принижуватися до помсти.

— До помсти не завжди принижуються. До помсти інколи підносяться. І ми нічого не простимо. Нема в мене — бачить бог — мстивого почуття до цього Прічардса — мулло Махмуда. Але людина ця, хоч би якою блаженською вона зараз не прикидалася,— мій ворог. А людина, яку вбили його спільники,— Ведін — мій друг. І Ведіна — нічим не замінити.

Ведіна нічим не замінити,— подумав Шаріпов, повертаючись до свого кабінету. Але й нікого іншого не можна замінити. Бо кожний — неповторний. І слова Сталіна про гвинтики були лихими, паскудними словами не в тій частині, не в тому розумінні, що людина визначалася як гвинтик великої машини. Всі ми, кінець кінцем, і справді тільки гвинтики, тільки частки величезного механізму, а ще точніше сказати — організму. Ні, слова ці були лихими й паскудними тому, що ними, а ще більше діями, практикою, людина позбавлялася права на свою неповторність, на свою індивідуальність. Якщо всі — гвинтики, то всі — однакові, не відмітні один від одного. Тимчасом кожний — неповторний. І Ведіна — ніким не замінити.

Я, котрого призначили на його місце, на цьому місці, можливо, його й заміню. В чомусь я буду гірший. А в чомусь і кращий... Ну, а як же в житті?.. А для Зіни?..

І пам'ятати Ведіна також можна по-різному. Як Степан Кирилович або — як я. Як Зіна або як пам'ятала б про мене Ольга, коли б я був на місці Ведіна в той день...

Він сів за свій стіл, як завжди, порожній, вільний, на-

критий зеленим сукном, схожий на поле аеродрому — жодного папірця, тільки висока лампа — як аеродромний маяк.

Степан Кирилович запропонував йому перейти в кабінет Ведіна. І, не даючи заперечити, жорстко додав: «Це не побажання. Це — розпорядження».

Він останній раз сидів у своєму кабінеті. В кінцевому підсумку, він завжди робив те, чого хотів Степан Кирилович. У всьому. Навіть з Ольгою. За ці роки тисячі разів — на кожному кроці — він переконувався, що думають він і Степан Кирилович по-різному. А чинять — однаково.

Але ж останнім часом Степан Кирилович дуже перемінився, — думав Шаріпов. — Це безперечно. Але не тільки він. Перемінився і я. І все навколо. Але не в усьому. В чомусь головному, в чомусь основному ми залишилися такими, як були. А він — ще більше, ніж інші. Бо він ясніше, чіткіше, більш жорстко, ніж багато інших, визначив собі, що слід пам'ятати. А про що — можна й забути. І це, певно, і лежить в основі теорії поведінки, теорії вчинків...

РОЗДІЛ СОРОК ДЕВ'ЯТИЙ.

який зветься «І бачить дивний сон Тат'яна»

Хто не пам'ятає минулого, приречений на те, щоб пережити його вдруге.

Джордж Сантаяна

Тані наснився дивний сон, нібито Володя Неслюдов, зовсім як гора, грубий і величезний, у генеральському мундирі з такими китицями, які вона бачила на картинах, що зображували царських генералів, сидить за якимсь столом з блискучою кришкою, ніби зробленою з полірованого металу, і записує щось у грубу книгу з пергаментними сторінками. Він один за цим столом. Один. Але Таня бачить, що саме він записує в книгу, і знає, що з того часу, коли вона жила, минула вже тисяча років. Слово за словом виникало перед нею в цій книзі, як титри кінофільму: «... а через те, що люди тоді воювали і вбивали один одного, а тимчасом особисто один до одного ті, що воювали, ніякої ворожнечі не відчували, то з цього виходить логічний висновок, що вони були людоджерами й годувалися, пожи-

раючи вбитих, про що також свідчать кістки, знайдені при розкопках...»

Їй хотілося сказати, що це не так, але вона ніяк не могла згадати уві сні, для чого ж люди справді вбивали один одного. Вона прокинулася з важким почуттям людини, яка вночі не відпочила — ломило в скронях і чомусь боліли литки, як буває, коли проведеш цілий день на ногах.

Яка дурна нісенітниця, — подумала вона про свій сон і обернулася до вікна. Існувала така прикмета, яку вона засвоїла від своєї няні ще в дитинстві, — якщо побачиш поганий сон, треба подивитися на вікно, на світло, і сказати: «Куди ніч, туди й сон». І сон одразу забувався. Вона багато разів переконувалася в дійовості цього способу, і коли вже стала доросла, навіть пробувала розпитати про те, чому так виходить, у визначного фізіолога професора Сироткіна, який одного разу відвідав їх дім. Але той тільки розвів руками й сказав, що ніколи про це не чув.

Але зараз сон не забувався, і пригадувалися все нові подробиці, і ломило в скронях. Очевидно, вона надто пізно сказала: «Куди ніч, туди й сон».

Таня згадала і без того невеликі, зменшені скельцями окулярів, блакитнувато-сірі, розумні й добрі очі Володі, його незвичайну делікатність, через яку він навіть годинника носив на внутрішньому боці руки, щоб завжди можна було непомітно, так, щоб ненароком не образити цим жестом співрозмовника, подивитись на годинника, і подумала про те, як не клеїться суддя з генеральськими еполетами, якого вона бачила уві сні, з образом живого Володі.

І все-таки при всій своїй скромності й делікатності саме Володя і є суддею, — думала Таня.

«Історія — пам'ять людства», — казав Володя. Коли Таня була маленька, батько її часто повторював: «Ніколи не бреш, і тобі не доведеться нічого запам'ятовувати». Цей принцип, справді дуже добрий у побуті, в стосунках людей між собою, міг би виявитися надзвичайно плідним і в царині історичної науки. Але, на жаль, як зауважив Володя, найзначніша, найголовніша частина роботи історика складалася саме з того, щоб відділити правду від брехні, а зробити це інколи бувало не тільки важко, але й майже неможливо.

Через кілька днів після смерті Ведіна — Ольга плакала і, як здалося тоді Тані, не тільки тому, що так трагічно

загинув її знайомий Ведін, але й тому, що між Шаріповим і Ольгою відбулися якісь незлагоди,— Шаріпов відвідав їх. Він був, як завжди, стриманий, усміхався, і все ж в його словах проривалася якась раніше непомітна в ньому дратівливість і недовірливість.

І ось тоді-то між Володею і Шаріповим і відбулася ця дискусія про те, чи можуть історики відділити правду від брехні.

— Ніхто не знає і не дізнається ніколи, що ж насправді думав Бабек перед смертю,— сказав Шаріпов.— Ніхто. І коли ви кажете, що він думав ось так, то ви ставите себе на його місце й думаєте, як ви, а не як він.

— Але ж ідеться не про думки, а про вчинки,— відказав Володя.— Про те, щоб відділити вчинки, які він робив насправді, від тих, які йому приписувалися.

— Не стільки про вчинки, скільки про їх витлумачення,— підкреслив Шаріпов.— А це далеко не те ж саме.

— Але витлумачення може базуватися тільки на вірогідному знанні вчинків,— відповів Володя.— Можна навести багато прикладів, коли історичним особам приписували, а ще частіше вони приписували собі вчинки, яких не робили...

І Володя розповів про те, як понад три тисячі років історики вважали за переможця в знаменитій битві під фортецею Кадеж єгипетського фараона Рамсеса II. І тільки в середині двадцятого сторіччя історикам вдалося довести, що наслідком цієї битви насправді була поразка Рамсеса. Рамсес, як, власне, й багато інших правителів-деспотів, які з давніх-давен звичайно самі визначали, що вважати за правду, безмірно звеличувався в написах, вирізьблених на скелі, зроблених на стінах храмів і на папірусах, написи ці співали йому хвалу як переможцеві. Він дуже дбав про культ своєї особи. Але, як довели сучасні вчені, повідомлення, які він інспірував, являли собою чистісіньку фальсифікацію історії.

— І все ж таки, хоч би як змушували людей з тих чи тих міркувань запам'ятовувати брехню, а правда стає відомою,— з несподіваною урочистістю завершив цю думку Володя.

— Стає,— відрубав Шаріпов.— Але найчастіше — надто пізно.

— Для історії ніколи не буває «занадто пізно» дізнатися правду. Та й для окремої людини, мабуть, теж,— задумливо додав Володя.— А щодо історії, то правда завжди переважить усяку, наймогутнішу брехню. Як це було з Прокопієм Кессарійським...

І він почав розповідати про Прокопія Кессарійського — історика Візантії шостого сторіччя нашої ери, який написав класичну працю у восьми книгах про історію війн Юстиніана з персами, вандалами й готами. Але наприкінці життя він залишив ще один маленький рукопис, який дістав назву «Таємна історія». Він почав його такими словами: «...описувати все, як слід, раніше було мені геть зовсім неможливо, поки були ще живі вершители всіх цих справ. Адже зробити це непомітно при тій величезній кількості шпигунів, що була тоді, мені не траплялося можливості, бо коли б мене викрили,— я неминуче мусив загинути найжалогіднішою смертю: адже тут я не міг покладатися навіть на найближчих своїх родичів». І цей маленький рукопис переважив усі вісім книг уславленого історичного твору.

«Ніколи не брешти, і тобі нічого не доведеться запам'ятовувати»,— пригадала Таня.— Але людям треба знати, що саме слід пам'ятати. Знати, що саме треба пам'ятати з величезного зводу історії людства, який складається з незліченних подробиць. І це повинні сказати історики. Але при цьому,— думала Таня,— треба, щоб історики не боялися казати правду, щоб вони ніколи не думали, що «тут я не міг покладатися навіть на найближчих своїх родичів». І не тільки історики,— думала Таня.— Всі люди.

Йї знову згадався дивний її сон, Володя в генеральському мундирі, і вона подумала, що так дивно перевтілювався Володя в її сні, можливо, через ці свої слова, якими закінчив він розмову з Шаріповим, слова, які звучали тоді в його устах з невластивим йому завзяттям і силою:

— З'являться через роки або десятки років у нашій країні геніальні симфонії, або геніальні поеми, або геніальні відкриття в медицині, в хімії,— казав Володя.— І якісь люди пояснюватимуть це тим, що народився геніальний композитор Іванов, або геніальний поет Петров, або геніальний лікар Сидоров. Але чи зрозуміють вони, що все це зароджувалося в наші дні, чи зрозуміють, як зобов'язані вони всім цим Двадцятим з'їзду? Бо після цього з'їзду люди почали щиро довіряти один одному, після цього з'їзду з'явилася справжня, невигадана свобода слова. І не тільки

на зборах, а особиста свобода слова, яка ґрунтується на довірі між родичами, друзями, сусідами, знайомими й просто незнайомими людьми. А якщо є така свобода слова, то є й свобода думки, а тільки вільна думка може породити великі діла... Але коли йдеться про сьогоднішній день, історики, та й не тільки історики, часто втрачають перспективу, втрачають здатність порівнювати, бо самі вони живуть цим днем. І я думаю, що тільки наступне покоління по-справжньому зрозуміє, яким важливим для нашої історії був Двадцятий з'їзд партії. А якщо на той час більше не боятимуться «високих слів», які так знецінилися в сталінські роки, то історики ще неодмінно скажуть і про те, що подвиг Хрущова, який виступив на цьому з'їзді з доповіддю, найнещаднішою своєю правдою, був подвигом, що перевершував найушлавленіші діяння багатьох героїв і вождів...

Володя, — подумала Таня, — Володя. Якщо тільки справді існує передача думок на відстань і вона залежить від сили почуття — він сьогодні повернеться...

Ніколи в житті і нікого в житті не хотілося їй так палко побачити, як Володю, ніколи й ні з ким не переносила вона так тяжко й нетерпляче розлуки. Він був їй потрібний. Він був їй дуже потрібний. І не тільки їй. Машеньці. Машенька ввечері спитала нетерпляче й суворо: «Коли ж приїде дядя Володя?» Ганні Тимофіївні. «Треба буде неодмінно спитати про це у Володимира Володимировича», — сказала мама про щось таке, що легко було з'ясувати й без Володі. І навіть Ользі, яка, на думку Тані, поводила себе останнім часом дуже дивно — в розмові часто згадувала про Аксьонова і, здається, бачилася з ним, зняла й згорнула килим, що його подарував їй Шаріпов, а вчора спитала в Тані, чи швидко повернеться Володя, — вона хотіла порадитися з ним у якійсь справі.

Сьогодні в театрі був вільний день — Таня неквапно одяглася, вибравши сукню поскромніше, і знову впіймала себе на дивному жіночому почутті. Коли не хочеться одягати нової сукні — без нього. І коли все цікаве, хоч би що ти побачила, шкода дивитись — без нього.

Здивовано вона зрозуміла, що вже все життя, коли Володя піде до бібліотеки, вона відчуватиме розлуку й хвилюватиметься, якщо він затримається, і коли вона гратиме у виставі — однаково вона відчуватиме розлуку, і що

спокійно їй буде тільки тоді, коли Володя буде поруч неї. Зовсім поруч. На відстані простягнутої руки. А інколи — ще ближче...

Вони повернулися до міста ввечері, коли вже сутеніло. Вони дуже втомилися, бо останню частину дороги, не умовляючись, проїхали без відпочинку, і Володя дивувався з того, що настроїв ослив дивно збігався з настроєм їх господарів. Він раніше навіть гадки не мав, що осли без усякого підганяння можуть бігти так швидко й невтомно. Річ у тому, — думав Володя, — що всі ми повертаємося додому.

Він знав, що подорож ця була для нього дуже важлива, що вона дала йому багато користі і що ще багато разів він виїздитиме від Тані і в експедиції, і на наукові конференції, але йому завжди буде треба, щоб вона на нього чекала. Щоб вона завжди на нього чекала.

Вони їхали тихою околицею вздовж Душанбинки, потім повернули до центру. Ішаки — один за одним, попереду Кафір з Миколою Івановичем, а за ним Дон Жуан з Володею — бігли вздовж тротуару, і Володя подумав, що найнебезпечнішим етапом їхньої подорожі були, очевидно, не гори, а місто, — мимо мчали автомашини, і Володя весь час побоювався, як би підступний Дон Жуан не поніс його зненацька під самоскид. Але й Дон Жуан, здавалося, був сповнений тих самих побоювань і тиснувся до арика, що відділяв тротуар від проїжджої частини.

На перехресті їх затримав міліціонер-регулювальник — молодий високий хлопець-росіянин у блакитній гімнастюрці з темною краваткою. Він підняв руку: «Стій!» і коли вони ледве вдержали ішаків і спішилися, підійшов і не надто люб'язно спитав:

— Куди їдете?

— Додому, — добродушно всміхнувся Микола Іванович.

— Чому ви того... — міліціонер не одразу зумів пояснити, що саме змусило його затримати дивних вершників. — Чому ви верхи, на ослах?..

— Так нам зручніше, ніж пішки, — відповів Володя.

— Пред'явіть документи, — рішуче зажадав міліціонер.

Микола Іванович одразу витяг з кишені свої документи, а Володі довелося ще якийсь час їх шукати.

— Вибачте, громадяни, — сказав міліціонер, проглянув-

ши їхні папери. І, не дивлячись на них, додав: — У центральній частині міста ввечері краще не їздити на ішаках. Надто-бо великий рух.— Слова його звучали не дуже переконливо.

Микола Іванович і Володя презирнулися й поїхали далі.

Невже,— думав Володя,— це й справді наслідок історії з мулло Махмудом, яка встигла вже докотитися й до цього міліціонера і одразу ж викликала підвищену підозрілість? Можливо. Можливо, бо нічого не минає безслідно. Як не минула безслідно й для мене зустріч з мулло Махмудом. Я теж став недовірливіший, ніж був досі... Але однаково — ті, хто прислав до нас мулло Махмуда — хоч би як вони силкувалися, вже не зможуть знову перетворити нашу епоху в еру недовір'я. Бо недовір'я завжди ґрунтується не стільки на зовнішніх причинах, скільки на внутрішніх. І міліціонер цей, який, може, й справді чув про мулло Махмуда і став підозріліший, ніж був раніше, перевіривши наші документи, відчув незручність за своє недовір'я... І в цьому — ознака часу.

Вони підїхали додому, спішилися й завели ослів у двір. Вони хотіли спочатку поставити тварин у повітку, а потім уже об'явити про свій приїзд, але двері на веранді широко розчинилися і у двір вибігла Таня, а за нею і Ганна Тимофіївна з Машенькою.

Володя пішов назустріч Тані. Нічого не треба було приховувати. Він повернувся додому. І він обійняв і поцілував Таню, а Ганна Тимофіївна спочатку поцілувала чоловіка, а потім Володю. Потім він підняв і притиснув до себе Машеньку. Він повернувся до свого дому.

РОЗДІЛ П'ЯТДЕСЯТИЙ,

який міг би бути епілогом до цієї книги

Чи ж вдасться до того часу дожити,
Коли без притч я зможу говорити?

Румі

Об вітрове скло час від часу з ляскотом розбивалися жуки, машина відкидала назад, під колеса, сірий асфальт, а збоку, як гігантське колесо, оберталися лани.

Попереду, просто посеред шляху, лежала цеглина — звичайна цеглина, яка звалилася, певно, з якоїсь вантажної машини, і він злегка повернув кермо праворуч, щоб об'їхати її, і машину ледь-ледь нахилило так, що дружину притиснуло до дверцят.

— Чи не надто швидко ми їдемо? — спитала вона. — Нам треба тепер бути особливо обережними.

— Чому?

— Адже в нас буде дитина.

— Ну як ти не розумієш, що це аж ніяк не стосується до швидкості їзди, — розсудливо заперечив чоловік. — Шлях гладкий, тебе не трясє, а якщо ти в цьому бачиш якийсь ризик, так він однаково існує, незалежно від того, буде чи не буде в нас дитина.

— Ні, якщо буде дитина, ми повинні менше ризикувати...

Вони їхали з Москви в Крим, в Ялту, у відпустку. На своїй машині. На своїй новенькій блакитній «Волзі».

Час від часу правою рукою він натискував на клавіші радіоприймача і крутив верньор.

— В останній раз тобі кажу... — почувся штучно схвилюваний голос героя якоїсь радіопостановки. «Шахтарі зобов'язалися підвищити продуктивність і за рахунок цього знизити собівартість...» — останні вісті. Повільно, невідомо стрімкому руху машини, зазвучала скрипка в першому квартеті Шостаковича. Потім глухо: «З франківської катівні ми пишемо цього листа... Вони страшенно квапляться покінчити з нами. Тому я хочу повідомити вам наші імена — Гомес Гайосо — робітник, Антоніо Сеоане — селянин... крім того, з нами чотири жінки, мужність яких усіх нас захоплює. Це Кармен Гонзалес Вудеїро — вчителька, поранена кулею в живіт...»

Він вимкнув приймача. Він шукав музики або, точніше, того, що він і вона вважали за музику, — чіткого ритму, зв'язаного немудрою мелодією, що підганяє всі думки в такі ж чіткі й немудрі рамки. Вони їхали відпочивати.

Назустріч мчала «Победа» по лівому боці дороги. Є такі водії, які тільки-но бачать перед собою вільну ділянку, неодмінно женуть машину по протилежному боці, хоч асфальт на ньому анітрохи не кращий. Дідько його знає, що їх вабить на протилежний бік! Просто в чужому кулаці шматок завжди видається більшим. Він остерігався таких

водіїв. Він з'їхав ближче до узбіччя і злегка загальмував. З-за димчастого сонцезахисного козирка випала книга.

Він розминувся з «Победой». Таксі, літній шофер з за- тиснутою в губах сигаретою — і чорти його батька знають, чого його носить на лівий бік.

Вона підбрала книгу і засунула її за козирок.

— Ну як, — спитав він, знову натискуючи клавішу радіоприймача. — Дочитала вже «Злодії в хаті?»

— Прочитала.

— Подобається?

— Нічого, можна читати. Тільки незрозуміло, до чого цей автор, цей Кисельов, вивів в останньому розділі якихось людей, що, як ми, їдуть на своїй машині у Крим відпочивати. Ну, я розумію, — може бути такий збіг. Чи ж мало тепер людей їздять на своїх машинах у відпустку. Але в якій мірі все це стосується самої книги?..

— Важко сказати... Але, може, цей письменник мав на увазі, що ось одні люди їдуть відпочивати, інші засідають на конференціях по роззброєнню, а треті — ось, як передавали по радіо, знижують собівартість вугілля. А в цей же час якісь люди, яких ми й не знаємо, борються, так би мовити, із «злодіями в хаті»...

— А як ти гадаєш — війни не буде?

— Не буде.

— Бо коли я згадую, що може бути війна, — я думаю, як буде нашому маленькому, і він там раптом починає ворухитися.

— Ні, війни не буде.

— Злодії в хаті, — сказала вона не до ладу. — Тільки я тут не бачу зв'язку. І взагалі — багато незрозумілого... У книзі. Міркування якісь незрозумілі — те треба пам'ятати, цього — не треба...

— Так, — сказав він, знову вимикаючи приймача. — Це ти слушно кажеш. Як можна регулювати, що треба пам'ятати, а чого не треба?.. Нема в людини такого регулятора...

Машина мчала по шосе, відкидаючи назад сірий асфальт дороги, гігантським колесом оберталися й оберталися лани, переліски, села, а збоку біля самої дороги стрімко, як реактивний літак, летіли назад дерева, кущі, стовпи, і він думав про те, як дивно влаштовані й зв'язані між собою людина і ця швидка машина, про те, що, якби дивитися вбік або назад, то керувати машиною було б зовсім неможливо, бо все мчить і вмить міняється, і нічого не можна ні

розібрати, ні розглянути, але коли дивишся вперед, усе міняється далеко повільніше, і можна роздивитися і об'їхати цеглину, яка лежить на дорозі, й помітити машину, яка летить назустріч тобі по лівому боці, і що водій завжди повинен дивитися вперед, що саме в цьому і полягає принцип водіння машини.

А вона думала про те, що ось вона вже на шостому місяці, а живіт зовсім непомітний, і що дарма вона шила собі літню курортну суконку не в Ізабелі Борисівни, яка завжди їй шила, а, в сусідки з першого поверху — сусідка взяла дешевше, але бузкову суконку вона зовсім зіпсувала, і зараз ще не треба такої просторої суконки, а коли вона буде потрібна, суконка ця однаково не приховуватиме живота, бо вона перевірила — підклала подушку, і подушка стирчала недоладно й потворно, і суконка анітрохи не допомогла.

І ще вона подумала, що ось воно — вона ще не знала, як ніхто ще не знає, народиться син чи дочка, і думала про нього — воно — дитинча, зараз штовхне її ногою в бік. Вона завжди наперед знала, що зараз штовхне, і дитина штовхнула різко, сильно, і вона знову здивувалася, що воно там живе й штовхається.

Добре, — подумала вона, — дуже добре. Але не треба було все ж таки шити суконку в цієї сусідки, хоч це не дуже важливо, але краще було б зшити, як завжди, в Ізабелі Борисівни. Але те, що зроблено, те вже зроблено...

А машина мчала й мчала, відкидаючи назад сірий асфальт дороги, і збоку, як гігантське колесо, оберталися лани.

ЗМІСТ

	Стор.
Розділ перший, який міг би бути прологом до цього шпигунського роману	5
Розділ другий, в якому коня знайшли за кілометр від таємничого вершника	13
Розділ третій, в якому герої ведуть бій в присутності дам свого серця	18
Розділ четвертий, в якому за вікнами лунає крик, від якого холоне серце	22
Розділ п'ятий, в якому хірург зважується одружитись на сплату заподіяних збитків	27
Розділ шостий, про те, чому старший сержант Кінько ввімкнув сигнал тривоги	35
Розділ сьомий, з якого можна дізнатися, скільки ніг у комак	40
Розділ восьмий, в якому уважно розглядається доля історії	47
Розділ дев'ятий, в якому призахідне сонце кидає свій прощальний промінь	51
Розділ десятий, який називається «Що вони думали?», як, до речі, слід було б назвати й усю цю книгу	60
Розділ одинадцятий, з якого видно, що людина в афганському халаті зовсім не втонула, а була забита підступним ударом у потилицю	68

Розділ дванадцятий, в якому Шаріпову побудували чоботи	73
Розділ тринадцятий, про таргана, мученика науки	79
Розділ чотирнадцятий, з якого стає відомо — що за слова буди пропущені в листі	85
Розділ п'ятнадцятий, що містить біографічні відомості	90
Розділ шістнадцятий, який зветься «хід конем»	99
Розділ сімнадцятий, в якому повідомляється про те, чому вистояла Англія	105
Розділ вісімнадцятий, в якому переконливо доводиться, що напівпорожня пляшка лікеру небезпечніша від стартового пістолета	112
Розділ дев'ятнадцятий, про те, го народжувалося в кухні	119
Розділ двадцятий, в якому розповідається про янголів у білих светрах з членистими крилами	123
Розділ двадцять перший, з якого стає відомо, як би хотів померти майор Ведін	128
Розділ двадцять другий, в якому розповідається про те, що говорилося в книзі «Ахбар ал-Багдад», яка до нас не дійшла, на основі твору «Мурудж аз-Захаб ва маадін ал-джавахір», який належав перу незрівняного Абу-л-Хасана Алі ібн ал-Хусейна ал-Масуді	137
Розділ двадцять третій, про те, як і за що було заарештовано контррозвідника майора Шаріпова	144
Розділ двадцять четвертий, про головний принцип, який слід знати кожній людині, головний принцип будови автоматичної зброї	149
Розділ двадцять п'ятий, про кохання й науку і про науку кохання	156
Розділ двадцять шостий, про те, як скаче пташка весело стежкою щасливих і не бачить, що вона кінчиться жахливо	164
Розділ двадцять сьомий, в якому генерал Коваль лежить на канапі, прикривши стільця журналом «Огонек»	173

Розділ двадцять восьмий, з якого читач дізнається, скільки сторінок було в справі старшого сержанта Кінька	178
Розділ двадцять дев'ятий, в якому Ольга заперечує історичну науку	186
Розділ тридцятий, в якому знову з'являється загадковий граф Глуховський	190
Розділ тридцять перший, в якому Володимир Неслюдов теж конструює і виготовляє зброю .	196
Розділ тридцять другий, в якому генерал Коваль веде допит без протоколу	202
Розділ тридцять третій, який править за нахисний гімн слам	207
Розділ тридцять четвертий, такий самий, як і в усіх інших шпигунських романах	216
Розділ тридцять п'ятий, який закінчується читанням шостого розділу корана	223
Розділ тридцять шостий, який зветься: «А в цей час...»	228
Розділ тридцять сьомий, про монету, прикрашену зображенням безбородого царя праворуч	232
Розділ тридцять восьмий, в якому Шаріпов залишається безстрашим	237
Розділ тридцять дев'ятий, в якому мулло Махмуд зустрічається з лордом Расселом	244
Розділ сороковий, в якому не відбувається нічого такого, що впливало б на хід розповіді	248
Розділ сорок перший, в якому завідувач райздороввідділом Ашурова викриває мулло Махмуда	253
Розділ сорок другий, в якому йде мова про перипатетиків і жалібний марш	264
Розділ сорок третій, в якому Володимир Неслюдов рятує свої зуби	268
Розділ сорок четвертий, в якому не відбувається нічого такого, що б могло змінити хід розповіді	276
Розділ сорок п'ятий, в якому контррозвідники їдять форель і справляють поминки по Ведіну	280
Розділ сорок шостий, в якому автор викриває ббивцю людини в афганському халаті	287

Розділ сорок сьомий, про пошуки, місця, де немає небес над головою	293
Розділ сорок восьмий, який називається «Якщо побачиш гадину...»	300
Розділ сорок дев'ятий, який зветься «І бачить дивний сон Татяна»	305
Розділ п'ятдесятий, який міг би бути епілогом до цієї книги	. 311

Киселев Владимир Леонтьевич
Воры в доме. Роман.
Издательство «Радянський письменник»
(На украинском языке)

Редактор *Б. Д. Антоненко-Давидович*
Художник *Ю. І. Яромінок*
Художній редактор *М. Н. Вальчук*
Технічний редактор *Й. М. Вайншенкер*
Коректор *Є. С. Ратнер*

Здано на виробництво 19/III 1963 р. Підписано до друку 5/IX 1963 р.
Формат паперу 84×108¹/₃₂. 10 фіз.-друк. арк., 16,4 ум.-друк. арк., 18,2 обл.-вид. арк.
БФ 01114. Тираж 115.000.
Зам. 3-132. Ціна в оправі 70 коп.

Радянський письменник, Київ, Бульвар Лесі Українки, 20.

Книжкова ф-ка ім. Фрунзе Головополіграфвидаву Міністерства культури УРСР,
Харків, Донець-Захаржевська, 6/8,

У ВИДАВНИЦТВІ «РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК» ДРУКУЮТЬСЯ ТА ВИЙШЛИ З ДРУКУ:

- Василевська Ванда.**— Під чужим місяцем. Подорожні нариси. 12 обл.-вид. арк. Ціна 51 коп.
- Гжицький Володимир.**— Великі надії. Роман. 20 обл.-вид. арк. Ціна 74 коп.
- Гончар Олесь.**— Тронка. Роман в новелах. 16 обл.-вид. арк. Ціна 62 коп.
- Збірник.**— Вінок Т. Г. Шевченкові. Оповідання. 8 обл.-вид. арк. Ціна 33 коп.
- Збірник.**— Краса людська. Оповідання. 20 обл.-вид. арк. Ціна 75 коп.
- Рибак Натан.**— Поруч з нами. Оповідання і публіцистика. 17 обл.-вид. арк. Ціна 66 коп.
- Чабанівський Михайло.**— Білий цвіт. Оповідання. 6 обл.-вид. арк. Ціна 28 коп.

Купуйте ці видання в усіх книгарнях облкниготоргів та споживчої кооперації.

Якщо ви не знайшли книги в місцевій книгарні, звертайтеся з замовленням до відділів «Книга — поштою» облкниготоргів або до республіканської книгарні «Книга — поштою»: м. Київ, 100, вул. Попудренка, 26.

Товариші, відвідайте книгарні!

Користуйтеся послугами «Книга — поштою»!

70 коп.

